

घटक - १

समाजशास्त्राचा परिचय (INTRODUCTION OF SOCIOLOGY)

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ समाजशास्त्राच्या उदयाची पार्श्वभूमी
- १.३ समाजशास्त्राचा उदय
- १.४ समाजशास्त्राचा अर्थ
- १.५ समाजशास्त्राची व्याख्या
- १.६ समाजशास्त्राची शास्त्रीय वैशिष्ट्ये
- १.७ समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन
  - १.७.१ प्रकार्यवादी दृष्टिकोन
  - १.७.२ संघर्षवादी दृष्टिकोन
  - १.७.३ आंतरक्रियात्मक दृष्टिकोन
  - १.७.४ टीकात्मक सिद्धांत / विवेचनात्मक सिद्धांत
  - १.७.५ इतर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन
- १.८ सारांश
- १.९ अभ्यासाचे प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

---

१. समाजशास्त्राची ओळख करून देणे.
२. समाजशास्त्राचा शास्त्रीय अभ्यास करणे.
३. समाजशास्त्राची माहिती मिळवून ज्ञानात भर करणे.
४. समाजशास्त्राचा विविध दृष्टिकोनात्मक अभ्यास करणे.
५. समाजशास्त्राचा मुलभूत घटकांचा सविस्तर अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

समाजशास्त्राविषयी आपण विविध विचार ऐकत असतो. अशा समाजशास्त्राचा नेमका अर्थ आपणास समजणे आवश्यक आहे.

सामाजिक संबंध हा समाजशास्त्राचा प्रमुख अभ्यास विषय आहे. सामाजिक संबंधाचे वेगळेपण, त्याची निर्मिती, त्याचे परिणाम, त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या वगैरे अनेक बाबींचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. व्यक्तीशिवाय समाजाला व समाजाशिवाय व्यक्तीला अर्थ नाही. मानवी गरजेमधून समाजाची निर्मिती झालेली आहे. समाजात निर्माण होणारे मानवी परस्पर संबंध, क्रिया-आंतरक्रिया, सामाजिक संबंध, सामाजिक घटना, सामाजिक समस्या, व्यक्ती वर्तन, त्यावर परिणाम करणारे घटक यांची माहिती घेण्यासाठी समाजशास्त्राचा अभ्यास करतात.

समाजशास्त्र हे विविध सामाजिक शास्त्रांच्या यादीत महत्त्वाचे ठरले आहे. कारण इतर शास्त्रांच्या अभ्यासाकरिता मर्यादा आहे. उदा. इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र अशा विविध शास्त्रांना विशिष्ट घटकांचा अभ्यास करावा लागतो, पण समाजशास्त्रामध्ये समाजाचा सर्वांगाचा अभ्यास केला जातो.

समाजशास्त्राचे जनक म्हणून ऑगस्ट कॉम्ट यांची ओळख आहे व त्यांनी प्रथम समाजशास्त्राचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यासही केला आहे. अशा या महत्त्वपूर्ण समाजशास्त्राची माहिती पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

१.२ समाजशास्त्राच्या उदयाची पार्श्वभूमी

जगाच्या इतिहासात प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील विविध संस्कृती विविध विचारवंत धर्म-संस्थापक तत्त्ववेत्ते महाकवी अशा विद्वानांनी मानवी समाजाबद्दल विचार मांडले बॅबीलियन संस्कृतीमधील हम्मुराबी यांची कायदासंहिता प्लेटो या ग्रीक विचारवंताने “रिपब्लिक” या ग्रंथात नागरी समाजाबद्दल माहिती दिली आहे. नीतीशास्त्र व राज्यशास्त्र या ग्रंथात अॅरिस्टॉटल ऑन जस्टिस या ग्रंथात रोमन विचारवंत सिसेरो यांनी तत्वज्ञान राज्यशास्त्र कायदा हे मूलभूत विचार मांडले आहे.

चीनमधील कन्फ्यूशिस विचार भारतातील साहित्यामध्ये वेद, उपनिषद, सूत्रे, पुराणे, स्मृती, वाङ्मय, रामायण, महाभारत, बौद्ध वाङ्मय, जैन वाङ्मय, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, शुक्राचार्याचे नीतिसार, अबूल-पूजल यांचा ऐन-ए-अकबरी ग्रंथाचा विचार करावा लागतो. यामध्ये सामाजिक विचार होते.

युरोपमध्ये राजकीय, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात मोठे बदल घडून आले. फ्रेंच राज्यक्रांती, औद्योगिक क्रांती, शहरीकरणातील वाढ, भांडवलशाहीचा उदय, आध्यात्मिकतेपेक्षा वास्तवता त्यातून धर्माचे वर्चस्व कमी होणे यामुळे सामाजिक जीवन ढवळून निघाले. यामुळे वर्चस्व कमी होणे यामुळे सामाजिक जीवन ढवळून निघाले. यामुळे ऑगस्ट कॉम्टचे गुरु सेंट सिमॅन यांनी सामाजिक जीवनातील समस्या आणि घटनांचा अभ्यास करणारा एखादा ग्रंथ असावा असे विचार मांडले.

या सर्व पार्श्वभूमीवर ऑगस्ट कॉम्टने आध्यात्मिक दृष्टिकोनापासून समाजशास्त्राला वेगळे केले.

१.३ समाजशास्त्राचा उदय (ORIGIN TO SOCIOLOGY)

ऑगस्ट कॉम्टने आपल्या पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी या ग्रंथाच्या पहिल्या तीन भागात समाजशास्त्राकरीता सामाजिक भौतिकशास्त्र (Social Physics) ही संज्ञा उपयोगात आणली परंतु अँडॉल्फ फिवटलेट या बेल्जियम विद्वानाने आपला एका निबंधात (Essay on Social Physics) लिहिला होता म्हणून कॉम्टला सामाजिक भौतिक शास्त्राच्या नावात बदल करावा लागला. इ.स. १८३९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी या ग्रंथांच्या चौथ्या भागात ऑगस्ट कॉम्टने सर्वप्रथम समाजशास्त्र या शब्दाचा वापर केला म्हणून याच वेळेला समाजाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला. म्हणून ऑगस्ट कॉम्ट यांना समाजशास्त्राचे जनक म्हणतात. यानंतर समाजशास्त्र हा स्वतंत्र अभ्यास विषय झाला.

१.४ समाजशास्त्राचा अर्थ (MEANING OF SOCIOLOGY)

समाजशास्त्र हे एक आधुनिक विज्ञान आहे. समाजशास्त्र हे इंग्रजीतील Sociology या शब्दाचा मराठी अनुवाद आहे. Sociology हा शब्द लॅटिन भाषेतील Socius आणि ग्रीक भाषेतील Logos हे दोन शब्द मिळून बनला आहे. सोशियस (Socius) म्हणजे सहचर किंवा Associate or Companion or Socicatas Society आणि (Logos) म्हणजे शास्त्र किंवा सिद्धांत Science or Theory or Study म्हणजे सोशियोलॉजी (Sociology) या शब्दाचा अर्थ समाज विज्ञान किंवा शास्त्र असा आहे.

सोसायटस म्हणजे ज्यांच्या सहवासात राहतो तो समाज होय. 'लोगस' (Logos) याचा अर्थ विचार शब्द संवाद असा असला तरी कोणत्याही शास्त्राच्या नावाच्या शेवटच्या भागात प्रत्यक्ष म्हणून वापरण्यात आला. याचा अर्थ लोगस म्हणजे शास्त्र किंवा विज्ञान होय. या दोन शब्दांच्या एकत्रित संधीचा अर्थ म्हणजे समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय.

मानवी समाज हा शब्द मानवी समूहाकरीता वापरला आहे. हे स्पष्ट करणे महत्त्वाचे आहे. संपूर्ण विकास अवस्था केवळ मानवी समाजातच असते, इतर पशुपक्षांच्या समूहात विकास आणि संघटन दिसून येत नाही. मानवाने आपल्या सृजनशील बुद्धीमत्तेचा सामाजिक विकास केला आहे. प्रत्येक मनावी समूहांनी स्वतःची स्वतंत्र वैविध्यपूर्ण संस्कृती निर्माण केली आहे. यामुळे समाजशास्त्राचे अध्ययन करणे महत्त्वाचे आहे. त्याकरीता समाजशास्त्रात विविध समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

१.५ समाजशास्त्राची व्याख्या

समाजशास्त्र हे समाजाचे शास्त्रीय अध्ययन करणारे शास्त्र आहे. तरी विविध समाजशास्त्रीय विचारवंतांनी विविध दृष्टिकोनातून संज्ञा मांडल्या आहेत.

- १) ऑगस्ट कॉम्ट "समाजशास्त्राचा अभ्यास हा सामाजिक रचना व त्यामध्ये वेळोवेळी होणारे परिवर्तन व त्याचे होणारे दूरगामी परिणाम यांच्याशी निगडित आहे."

- २) हॅरी जॉन्सन (Harry Johnson) “समाजशास्त्र हे सामाजिक समूहासंबंधीचे शास्त्र आहे.” (Sociology is the Science that deals with social groups.)
- ३) मॅकआयव्हर आणि पेज (Maciver & Page) “सामाजिक संबंध हाच समाजशास्त्राचा अभ्यासाचा विषय आहे.” (“The Subject Matter of Sociology is social relation ship.”)
- ४) हेन्री फेअरचाइल्ड (Henri Fairchild) “समाजशास्त्र म्हणजे मानव व मानवी पर्यावरण यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास होय.” “Sociology is the study of man and his human environment and their relations to each other.”
- ५) मॉरीस गिन्सबर्ग (Morris Ginsberg) “स्थूलमानाने मानवाच्या आंतरक्रिया व आंतरसंबंध आणि त्यांची कारणे व परिणाम यांचा अभ्यास करणे म्हणजे समाजशास्त्र” (“In the broadest sense sociology is the study of human interactions and interrelations heir.”)
- ६) गिडिग्स (Giddihas) “समाजशास्त्रात संपूर्ण समाजाचे व्यवस्थितीरीत्या वर्णन आणि स्पष्टीकरण करण्यात येते.” (“Sociology is the systematic description and explanation of society as viewed is a whole.”)
- ७) किंबाल यंग (Kimball Yang) “समूहातील मानवांच्या वर्तणूकीचे अध्यय करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र आहे.” (“Sociology deals with the bhaviour of human in Groups.”)

वरील विविध समाजशास्त्रज्ञांच्या व्याख्या अभ्यासल्यास समाजशास्त्र हा अभ्यासविषय आणि त्याचे व्यापक स्वरूपाचे ज्ञान होण्यास मदत होते. यावरून समाजशास्त्रीय अभ्यासात पुढील विविधता आढळून येते.

- १) समाजशास्त्र समाजशास्त्राचे शास्त्र आहे.
- २) समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधाचा अभ्यास केला जातो.
- ३) समाजशास्त्र हे सामाजिक जीवन व घटनांचे अध्ययन आहे.
- ४) समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधाच्या स्वरूपाचे अध्ययन केले जाते.

समाजशास्त्र हा विषय म्हणजे सामाजिक जीवनाचा सर्व क्षेत्रातून व्यापक अभ्यास करणे हे एक विज्ञान आहे. हा अभ्यास मानवी प्रगतीच्या दृष्टिकोनातून करणे महत्त्वाचे आहे.

१.६ समाजशास्त्राची शास्त्रीय वैशिष्ट्ये (SCIENTIFIC FEATURES OF SOCIOLOGY)

अ) हॅरी जॉन्सन यांनी समाजशास्त्राला शास्त्रीय स्वरूप प्रदान करणारी चार वैशिष्ट्ये प्रतिपादन केली आहेत.

- १) समाजशास्त्र अनुभवनिष्ठ शास्त्र आहे -

समाजशास्त्राचा अभ्यास करताना, कोणत्याही प्रकारच्या श्रद्धा किंवा भाकीत कल्पनांना महत्त्व दिले जात नाही. तर प्रत्यक्ष मानवी प्रचेंद्रियांच्या मदतीने जे अनुभव येत असतात. त्यांना तर्कावर तपासून स्विकार केला जातो.

२) समाजशास्त्र सैद्धांतिक शास्त्र आहे -

अनुभवाच्या कसोटीवर आधारीत सत्य माहिती जमा करून त्यांचे संकुलन केले जाते. त्याला सार स्वरूप दिले जाते. त्यानुसार सिद्धांत मांडला जातो. म्हणजेच समाजशास्त्रामध्ये अनुभवाद्वारे नवीन-नवीन सिद्धांत निर्माण केले जातात. म्हणून हे सैद्धांतिक शास्त्र मानले जाते.

३) समाजशास्त्र संचयी स्वरूपाचे शास्त्र आहे -

अनुभवधिष्ठीत ज्ञानावर आधारीत सिद्धांत मांडलेले अनुभव अंतिम नसतात. या ज्ञानामध्ये संशोधन केल्यामुळे सतत नवीन-नवीन ज्ञानाची भर पडत असते. ज्ञानाची पडताळणी आणि पुर्नमांडणी सतत केली जात असते. या प्रक्रियेमुळे समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा संचय दिवसेंदिवस होत असतो.

४) समाजशास्त्र नैतिकदृष्ट्या तटस्थ शास्त्र आहे -

संशोधीत ज्ञानाचे आकलन करताना नैतिक तटस्थता राखली जात असते. तसेच या शास्त्रात बालमजूरी, बालगुन्हेगारी, आरोग्य, वेश्याव्यवसाय, बेकारी इत्यादी विषयांचे वस्तूनिष्ठ दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. कोणताही पूर्वग्रह न ठेवता तटस्थ अध्ययन केले जाते. म्हणून समाजशास्त्र नैतिक तटस्थ असे मान्यता प्राप्त शास्त्र मानले जाते.

ब) रॉबर्ट बिरस्टीड यांनी The Social Order या ग्रंथात समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाची पुढील काही वैशिष्ट्ये मांडली आहे.

१) समाजशास्त्र सामाजिक शास्त्र आहे (Sociology is a Social Science) -

समाजशास्त्र हे एक सामाजिक स्वरूपाचे शास्त्र आहे. यामध्ये सामाजिक जीवन, सामाजिक घटना, सामाजिक प्रक्रिया, सामाजिक आंतरक्रिया, सामाजिक संस्था, अशा सर्वच सामाजिक घटकांचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास केला जातो. कोणत्याही भौतिक घटनांचा सामाजिक-जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा मात्र समाजशास्त्रात जरूर अभ्यास केला जातो. म्हणून हे समाजशास्त्र केवळ सामाजिक घटनांचे अध्ययन करणारे सामाजिक शास्त्र आहे असे मानले जाते.

२) समाजशास्त्र हे सैद्धांतिक शास्त्र आहे (Sociology is Theoretical Science) -

उपयोगीतेनुसार शुद्ध आणि व्यवहारोपयोगी शास्त्र असे समाजशास्त्राचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत. जे केवळ सत्य आणि वस्तूनिष्ठ ज्ञान मिळवतात ती शुद्ध शास्त्रे होय. उदा. पदार्थ विज्ञान, रसायनशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास यांचा यांत समावेश होतो. तर व्यवहारोपयोगी शास्त्रामध्ये वैद्यकीयशास्त्र, राज्यशास्त्र, कायदा, प्रशासन, समाजकार्य, अभियांत्रिकी इत्यादीचा समावेश होतो.

३) समाजशास्त्र अमूर्त शास्त्र आहे (Sociology is an abstract Science) -

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून समाज ही एक अमूर्त संकल्पना आहे. या अमूर्त घटकांचे म्हणजे समाजाचे अध्ययन समाजशास्त्रामध्ये केले जाते. सामाजिक संबंध, सामाजिक क्रिया, सामाजिक घटना इत्यादींचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. मानवी समाजाशी संबंधित सामाजिक जीवन अमूर्त असते. उदा. पती-पत्नी, आई-मुलगा, प्राध्यापक-विद्यार्थी धर्मगुरु-अनुयायी इत्यादी मधील सामाजिक संबंधाचे स्वरूप निरीक्षण किंवा कल्पनेच्या मदतीने समजून घ्यावे लागते. म्हणून समाजशास्त्राला अमूर्तशास्त्र मानले जाते.

४) समाजशास्त्र सामान्यीकरण शास्त्र आहे (Sociology is generalization of Science) -

समाजशास्त्राचा व्यक्तीगत घटना किंवा व्यक्तीगत कारणांशी संबंध नसतो. समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक घटना, सामाजिक प्रक्रिया आणि कारणांचे अध्ययन सामान्य दृष्टिकोनामधून करण्यात येते. समाजशास्त्र हे कोणत्याही सामाजिक घटनांच्या कारणांचा शोध घेताना एका विशेष घटना, कारण किंवा प्रक्रियेचा एक पैलू विचार न करता त्याचा व्यापक आणि सामाजिक सामान्य दृष्टिकोनातून सकारणी विश्लेषण केले जाते. उदा. बालगुन्हेगारीचा अभ्यास करताना आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक, सामाजिक, धार्मिक, कौटुंबिक अशा विविध कारणांशी व्यापक शोध घेतला जात असतो.

५) समाजशास्त्र हे एक निरपेक्ष शास्त्र आहे (Sociology is categorical Science) -

समाजशास्त्रात सामाजिक घटनांचे वास्तविक दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. सामाजिक घटनांना त्यांच्या वास्तविक स्वरूपात मांडत असताना समाजशास्त्रीय विचारवंत कोणत्याही प्रकारचा पक्षपात करीत नाही. एक विशिष्ट घटना व्यक्ती किंवा समूहाचे समर्थन करीत नाही. निरपेक्ष आणि वस्तुनिष्ठ शास्त्रांच्या रूपात समाजशास्त्र कार्य करते. समाजशास्त्र नैतिकदृष्ट्या तटस्थ असते. म्हणून समाजशास्त्र हे एक निरपेक्ष किंवा वास्तविक वस्तुनिष्ठ शास्त्र आहे.

६) समाजशास्त्र हे तार्किक आणि अनुभवजन्य शास्त्र (Sociology is a rational and an empirical Science) -

समाजशास्त्रात निरीक्षणाद्वारे तथ्यांचे संकलन करून त्यांचे वर्गीकरण केले जाते आणि ती व्यक्ती संबंध स्पष्ट करून तुलनात्मक अध्ययन केले जाते. तथ्यांच्या संबंधीत सिद्धांताचे वास्तविक स्वरूपात परीक्षण आणि पुनर्परीक्षा केली जाते. त्यानंतर अनुभव व तर्काच्या आधारे समाजशास्त्रीय सिद्धांत प्रतिपादन केले जाते. समाज जीवनासंबंधीच्या अनुभव आणि तार्किक ज्ञानाच्या आधारे समाजशास्त्रीय सिद्धांत मांडले जातात.

वरील विविध मुद्द्यांचा अभ्यास केल्यास समाजशास्त्र हे शास्त्र किंवा विज्ञान आहे हे समजण्यास मदत होईल.

१.७ समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन (SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE)

समाजशास्त्राचा उदय, अर्थ व्याख्या यांची माहिती आपण पाहिली आहे. आता आपणास समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. सामाजिक सत्य परिस्थिती माहित करण्याकरिता विविध सैद्धांतिक दृष्टिकोन निर्माण करण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्रीय अभ्यासकांनी केलेला आहे. सामाजिक स्थितीशास्त्र, सामाजिक गतीशास्त्र या विचाराने सिद्धांत मांडल्याचे दिसतात. तसेच काही अभ्यासकांनी नवीन विचार मांडले आहेत. सामाजिक संरचनेची कार्य, रचना, समूह-स्पर्धा, संघर्ष देवाण-घेवाण, सामाजिक आंतरक्रिया, सामाजिक घटना, दैनंदिन सामाजिक जीवन प्रणाली, सामाजिक क्रिया, सामाजिक परिवर्तन इत्यादी विविध दृष्टिकोनातून समाजशास्त्रीय सिद्धांताची मांडणी समाजशास्त्रीय अभ्यासकांनी केलेली आहे.

समाजशास्त्राचे सिद्धांत महत्त्वाचे असतात. अशाच काही शास्त्राचा दर्जा मिळवण्याकरिता सिद्धांत महत्त्वाचे असतात अशाच काही सैद्धांतिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करता येईल.

१.७.१ प्रकार्यवादी दृष्टिकोन (Functional Perspective) :

सामाजिक संरचनेचा कार्यपद्धतीच्या संदर्भात ज्या समाजशास्त्रीय सिद्धांताची मांडणी केली जाते त्यास संरचनात्मक प्रकार्यवादी सिद्धांत म्हणतात. सजीव प्राण्यांचे अवयव त्यांना कार्य करण्यास मदत करतात. त्यातूनच जीवाचे स्वरूप व अस्तित्व टिकून राहते. कार्यात्मकतेतूनच प्रत्येक समाज विविध पद्धतीने बनलेला असतो. प्रकार्यात्मकतेमुळेच प्रत्येक समाजाचे सातत्य टिकून असते. मानवी समाजाचे अध्ययन करताना काही संरचनात्मक दृष्टिकोनांचा स्विकार केल्यामुळे प्रकार्यवादी विचार स्विकारणे आवश्यक होते. त्यामुळे समाजव्यवस्थेच्या अंतर भागाचा अभ्यास करणे शक्य झाले. हार्वर्ट स्पेन्सने १८२० ते १९०३ मध्ये या दृष्टिकोनातून प्रथम अभ्यास केला. एमिल डरखाईम यांनी कार्यात्मक स्पष्टीकरण व कारणात्मक यामध्ये फरक केला पाहिजे यावर भर दिला. आधुनिक कालखंडात राबर्ट मर्टन व टॉलकॉट पारसनस यांनी अभ्यासाचा वापर केला आहे. सामाजिक मानवशास्त्रात रॅडक्लिफ ब्राऊन, मॅलिनोस्की यांनी कार्यवादी विचारसरणी मांडताना सामाजिक रचनेचे घटक परस्पर संबंधीत असतात यावर भर दिला. एस.एफ. नॅडेल, लेव्हिस्ट्रॉस, मायकेल फोकालटस, लेविस अल्युसा यांनी ही या विचाराला महत्त्व दिले आहे.

थोडक्यात प्रकार्यवाद्यांच्या मते मानवी स्वभावाला समाजद्वारा अनुकूल बनवले जाते. सामाजिक स्वरूप हे क्रिया आणि आंतरक्रियाची व्यवस्था होय. सहकार्य आणि सनम्वयातून समाजाचे कार्य करतो ती प्रकार्य होय.

१.७.२ संघर्षवादी दृष्टिकोन (Conflict Perspective) :

संघर्षवादी समाजशास्त्राचे जनक म्हणून कार्ल मार्क्सचा (Karl-Marx) उल्लेख केला जातो. संघर्ष हा सामाजिक संबंधाचा एक प्रभावी परिणाम घटक मानून समाजशास्त्रीय विचार संघर्षाचे विवेचन केले आहे. यामध्ये कार्ल मार्क्स, मॅक्सवेबर, जार्ज सिमेल, पॉलिवियस बॉटमोर, मर्टिन डेल, या परंपरावादी समाजशास्त्रज्ञांचा समावेश केला जातो. त्यानंतर राल्फ डाहने

डार्फ, सी. वाईट मिल्स, आर. होरोबीटस, क्रोझर कॉलिन्स, ए.जी. फ्रँक या आधुनिक समाजशास्त्रीय अभ्यासकांचा नव संघर्षवादी म्हणून उल्लेख केला जातो.

समाज प्रगत असो किंवा अप्रगत असो प्रत्येक समाजामध्ये संघर्ष कायम असतो. संघर्षामुळे मित्र आणि शत्रू यांची जाणीव निर्माण होणे. वर्ग संघर्षामुळे सामाजिक परिवर्तन घडून येते. समाजामधील सत्ता, उत्पन्न किंवा संपत्तीमुळेच संघर्ष घडत असतो. संघर्ष हा मानवाचा जन्मजात गुणधर्म आहे. असे ही अभ्यासकांचे मत आहे.

कार्ल मार्क्सच्या मते संघर्षाशिवाय विकास आणि परिवर्तन होत नाही. जार्ज सिमेलच्या मते विरोध करणे हा मानवी स्वभाव आहे.

साधारणतः संघर्ष किंवा विरोध करणाऱ्यांना समूहांना संमूलन करणारी काही शक्ती असते. समाजामध्ये दुर्मिळ घटकांना साध्य करण्याकरिता विविध स्वरूपात संघर्ष घडतो हे समाज मान्य आहे.

१.७.३ आंतरक्रियात्मक दृष्टिकोन (Interactionism Perspective) :

समाज व्यवस्थेचा मूलभूत घटक म्हणजे मूल्ये होय. मूल्ये अमूर्त स्वरूपात असतात. त्यांचा संबंध विचारांशी असतो. यामुळे मृत स्वरूप प्रकट होऊन प्रतीकांची निर्मिती करून त्यांचा वापर केला जातो. त्यांना सामाजिक संस्कृतीचे प्रतिक मानले जाते.

“जेव्हा व्यक्ती-व्यक्तीत आंतरक्रिया या त्यांच्या समाजातील प्रतीकांवर आधारलेले असतात अशा आंतरक्रियेनाच प्रतीकात्मक आंतरक्रिया म्हणतात.”

समाज व्यवस्थेमध्ये प्रतीकांद्वारे एकमेकांचे आचार-विचार, मूल्ये, भावना यांचे जेव्हा आदान-प्रदान होते तेव्हा त्यास प्रतीकात्मक आंतरक्रिया म्हणतात.

आंतरक्रियावादी विचाराचे विश्लेषण सर्वप्रथम जॉर्ज सिमेल यांनी केले. रॉबर्ट पार्क, बाल्डविन, सी.एच. कुले यांची 'स्व' संकल्पना, विल्यम थॉमस, जॉन डेव्हिड यांचे योगदान ही महत्त्वाचे आहे. जॉर्ज हार्वर्ट मीड, हार्वर्ट ब्लूमर यांची भूमिका, अभिनय, संकल्पना आंतरक्रियात्मक अभ्यासात भर घालताना दिसतात.

सामाजिक देवाण-घेवाण करण्यासाठी क्रिया आणि आंतरक्रिया महत्त्वाच्या असतात हा समाजशास्त्रीय विचार महत्त्वाचा आहे.

१.७.४ टीकात्मक सिद्धांत / विवेचनात्मक सिद्धांत (Critical Theory) :

कार्ल मार्क्स यांच्या साम्यवाद आणि आर्थिक भांडवलवाद विरोधी विचारामुळे सामाजिक विचारात क्रांतीकारी बदल घडून आले. कामगार आणि सामान्य समाजाचे शोषण थांबवणारे आंदोलन म्हणून या विचाराकडे पाहिले जात होते.

यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी फ्रँकफर्ट संप्रदाय जन्माला आला.

समाजातील सामाजिक संशोधनात्मक आणि दर्शन शास्त्रीय अभ्यास करणारा संघ फ्रँकफर्ट संप्रदाय (स्कूल) १९२३ मध्ये एकत्रित आला. यांचे प्रमुख मेक्स हौरखेमार Horkheimer हे होते. प्रथम संघटन जर्मनीच्या फ्रँकफर्ट शहरात निर्माण झाले. औपचारिकता म्हणून “दि इन्स्टीट्यूट ऑफ सोशल रिसर्च” नाव दिले होते.

समाजशास्त्राच्या विचाराचा आधार मार्क्सवाद मनोविश्लेषण आहे जे विचारवंत या संप्रदायास जोडले होते ते दोन घटकांत जोडले होते. एक ते तत्कालीन समाजाचे टीकाकार (आलोचक) होते आणि दुसरे पारंपारिक सिद्धांताशी सहमत नव्हते. या सिद्धांताची आलोचना करत होते. हे लोक युरोपीयन जनतेच्या शोषण मुक्तीचे समर्थन करत होते.

प्रारंभी फ्रँकफर्ट संप्रदायाचा उद्देश सामान्य होता. ते असा सिद्धांत मांडणी करू इच्छित होते की अर्थव्यवस्था, मानसिक विज्ञान संस्कृती आणि तत्कालीन भांडवलवादी समाज यांच्यातील सामाजिक संबंधाची तपासणी करणे. हौरखेमने हे लक्ष प्राप्त करण्याकरिता समूह संशोधन किंवा सिद्धांत निर्माणाच्या रणनीतीला आपल्या प्रकल्पाप्रमाणे स्विकारले होते कारण हे समाज वैज्ञानिक भांडवलवादी समाज आणि प्रचिनीन सिद्धांताचे आलोचक होते म्हणून त्यांच्या सिद्धांतास टीकात्मक / विवेचनात्मक सिद्धांत (Critical Theory) किंवा समाजाचा विचलनात्मक असे म्हणत होते. अशा प्रकारे ऐतिहासिक अर्थाने फ्रँकफर्ट संप्रदायात विविध विषयांचा अभ्यास केलेला आहे आणि सत्ता सिद्धांताचा अभ्यास पहिल्या जागतिक महायुद्धांच्या नंतर फॉसिस्टवादी विचारांचा अभ्यास, स्टालिनवादी विचारांचा अभ्यास, प्रेक्सीसच्या अभ्यास अशा विविध समाज मुक्ती करीत विचारांचा अभ्यास मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून हा टीकात्मक सिद्धांत करण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्राच्या विकासात मोलाचे योगदान ठरले आहे.

१.७.५ इतर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन

समाजशास्त्रीय विचार विकास करण्यासाठी वरील दृष्टिकोनाशिवाय अनेक विचार किंवा दृष्टिकोन किंवा सिद्धांत आहेत ज्यामुळे समाजशास्त्राला परिपक्वता निर्माण झाली आहे.

उत्क्रांतीवादी सिद्धांत हा डार्विन यांच्या जैविक उत्क्रांतीवर आधारित आहे. यावर आधारित सामाजिक उत्क्रांती, क्रांती, प्रगती, परिवर्तन, वाढ, विकास यांना विचार बळ येते. सामाजिक विनिमयवादी विचार या विचारामधून आर्थिक देवाण घेवाणीप्रमाणे आचार विचार देवाण-घेवाणाचे विकास मूल्य, सांस्कृतिक विकास घडत असतो. प्रघटनाशास्त्रीय दृष्टिकोन आधुनिक विकसित झालेला विचार आहे. यामध्ये सामाजिक घटनामधील वास्तविकता जाणून घेण्यावर भर देतात. एडमंड हसेल अलफ्रेड शुटझ यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. लोकजीवन पद्धतीशास्त्रीय दृष्टिकोन ही समाजशास्त्रीय सूक्ष्म अध्ययन पद्धती आहे. लोकजीवन पद्धतीच्या शास्त्रीय अभ्यासाला महत्त्व दिले जाते. हा ही विचार आधुनिक काळात प्रचलीत झाला आहे.

समाजशास्त्र ही एक मानवी जीवन पद्धतीचा अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा आहे. हे विविध समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या अभ्यासामधून दिसून येते.

१.८ सारांश

आपण समाजशास्त्राचा उदय, पार्श्वभूमी, अर्थ, व्याख्या आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन यांचा अभ्यास केला जेणे करुन समाजशास्त्राच्या स्वरुपाबरोबर त्याचा परिचयात्मक अभ्यास करता येईल. प्राचीन वाङ्मयातून सामाजिक विचार कसे आढळतात? याचाही आढावा घेण्यात आलेला आहे. इतर नैसर्गिक शास्त्रांपेक्षा कमी अचूक असेल तरी समाजशास्त्र हे कसे सामाजिक शास्त्र आहे. याचा अभ्यास या ठिकाणी करण्यात आलेला आहे. समाजशास्त्राचे जनक फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ ऑगस्ट कॉम्ट यांचे याबाबतचे महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आहेत. समाजशास्त्र एक वास्तववादी शास्त्र, एका बाल्यवस्थाशास्त्रापासून शिखरशास्त्रापर्यंत बार्बीचे स्पष्टीकरण या ठिकाणी देण्यात आलेले आहे.

विविध समाजशास्त्रज्ञांनी या शास्त्राच्या संकल्पना किंवा संज्ञा मांडलेल्या आहेत. या अभ्यासावरुन समाजशास्त्र विज्ञान आहे. समाजशास्त्र वास्तववादी शास्त्र आहे. समाजशास्त्रात व्यक्ती संबंधाचा अभ्यास केला जातो.

समाजशास्त्रामध्ये मानवी समाजाच्या वर्तनचा आणि क्रियांचा अभ्यास केला जातो. कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर, डरखाईम, ऑगस्ट कॉम्ट, सी.एच. कुले अशा विविध विचारवंतांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. समाजशास्त्राचा अभ्यास विविध दृष्टिकोनातून केला जातो. प्रकार्यवादी दृष्टिकोन, संघर्षवादी दृष्टिकोन, आंतरक्रियात्मकवादी दृष्टिकोन आणि टिकात्मक दृष्टिकोन हे मूलभूत सैद्धांतिक विचार समाजशास्त्राला विज्ञान संकल्पनेत मांडण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. हे शास्त्र इतर सामाजिकशास्त्राप्रमाणे विज्ञान आहे हे सिद्ध करण्यास सैद्धांतिक विचार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. अशा या सामाजिकशास्त्राचा अभ्यास सर्वांच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आहे.

१.९ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) समाजशास्त्राचा उदय आणि अर्थ लिहा.
- २) समाजशास्त्राची संकल्पना व व्याख्या लिहा.
- ३) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनावर माहिती सांगा.
- ४) समाजशास्त्राची व्याख्या सांगा. त्याचा विविध दृष्टिकोनात्मक आढावा घ्या.
- ५) संकल्पना लिहा.
  - १) समाजशास्त्र
  - २) कार्यवादी दृष्टिकोन
  - ३) संघर्षवादी दृष्टिकोन
  - ४) टीकात्मक दृष्टिकोन
  - ५) आंतरक्रियात्मक दृष्टिकोन

घटक - २

समाजशास्त्राची व्याप्ती, अभ्यास विषय विकास, महत्त्व आणि कल्पना शक्ती

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ समाजशास्त्राची व्याप्ती
- २.३ समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय
- २.४ समाजशास्त्राचा विकास
- २.५ समाजशास्त्रीय कल्पनाशक्ती आणि सामाजिक विकास
- २.६ समाजशास्त्राचे महत्त्व / समाजशास्त्राच्या अभ्यासकर्त्यांना रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध
- २.७ सारांश
- २.८ अभ्यासाचे प्रश्न
- २.९ संदर्भ सूची

२.० उद्दिष्टे

---

१. समाजशास्त्राच्या व्याप्तीची ओळख होण्यास मदत होईल.
२. समाजशास्त्राच्या अभ्यास विषयांचे ज्ञान होईल.
३. समाजशास्त्राच्या विकासाची माहिती करून घेता येईल.
४. समाजशास्त्रीय कल्पनाशक्ती आणि सामाजिक विकास यांचे सहसंबंधाचे आकलन होईल.
५. समाजशास्त्राचे महत्त्व जाणून घेता येईल.

२.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्राची ओळख अर्थ वगैरे घटक पाहताना समाजशास्त्राचा अभ्यास अतिशय व्यापक आहे. समाजशास्त्राच्या अध्ययनाबाबत सामाजिक विचारवंतांनी विविध मतमतांतरे मांडली आहेत. त्यामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यास विषयाच्या व्याप्तीबाबत देखील मतभेद आहेत. समाजशास्त्राची व्याप्ती स्पष्ट करणारे दोन विचार प्रवाह आहेत. काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मते समाजशास्त्र हे एक विशेष शास्त्र आहे. तर काही समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्र हे एक

सामान्यशास्त्र असल्याचे स्पष्ट केले आहे. या दोन विचारप्रवाहामुळे समाजशास्त्रात दोन प्रधान संप्रदाय निर्माण झाले. विशेषात्मक वा स्वरूप प्रधान संप्रदाय आणि समन्वयात्मक संप्रदाय विशेषात्मक संप्रदायानुसार समाजशास्त्र हे एक विशेष शास्त्र आहे.

समाजशास्त्राची निश्चित व्याप्ती याचे स्पष्टीकरण करतांना ऑगस्ट कॉम्टने केलेले स्पष्टीकरण लक्षात घेणे जास्त उपयुक्त व सोयीचे होईल. ऑगस्ट कॉम्ट हा समाजशास्त्राचा जनक, समाजशास्त्राचे स्थितीशास्त्र (Static) आणि गतीशास्त्र (Dynamic) असे दोन भाग पाडले आहेत. स्थित्यात्मक समाजशास्त्रात सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केला जातो. यामध्ये व्यक्ती, कुटुंब, समाज, संघटना, सामाजिक संबंध हे स्थिर समाजशास्त्राचे विषयक व्यापक, दृष्टिकोनातून अभ्यास केले जातात तर सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक परिवर्तनाची कारणे हे गतीशास्त्र समाजशास्त्राचे विषय आहेत.

२.२ समाजशास्त्राची व्याप्ती (SCOPE OF SOCIOLOGY)

समाजशास्त्रांच्या व्याप्तीचा अभ्यास करताना समाजशास्त्रज्ञांच्या मतभेदी विचारांचा अभ्यास ही करावा लागतो. हा विषय कोणत्या दृष्टिकोनातून अभ्यासला आहे त्यानुसार व्याप्तीचे स्वरूप अवलंबून आहे. याविषयी ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, एमिल डुरखाईम, मॅक्सवेबर, कार्ल मार्क्स, मॉरीन गिन्सबर्ग, किंगजले डेव्हिस यांनी विचार मांडले आहेत तरी काही प्रमुख विचारवंतांचा दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येईल.

अ) किंगजले डेव्हिस - यांनी समाजशास्त्राचा अभ्यास पुढील पाच भागात मांडला आहे.

१) सामाजिक रचना (Social Structure) :

किंगजले डेव्हिस यांच्या मते समाजरचनेची संज्ञा समाजरचनेतील आवश्यक घटना आहे म्हणजे विविध सामाजिक समूह, सामाजिक नीती नियम किंवा नियमने यांचे परस्परसंबंध यांचा अभ्यास केला जातो.

२) सामाजिक कार्य (Social Function) :

सामाजिक समूह व संस्था सामाजिक गरजा भागविण्याकरीता विविध कार्य करतात. विवाह, कुटुंब, धर्म, राज्यसंस्था वगैरे घटकांच्या कार्याचा व्यापक अभ्यास केला जातो.

३) व्यक्ती आणि समाज (Individual & Society) :

अनेक समूह एकत्र येऊन समाज बनतो तसेच अनेक व्यक्ती मिळून समाज बनतो. व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंध कसे आहेत. व्यक्तीची जडणघडण सामाजिक संबंधामधून कशी होते अशा विविध घटकांचा अभ्यास केला जातो.

४) सामाजिक परिवर्तन (Social Change) :

समाज कायमस्वरूपी स्थिर नसतो त्यात सतत परिवर्तन घडून येत असते. सामाजिक परिवर्तन म्हणजे काय ? त्यांची कारणे कोणती ? परिवर्तनाची दिशा कोणती ? परिवर्तनाची गती म्हणजे काय ? ती कशी मोजली जाते ? सामाजिक परिवर्तनाचे परिणाम अडथळे कोणते ? अशा विविध प्रश्नांचे विश्लेषण केले जाते.

५) सामाजिक आंतरक्रिया (Social Interaction) :

मानव जेव्हा दुसऱ्या मानवाच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संपर्कात येतो तेव्हा परस्परांवर परिणाम करणारी आंतरक्रिया घडून येते या आंतरक्रियेचे स्वरूप, स्पर्धा, सहकार्य, संघर्ष, प्रेम, राग या सारख्या आंतरक्रियेचे प्रकार त्याचे होणारे समाज जीवनावरील परिणाम इत्यादींचे अध्ययन यामध्ये केले जाते.

ब) ऑगस्ट कॉम्ट - यांनी समाजशास्त्राच्या व्याप्तीचे दोन घटकांत वर्गीकरण केले आहे.

१) स्थित्यात्मक समाजशास्त्र (Static Sociology) :

कॉम्ट यांच्या मते स्थित्यात्मक समाजशास्त्रात व्यक्ती, कुटुंब, सामाजिक संस्था, सामाजिक संबंध हे स्थिर घटक अभ्यास केले जाते.

२) गत्यात्मक समाजशास्त्र (Dynamic Sociology) :

सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक परिवर्तनास जबाबदार कारणे अशा बदलणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

क) मॉरिस गिन्सबर्ग - यांनी समाजशास्त्राच्या व्याप्तीचे चार भागात अध्ययन केले आहे.

१) सामाजिक स्वरूपशास्त्र (Social Morphology) :

यामध्ये समाजातील लोकसंख्या तिचे संख्यात्मक समूह, समूहांचे प्रकार, सामाजिक संख्या यांचा व्यापक अभ्यास केला आहे.

२) सामाजिक प्रक्रिया (Social Process) :

मानव-मानव, मानव-समूह, समूह-समूह यांच्यातील परस्परसंबंध आंतरक्रिया, त्यांची कार्यपद्धती परिणामाचे विश्लेषण केले जाते. विशेषतः स्पर्धा, संघर्ष, सहकार्य, विघटन, संघटना विकास, न्हास यांचे विवेचन केले जाते.

३) सामाजिक विकृतीशास्त्र (Social Pathology) :

सामाजिक समस्यामुळे सामाजिक व्यवस्था अस्थिर आणि विस्कळीत निर्माण होते अशा समस्यांना सामाजिक विकृती मानले जाते. उदा. भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, व्यभिचार, बलात्कार, बेकारी, जातीयवाद, मद्यपान वगैरे समस्यात्मक घटकांचे अध्ययन केले जाते.

४) सामाजिक नियंत्रण (Social Control) :

सामाजिक व व्यक्तीगत हिताकरिता समाजात एकता राखून त्यांचे सातत्य टिकवणे महत्त्वाचे असते. यासाठी समाजातील लोकांच्या वर्तनाचे नियंत्रण करणाऱ्या नीती, लोकरुढी, लोकाचार, धर्म कायदा इत्यादींचा अभ्यास यामध्ये केला आहे.

ड) एमिल डरखाईम - यांनी समाजशास्त्राच्या व्याप्ती तीन भाग केले आहेत.

१) सामाजिक आकारशास्त्र (Social Morphology) :

डरखाईम यांच्या मते मानवी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास भौगोलिक आधार, लोकसंख्यात्मक रचना, घनता आणि पर्यावरण या घटकाबद्दल समाजशास्त्रांच्या या भागात केला जातो.

२) सामाजिक शरीरशास्त्र (Social Physiology) :

धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक व तत्सम घटकांचे अध्ययन करणारी स्वतंत्र शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. उदा. धर्माचे समाजशास्त्र, राजकीय समाजशास्त्र, आर्थिक समाजशास्त्र वगैरे घटक अभ्यास केले जातात.

३) सामान्य समाजशास्त्र (General Sociology) :

समाज जीवनात घडणाऱ्या घटनांचे वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करून त्याच्या आधारे सामान्य नियम व सिद्धांताची मांडणी केली जाते. हे समाजशास्त्रीय अभ्यास क्षेत्र सामान्य समाजशास्त्र म्हणून ओळखले जावे असे मत डरखाईम यांचे होते.

वरील विविध विचारवंतांनी मांडलेल्या व्याप्तीशिवाय समाजशास्त्राची व्याप्ती व्यापक आहे वैचारिक संप्रदायाप्रमाणे स्वरूप प्रधान संप्रदाय समन्वयात्मक संप्रदाय तसेच समाजशास्त्राच्या विविध शाखा आहेत. मानववंशशास्त्र, आदिवासींचे समाजशास्त्र, ग्रामीण समाजशास्त्र, शहरी समाजशास्त्र, शैक्षणिक समाजशास्त्र, राजकीय समाजशास्त्र, श्रमाचे समाजशास्त्र, गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र अशा अनेक शाखामध्ये व्यापक अभ्यास केला जातो.

२.३ समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय (SUBJECT MATTER OF SOCIOLOGY)

समाजशास्त्राचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. त्यांच्या समन्वयातून समाजशास्त्राचे काही प्रमुख अभ्यास विषय पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) सामाजिक संबंध (Social Relationship) :

समाज हा मानवी संबंधांचे एक जाळे आहे. मानवी सामाजिक संबंध बदलत असतात. अशा सामाजिक संबंधांचा अभ्यास करून खरी परिस्थिती लक्षात घेता येते. व्यक्तीची आपली गरज पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक संबंध निर्माण होतो अशा सामाजिक संबंधांचा अभ्यास समाजशास्त्र घेतो.

२) सामाजिक समूह / गट (Social Groups) :

समाजातील विविध गरजा पूर्ण करण्याकरिता व्यक्ती सामाजिक संबंध निर्माण करते. या सामाजिक संबंधातून विविध गट निर्माण होतात. अशा प्रत्येक गटातील व्यक्तीचे स्थान आणि दर्जा ठरलेला असतो. त्यानुसार व्यक्ती आपली भूमिका पार पाडते. सामाजिक गटाची रचना बदलल्यास व्यक्तीची भूमिका बदलत जाते हा समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचा विषय आहे.

३) सामाजिक संस्था (Social Institutions) :

समाजशास्त्रात विश्व-व्यापारी सामाजिक संस्था आहेत. मानवी गरजांची पूर्ती करण्यासाठी संस्था निर्माण झाल्या आहेत. कामवासना, अन्न, प्रजोत्पादन, अर्थविषयक शिक्षण वगैरे गरजा पूर्ण करण्यासाठी विवाह, कुटुंब, राज्य, धर्म, अर्थ वगैरे संस्थांची निर्मिती झाली. या सर्व सामाजिक संस्थांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.

४) सामाजिक प्रक्रिया (Social Process) :

मानवी आंतरक्रियाचे शास्त्रीय अध्ययन म्हणजे समाजशास्त्र होय. ज्यावेळी दोन व्यक्ती एकमेकांच्या सहवासात येऊन एकमेकांवर परिणाम करतात, तेव्हा आंतरक्रिया निर्माण होते. व्यक्ती-व्यक्तीतील व गटागटातील सामाजिक संपर्कातून सामाजिक आंतरक्रियामुळेच व्यक्तीचे अस्तित्व शक्य आहे. यामुळे सहकार्य समावेशन, संमिलन वगैरे संघटनात्मक प्रक्रियांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. याशिवाय विघटनात्मक सामाजिक प्रक्रियाही आहेत. संघर्ष, स्तरीकरण वगैरे विघटनात्मक प्रक्रियांचाही अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.

५) सामाजिक नियमने व नियंत्रण (Social Norms and Social Control) :

व्यक्ती स्वैराचारी बनली तर ती समाजविघातक वर्तन करते म्हणून व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. समाजाची व्यवस्था सुरळीत व्हावी म्हणून व्यक्तीच्या वर्तनावर निर्बंधनाद्वारे नियंत्रण निर्माण केले जाऊ शकते. सामाजिक नियमामुळे व्यक्ती योग्य वर्तन करते. विविध चालीरिती, प्रथा, परंपरा, कायदा, रुढी, नैतिक नियमने यामुळे समाजावर नियंत्रण प्रस्थापित होते. अशा सर्व घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.

६) सामाजिक समस्या (Social Problems) :

समाजात वैयक्तिक आणि सामाजिक विघटनामधून विविध समस्या निर्माण होतात. या सर्व सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. समाजात विघटन निर्माण करणाऱ्या विविध समस्या आहेत, गुन्हेगारी, चोरी, व्यसनाधीनता, वेश्याव्यवसाय, भिक्षावृत्ती, बालमजुरी, जातीभेद या घटकांचा समाजावर वाईट परिणाम करतात. या घटकांच्या कार्यकारण संबंधाचा शोध घेऊन त्यावर योग्य उपाययोजना सूचवण्याचे काम समाजशास्त्रामधून सुचवले जाते.

७) समाज व पर्यावरण (Society & Environment) :

व्यक्तीच्या वर्तनावर सामाजिक पर्यावरण परिणाम करते. सामाजिक पर्यावरणामध्ये सामाजिक मूल्ये, रुढी, चालीरिती, परंपरा, श्रद्धा, सामाजिक समस्या, उद्योग, शिक्षण, व्यवसाय, लोकसंख्या, शिक्षण, राज्य अशा विविध घटकांचा समावेश असतो. हे घटक सामाजिक पर्यावरण आणि सामाजिक संबंध परस्परांवर परिणाम करतात. म्हणून सामाजिक पर्यावरणाचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.

८) सामाजिक नियोजन (Social Planning) :

आर्थिक नियोजनाप्रमाणेच सामाजिक नियोजनाची देखील आधुनिक समाजात गरज आहे. सामाजिक नियोजनाद्वारे सामाजिक हिताच्या दृष्टिने समाजाचा बदल घडवून आणला आहे.

९) सामाजिक परिवर्तन (Social Change) :

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. यामुळे समाज हा परिवर्तनशील आहे. अर्थात समाजाच्या परिवर्तनाची गती त्या मानाने मंद आहे. समाज बदलत्या काळानुसार बदलत असतो. समाजाच्या बदलाला जे घटक कारणीभूत ठरतात त्याचा अभ्यास समाजशास्त्रामध्ये केला जातो. विशेष म्हणजे काही घटक समाजाच्या बदलात अडथळा निर्माण करतात हे ही घटक समाजशास्त्राचे अभ्यास विषय आहेत.

१०) विविध संस्कृतीचा अभ्यास :

बदलत्या व्यवस्थेप्रमाणे मानवी जीवन बदलत जाते. मानवी विकास घडून येतो त्याप्रमाणे मानवांच्या संस्कृतीचा विकास होतो. संस्कृतीची निर्मिती मानवाने केलेली असून ती मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. ही मानवी संस्कृती विविध घटकांत विभागली जाते. त्या घटकांचा मानवी जीवनावर कोणता परिणाम होतो याचा सविस्तर अभ्यास समाजशास्त्रामध्ये केला जातो.

अशा पद्धतीने वरील विषय समाजशास्त्रात अभ्यास केले जातात. विवाह, धर्म, सामाजिक स्तरीकरण, दर्जा, भूमिका असे घटक अभ्यासले जातात. ग्रामीण मानसशास्त्र, श्रम, उद्योग, व्यवसाय, अर्थ इत्यादी विविध शाखामध्ये समाजशास्त्राचा अभ्यास केला जातो.

२.४ समाजशास्त्राचा विकास (DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY)

१) फ्रान्समधील समाजशास्त्राचा विकास

अ) ऑगस्ट कॉम्प्ट (August Comte) :

समाजशास्त्राचे जनक ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी सर्व प्रथम समाजशास्त्र Sociology हा शब्दांचा प्रयोग केला आहे. १८३९ मध्ये पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात लॅटीन भाषेतील Socius आणि ग्रीक भाषेतील Logos या दोन शब्दापासून Sociology म्हणजे समाजशास्त्र होय. त्यानंतर मानवी विचारांच्या तीन अवस्था आणि हे सिद्धांत प्रत्यक्ष मांडून शास्त्रीय अध्ययन करण्यास प्रारंभ झाला. स्थितीक आणि गतीक समाजशास्त्र वर्गीकरण करून त्यांनी समाजशास्त्राचा पाया घातला आहे.

ब) इमील डरखाईम :

फ्रान्समधील दुसरे समाजशास्त्रीय विचारवंत म्हणजे एमिल डरखाईम यांनी समाजशास्त्र विकासाला योगदान केले आहे. त्याच्या मते समाजशास्त्र सामाजिक संख्यांचा (Social Facts) आणि सामाजिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास आहे. त्यांनी श्रमविभाजनाचा सिद्धांत प्रतिपादन करून समाजशास्त्राचा विकास केला आहे.

२) इंग्लंडमधील समाजशास्त्राचा विकास :

हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी भावी योगदान समाजशास्त्रासाठी केलेले आहे. समाजशास्त्राचा अभ्यास आणि समाजशास्त्र तत्त्वे हे दोन प्रमुख ग्रंथ त्यांनी निर्माण केले आहेत. सामाजिक डार्विनवाद, सेंट्रिय सिद्धांत, उत्क्रांतीवादी सिद्धांत हे प्रमुख तीन विचार मांडले आहेत. याशिवाय इंग्लंडमध्ये गिन्सबर्ग आणि हॉब्जहाऊस व वेस्टर मार्क यांनी आदिवासी समाजाचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

३) जर्मनीमधील समाजशास्त्राचा विकास :

जर्मनीमध्ये अनेक समाजशास्त्रीय विचारवंत उदयास आले. कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर, जॉर्ज सिमेल, वॉन विज इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो.

अ) कार्ल मार्क्स :

यांनी 'दास कॅपिटल' आणि कम्युनिष्ट जाहिरनामा यामुळे संपूर्ण समाज व्यवस्थेत साम्यवादी विचार शोषणा विरुद्ध बंड, भांडवलशाहीस विरोध करणारे अनेक सिद्धांत मांडले ज्यामुळे सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय विचारात परिवर्तन घडून आले. यामुळे कार्ल मार्क्स यांच्या साम्यवादी विचारांचे योगदान मिळाले आहे.

ब) जॉर्ज सिमेल -

समाजशास्त्राच्या स्वरूप संप्रदायाचे (Formal School) चे जनक आहेत. यांनी सामाजिक आंतरक्रिया, भूमिका, सभासद, व्यवस्थेचे महत्त्व, संघर्ष या विषयांवर प्रमुख विचार प्रतिपादन केले.

क) मॅक्स वेबर :

समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांनी भांडवलशाही, नोकरशाही, धर्म, आदर्श स्वरूप, सत्ता, आणि अधिकार, सामाजिक क्रिया अशा समाजशास्त्रातील महत्त्वपूर्ण संकल्पनांचा संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

४) अमेरिकन समाजशास्त्राचा विकास :**अ) लेस्टर वार्ड -**

यांना अमेरिकन समाजशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखतात. मानव आणि पशू (प्राणी) यांच्यातील बुद्धीचा फरक हा निसर्गतः आहे. शुद्ध समाजशास्त्रज्ञ केवळ सामाजिक घटनांचा अभ्यास करते. व्यावहारिक समाजशास्त्रात असे अनेक विशेष संशोधनात्मक आहेत.

ब) टॉलकॉट पारसनस :

यांनी सामाजिक क्रिया सिद्धांताचा कार्यात्मक दृष्टिकोनातून मूल्ये, नियमने, गट, उपगट, दर्जा, भूमिका, सत्ता व अधिकार अशा विविध संकल्पनांचा अभ्यास केला आहे.

क) रॉबर्ट मर्टन :

यांचे मध्यस्तरीय सिद्धांत, प्रमाणक शून्यतेचा सिद्धांत, समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपासाठी महत्त्वाचे आहेत.

या शिवाय मॅक आयव्हर, सारोकिन, समनेर, गिन्डींगज अशा अनेक विचारवंतानी समाजशास्त्राच्या विकासाला योगदान दिले आहे.

५) जपानमधील समाजशास्त्राचा विकास :

टोकियोमधील इंपिरियल विद्यापीठात अमेरिके बरोबर समाजशास्त्र हा विषय अध्ययनास प्रारंभ झाला. प्रथम येथे हर्बर्ट स्पेन्सरच्या विचारांचा प्रभाव होता. परंतु नंतर अमेरिकन विचारांचा प्रभाव जपानी समाजशास्त्रात अधिक जाणवू लागला. टोकियो व क्यूटो ही प्रमुख समाजशास्त्रीय अध्ययन केंद्रे आहेत.

६) भारतीय समाजशास्त्राचा विकास :

मुंबई विद्यापीठाने पेट्रीक गेडीस यांच्या नेतृत्वाखाली इ.स. १९१९ मध्ये पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात समाजशास्त्राचा स्वतंत्र विभाग निर्माण केला. पुढे १९२४ मध्ये डॉ. जी.एस. घुर्ये यांनी मृत स्वरूप देण्यास प्रारंभ केला. घुर्ये यांनी भारतीय संस्कृती, समाजव्यवस्था, कलाशास्त्र

वगैरे विषयावर लिखाण केले म्हणून डॉ. घुर्ये यांना भारतीय समाजशास्त्राचे जनक मानतात पुढील संशोधन कार्य व्यापक स्वरूपात सुरु झाले. डॉ. डी.पी. मुखर्जी, आर.के. मुखर्जी, एस.पी. दुबे, ए.आर. देसाई, इरावती कर्वे वगैरे सारखे अनेक विचारवंत भारतात उदयास आले. आज भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययनास महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

वरील विविध राष्ट्रातील समाजशास्त्र विकासातील योगदान लक्षात घेतल्यानंतर समाजशास्त्राचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. समाजशास्त्राच्या अभ्यासाची सीमा ही दिवसेंदिवस वाढत असताना दिसते.

२.५ समाजशास्त्रीय कल्पनाशक्ती आणि सामाजिक विकास (SOCIOLOGICAL IMAGINATION AND DEVELOPMENT)

समाजशास्त्र हे मानवी समाज जीवनाच्या प्रत्येक अंगाशी संबंधीत आहे. समाजाच्या विकासाकरीता समाजशास्त्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे. समाजशास्त्र केवळ ज्ञानाचा विषय न राहता समाजाच्या प्रत्येक समस्येचा अभ्यास करून उपाय सुचवण्याची जबाबदारी समाजशास्त्राची आहे.

सामाजिक संस्था, सामाजिकरण, सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक सुधारणा, सामाजिक विकास, सामाजिक शिक्षण, सामाजिक व्यवसाय, रोजगार, आरोग्य अशा प्रत्येक क्षेत्राकरिता समाजशास्त्र आवश्यक आहे. समाजशास्त्र केवळ ज्ञानावादी न राहता ते उपयोगितावादी होणे आवश्यक आहे. अशा विचारातून काही महत्त्वाची कार्ये समाजशास्त्र करू शकते.

अ) समाजशास्त्र एक उपयोगित शास्त्र :

समाजशास्त्रात सामाजिक जीवनाचा अभ्यास केला जातो. यामुळे आदर्श नागरिक घडवण्याची जबाबदारी समाजशास्त्राची आहे. म्हणून जगा आणि जगू द्या ही शिकवण समाजशास्त्रामार्फत मानवाला मिळते. सामाजिक संस्कृतीच्या अभ्यासामुळे प्राप्त परिस्थितीशी समायोजन घेण्याची माहिती मिळते. कुटुंब, समूह, समाज हे मानवी जीवनाचे आधार आहेत याचे ज्ञान समाजशास्त्रामुळे होते.

समाजशास्त्राच्या उपयोगावरून दोन दृष्टिकोन निर्माण झाले आहे.

१) शुद्ध संशोधनवादी दृष्टिकोन :

यामध्ये केवळ समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय संशोधनावर भर दिला. यामध्ये वैज्ञानिक पद्धतीचा आणि नवीन तंत्रांचा उपयोग करून समाजशास्त्रात ज्ञानात वाढ केली जाते.

२) उपयोगितावादी दृष्टिकोन :

यामध्ये समाजशास्त्राकडे उपयोगितावादी शास्त्र म्हणूनच बघावे. शास्त्रनिर्मितीबरोबर नवनवीन संशोधन महत्त्वाचे आहे. पण त्याचा उपयोग समाज विकासासाठी अपेक्षित आहे. समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग सामाजिक संघटन, सुव्यवस्था, मानवी विकासाकरीता होणे गरजेचे आहे. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, व्यावसायिक,

प्रशासकीय, समाजसेवा, वगैरे क्षेत्रांच्या करिता समाजशास्त्राचे ज्ञान उपयुक्त ठरत आहे. यामुळे समाजशास्त्र हे उपयुक्त शास्त्र होऊ लागले आहे.

ब) समाजशास्त्र आणि सामाजिक समस्या :

मानवी समाजात सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात. यामुळे सामाजिक अस्थिरता येते. अशा समस्या सोडवण्यासाठी शास्त्रीय वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक आहे. लोकसंख्या वाढ, गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, पांढरपेशी गुन्हेगारी, बेकारी, भिक्षवृत्ती, दहशतवाद, आंतकवाद, स्त्री समस्या, व्यसनाधिनता, आरोग्य अशा अनेक समस्या आहेत. त्यांचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास करून त्यांच्या कारणांचा शोध घेऊन ह्या समस्या समूळ नाहीशा करणे. तसेच पुन्हा ही समस्या निर्माण होऊ नये म्हणून काळजी घेणे, समस्याग्रस्त व्यक्तीचे पुर्नवसन करण्यासाठी उपाय सुचविण्यासाठी समाजशास्त्र योग्य कार्य करू शकते.

क) समाजशास्त्र व सामाजिक परिवर्तन :

समाजशास्त्र आणि सामाजिक परिवर्तनाचा जवळचा संबंध असतो. सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करताना सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ, स्वरूप, कारणीभूत घटक, चालना देणारे घटक, अडथळा निर्माण करणारे घटक यांचा अभ्यास केला जातो.

सामाजिक संबंधातील परिवर्तन, दर्जा व भूमिका मधील परिवर्तन, संस्थात्मक परिवर्तन, शैक्षणिक परिवर्तन, मूल्यांमधील परिवर्तन अशा प्रत्येक परिवर्तन घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रांमध्ये केला जातो. ज्यामुळे सामाजिक सुधारणा घडून सामाजिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करण्यासाठी सामाजिक परिवर्तनाचा सखोल अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो.

ड) समाजशास्त्र व विकास :

समाजशास्त्राचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी समाजशास्त्राचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. वैचारिक विकास, तांत्रिक विकास, व्यक्तीचा विकास, सामाजिक विकास, सांस्कृतिक विकास अशा प्रकारे समाजविकासात समाजशास्त्राच्या ज्ञानाचा मोठा वाटा असतो. समाजाचा सर्व समावेशक अभ्यास समाजशास्त्रात होत असतो. राज्यशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक या सर्वांनाच समाजाचे गुणात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी म्हणजेच समाजाचा विकास करण्यासाठी समाजशास्त्राचा उपयोग होऊ शकतो.

इ) समाजशास्त्र व सामाजिक धोरण :

समाजात सुधारणा घडवण्यासाठी काही नियोजनबद्ध कार्यक्रम आखले जातात ज्यांची अपेक्षा समाजाची प्रगती करण्याची असते. उद्भवणाऱ्या समस्या सोडवण्यासाठी असे कार्यक्रम शासन, जागतिक संस्था, समाजसुधारक वगैरे घटकांकडून राबवले जात असतात. आर्थिक धोरणे, सामाजिक धोरणे, समाजसुधारणात्मक धोरणे, समाजकल्याण योजना, सामाजिक नियंत्रण कार्यक्रम, ज्यामुळे सामाजिक समस्या सोडवण्यास मदत होत असते.

फ) समाजशास्त्र व व्यावसायिकता :

समाजशास्त्राचा अध्ययनामुळे समाजाचा सर्वांगीण विकास होईल परंतु अध्ययन करणाऱ्या व्यक्तीस भविष्यात अनेक रोजगार संधी उपलब्ध होतील. समाज कल्याण अधिकारी गुन्हे नियंत्रक अधिकारी, सामाजिक नियोजन अधिकारी, कौटुंबिक सल्लागार, आरोग्य सेवक वगैरे रोजगार संधी मिळतील.

२.६ समाजशास्त्राचे महत्त्व / समाजशास्त्राच्या अभ्यासकर्त्यांना रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध (SIGNIFICANCE OR IMPORTANCE OF SOCIOLOGY)

समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा उपयोग समाजाच्या विकासासाठी केला जातो. सामाजिक विकासात पुढीलप्रमाणे महत्त्व सांगता येईल.

१) मानवी समाजाचे वस्तुनिष्ठ आकलन :

समाजशास्त्रामध्ये केवळ मानवी संबंधाचा सामाजिक अभ्यास केला जातो. सामाजिक संरचना, संरचनेचे घटक, मानवी संबंध, प्रकार्य-अपकार्य, सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक विचलन, अनुकूलन, सामाजिक समस्या यांचे वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. यामुळे यथार्थ आणि वस्तुनिष्ठ आकलन होणे शक्य झाले आहे. समाजाच्या वस्तुनिष्ठ अध्ययनाचा उपयोग सामाजिक प्रश्न सोडवणे आणि सामाजिक विकास करण्यासाठी केला जातो.

२) सामाजिक समस्यांचा अभ्यास :

नवयुगात नवनवीन समस्या निर्माण होताना दिसते. या समस्या सामाजिक जीवनावर वाईट परिणाम करतात. यामुळे सामाजिक विकासाला अडथळ निर्माण होतो. समाजशास्त्रांत सामाजिक समस्यांचे शास्त्रीय पद्धतीने संशोधनात्मक अभ्यास केला जातो. या समाजशास्त्रीय अभ्यासामुळे समस्यांचे सत्य स्वरूप माहित होऊन समस्यांचे निराकरण करण्यास मदत होते.

३) सामाजिक कल्याण :

समाज कल्याण करण्याकरिता समाजशास्त्राचे खूपच महत्त्व आहे. समाजातील सर्व घटकांचा समान विकास होत नाही. काही सामाजिक घटक मागासलेले आहेत. भारतीय जगातील आदिवासी अनुसूचित जाती जमातीचे घटक सामाजिक सांस्कृतिक दृष्ट्या मागे आहेत. कामगार, छोटे व्यावसायिक लोकांचे अनेक प्रश्न आहे. या सर्वांच्या हिता करिता समाजशास्त्राचे विशेष अध्ययन करून वृद्ध महिला, बालक कामगार आणि मागास सामाजिक घटकांच्या कल्याणाकरिता योजना तयार करण्यात शासनास समाजशास्त्राची मदत घ्यावी लागते.

४) सामाजिक नियोजन :

समाजाच्या विशिष्ट दिशेने अपेक्षित विकास करण्यासाठी नियोजन आवश्यक आहे. आर्थिक नियोजनाप्रमाणेच सामाजिक नियोजन केले जात आहे. आधुनिक काळ नियोजनाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे सामाजिक नियोजनही होणे महत्त्वाचे आहे. या करिता सामाजिक घटकांची सत्य आणि वस्तुनिष्ठ माहिती मिळाल्याशिवाय समस्यांची जाणीव होऊ शकत नाही. याकरिता समाजशास्त्राचा अभ्यास अतिशय महत्त्वाचा आहे.

५) मानवी समाजाचा विकास :

मानवी समाजाचा विकास करण्याच्या संदर्भात समाजशास्त्राचे योगदान महत्त्वाचे असते. समाजात विविध प्रकारच्या रुढी, परंपरा, चालीरिती, धार्मिक परंपरा, अंधश्रद्धा,

गैरसमज असतात. यामुळे समाजाचा विकास होऊ शकत नाही. म्हणून अशा सामाजिक घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केला जातो. यामुळे समाजातील अनिष्ट घटकांची जाणीव होते. यामुळे मानवी प्रगती करून घेण्यास समाजशास्त्राची मदत होते.

६) व्यावसायिक महत्त्व :

आधुनिक काळात सामाजिक विकास करण्यासाठी समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्राचा वेध घेतला जातो. त्यामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकर्त्यांना रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. औद्योगिक क्षेत्रात सामाजिक सुरक्षा, रोजगार, बेरोजगारी, विमा योजना, सामाजिक सुरक्षा योजना, गुन्हा सुधार क्षेत्र, बालसुधार केंद्र, समाज कल्याण, न्याय विभाग, आरोग्य सुधारणा, सामाजिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, महिला सुधार केंद्र, आश्रम कुटुंब नियोजन अशा विविध क्षेत्रात समाजशास्त्राचा उपयोग अशा विविध रोजगार संधीसाठी उपयुक्त आहे.

७) सामाजिक एकता निर्माण करणे :

सामाजिक जीवनात सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक भिन्नता दिसून येते. एकाच देशातील समाजातही विविधता दिसून येते. त्यामुळे सामाजिक, धार्मिक, भाषिक प्रश्नावरून अनेक समस्या निर्माण होतात म्हणून सामाजिक, धार्मिक एकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. समाजशास्त्रात विभिन्न जाती, धर्म आणि सामाजिक जीवन यांचे सत्य आणि वस्तुनिष्ठ अध्ययन केले जाते. तसेच सामाजिक जीवन आणि धर्माचा परस्परांमध्ये संबंध आणि महत्त्व समाजशास्त्रात स्पष्ट होते. थोडक्यात समाजशास्त्राचे व्यापक अध्ययन आणि संशोधनामुळे समस्या आणि प्रश्न सोडवले जावून सामाजिक एकता निर्माण करण्यास मदत होते.

वरील विविध मुद्यांविषयी समाजशास्त्राचे अध्ययन सामाजिक जीवनासाठी आवश्यक आहे.

२.७ सारांश

अशा पद्धतीने या प्रकरणात आपण समाजशास्त्राची व्याप्ती, विकास, कल्पना आणि महत्त्व अशा घटकांचा अभ्यास थोडक्यात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजशास्त्र तसे खूपच व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण स्वरूपाचे आहे. कारण विश्वातील प्रत्येक ज्ञानशाखा मानवाकरिता आणि पर्यायाने समाजाकरिता निर्माण केली आहे. यामुळे समाजशास्त्राचा अभ्यास हा जागतिक स्वरूपाच्या सामाजिक घटना आणि घडामोडीशी संबंधीत आहे. सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करताना जगातील समाज समूहांचा विचार करून अध्ययन करावे लागते. जगात अनेक यंत्र तंत्रांचे शोध लागत आहेत. यामुळे सामाजिक बदल घडून येत असताना विचार आणि अभ्यास करण्यासाठी आधुनिक काळात समाजशास्त्राला महत्त्व प्राप्त होत आहे.

राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, व्यावसायिक, धार्मिक अशा विविध क्षेत्रात समाजशास्त्रीय अभ्यासाची गरज भासू लागली आहे. आधुनिक नियोजनासाठी सामाजिक दृष्टिकोनातून संशोधन करून विविध योजना राबवल्या जाऊ लागल्या आहेत. यामुळे समाजशास्त्र हे आधुनिक अभ्यासाचा केंद्र बिंदू होऊ लागले आहे. कारण जगामध्ये जे काही शोध लागले जातात, उत्पादन केले जाते ते केवळ सामाजिक सुखासाठी असते. अर्थात मानवी कल्याण हा उद्देश असतो. म्हणजेच समाजशास्त्र हा सामाजिक समस्यांचा अभ्यास सामाजिक

कल्याणासाठी करावयाचा असतो. म्हणून समाजशास्त्र हे महत्त्वाचे अभ्यासशास्त्र उदयास येत आहे.

२.८ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) समाजशास्त्राचा अभ्यास विषयाबद्दल सविस्तर लिहा.
- २) समाजशास्त्राच्या विकासावर निबंध लिहा.
- ३) समाजशास्त्र हा आधुनिक काळात महत्त्वपूर्ण अभ्यास विषय आहे अशी कल्पना करा.
- ४) समाजशास्त्राचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- ५) टीपा लिहा.
  - १) समाजशास्त्राची व्याप्ती
  - २) समाजशास्त्र आणि सामाजिक विकास
  - ३) समाजशास्त्र आणि सामाजिक परिवर्तन

२.९ संदर्भ सूची

- १) समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि सिद्धांत - डॉ. प्रदीप आगलावे
- २) समाजशास्त्र संकल्पना व व्याप्ती - प्रा. ज्योती डोईफोडे
- ३) समाजशास्त्रीय मूलभूत संकल्पना - डॉ. साळुंखे सर्जेराव
- ४) समाजशास्त्र - प्रा. घाटगे जयंत, प्रा. पाटील दिनेश
- ५) आधुनिकता - उत्तर आधुनिकता एक नव समाजशास्त्रीय सिद्धांत - एस.एल. दोशी
- ६) सुलभ समाजशास्त्र - नी. स. वैद्य, रमेश पांडे

घटक - ३ अ

सामाजिक संस्था

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ व्याख्या
- ३.३ सामाजिक संस्थाची वैशिष्ट्ये
- ३.४ राजकीय संस्था
- ३.५ राज्याच्या निर्मितीस आवश्यक असणारे घटक
- ३.६ कल्याणकारी राज्य
- ३.७ राज्याच्या अधिकारांचे किंवा सत्तेचे स्वरूप आणि प्रकार
- ३.८ अधिकाराचे प्रकार
- ३.९ सारांश
- ३.१० कठिण शब्द
- ३.११ अभ्यासाचे प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- १) संस्था म्हणजे काय ते समजावून घेणे.
- २) राजकीय संस्थेचा अभ्यास करणे.
- ३) समाजव्यवस्थेचे अस्तित्व टिकून ठेवण्यासाठी राजकीय संस्था कशी महत्त्वाची आहे हे समजावून घेण्यासाठी.
- ४) कल्याणकारी राज्यांचा अभ्यास करण्यासाठी.
- ५) कल्याणकारी राज्याचे महत्त्व समजून घेणे.
- ६) सामाजिक व राजकीय संस्थेचा अभ्यास करणे हा मुख्य उद्देश आहे.

३.१ प्रस्तावना

प्रस्तावना - (Introduction)

जीवननिर्वाहासाठी प्रत्येक प्राण्याची सतत धडपड चालू असते. मानवप्राणीही याला अपवाद नाही. भ्रमंती अवस्थेत असलेल्या मानवाला भ्रमंती करावी लागत होती. कारण अन्न शोधण्यासाठी ही भ्रमंती अपरिहार्य होती. औद्योगिक अवस्थेतही ही धडपड थांबलेली नाही.

मानव व मानवेतर प्राणी आपल्याला मुलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी सांघिक प्रयत्न करीत असतात. पण यातील मुख्य भेद लक्षात घेतला पाहिजे. तो असा की, मानवेतर प्राण्यातील सांघिक प्रयत्न केवळ भक्ष्य मिळविण्याच्या उद्देशाने केले जातात व नंतर मात्र 'बळी तो कान पिळी' ही स्थिती असते. पण मानव समाजात सांघिक प्रयत्नात सहभागी झालेल्या सर्व सदस्यांच्या गरजापूर्तीचा विचार केला जातो. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन नियंत्रित करणे गरजेचे असते. अनिर्बंध वर्तन म्हणजे जवळजवळ स्वैराचार असतो. म्हणूनच व्यक्तीने कसे वर्तने केले पाहिजे हे निर्धारित करण्यासाठी काही बंधने किंवा नियम निर्माण केले जातात. त्याच बरोबर त्या नियमाचे पालन होते की नाही, हेही काटेकोरपणे पाहिले जाते. मानवी समाजात सामाजिक संस्थांचा उदय याच प्रेरणेतुन झाला आहे. म्हणून मानवीसंबंधाच्या अध्ययनाला महत्त्व देणाऱ्या समाजशास्त्रात सामाजिक संस्थांच्या अध्ययनाचे महत्त्व आहे.

नेहमीच्या प्रचारात 'संस्था' या शब्दाचा अर्थ समाजशास्त्रीय अर्थाहून वेगळा असल्याचे दिसून येते. नेहमीच्या बोलण्यात संस्था, गट, मंडळ हे शब्द जवळ-जवळ समानार्थीचे वापरले जातात. पण या तिन्ही संकल्पना समाजशास्त्रीय दृष्टिने वेगवेगळ्या आहेत. त्याचे स्वरूप व कार्ये ही वेगवेगळे आहेत. म्हणूनच संस्थेचा समाजशास्त्रीय अर्थ कोणता? त्याची उद्दिष्टे व कार्ये कोणती? या प्रश्नाचे उत्तर मिळविण्यासाठी विविध लेखकांनी संस्थेच्या व्याख्या प्रथम लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

३.२ व्याख्या (DEFINITION)

---

१) हॉर्टन व हंट :-

“संस्था ही अशी सामाजिक संबंधाची संघटीत व्यवस्था आहे की, ज्यामध्ये काही समान मूल्ये व वर्तनपद्धती यांचा समावेश होतो व जी समाजाच्या काही मूलभूत गरजा भागविते.”

२) किंगजले डेव्हिस यांच्या मते :-

“एक किंवा अधिक कार्यांच्या भोवती रचल्या गेलेल्या परस्परसंबंधित अशा लोकरूढी, लोकनीती व कायदा यांचा संच म्हणजे संस्था होय.”

३) लेसली लार्सन आणि गॉर्मन :-

“एखाद्या मूलभूत सामाजिक मुल्याचे जतन करण्यासाठी संघटित झालेला सामाजिक नियमांचा गुंतागुंतीचा व समन्वित स्वरूपाचा गट होय.”

वर नमूद केलेल्या व्याख्या व इतर विचारवंतांनी केलेले सामाजिक संस्थांचे विश्लेषण लक्षात घेता सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. हीच वैशिष्ट्ये सामाजिक संस्थांच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकतात. ही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

३.३ सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये

---

१) निश्चित उद्दिष्ट :-

सामाजिक संस्थांची उभारणी कोणत्या ना कोणत्या तरी निश्चित उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी झालेली असते. हे निश्चित उद्देश साध्य करण्यासाठी सामाजिक संस्था कटिबद्ध असतात.

उद्दिष्ट व प्रत्यक्ष केले जाणारे कार्य यामध्ये जरी सुक्ष्म फरक असला तरी उद्दिष्टाला अनुरूपच कार्य व्हावे, ही अपेक्षा असते. तेव्हा कुटुंबसंस्था - प्रजोत्पादन, राज्यसंस्था - संरक्षण, धर्मसंस्था - मानसिक व नैतिक सुरक्षितता, अर्थसंस्था - मूलभूत गरजांपूर्ती इत्यादी उद्दिष्ट्ये पुढे ठेवूनच कार्यरत होत असतात.

२) सापेक्ष स्थैर्य :-

विशिष्ट गरज पूर्ण करणे हे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी संस्था काही नियम तयार करीत असतात. कारण विशिष्ट गरज साध्य करण्यासाठी व्यक्तीचे वर्तन नियमबद्ध होणे गरजेचे असते. त्यामुळे हे नियम एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होतात. साहजिकच पिढ्या बदलतात, पण सामाजिक संस्थांनी विशिष्ट गरजेच्या पूर्तीसाठी व्यक्तीने कसे वर्तन करावे यासाठी उभे केलेले नियम, पिढ्यानपिढ्या चालू राहतात. याचा अर्थ नियमात बदल होत नाहीत, असे नाही. पण कोणते ना कोणते तरी नियम हे असतातच यामुळेच संस्थेला स्थैर्य मिळते.

३) विशिष्ट वर्तनप्रकार :-

समाजातील व्यक्तीचे वर्तन कोणत्या प्रकारचे असावे हे निर्धारित केले जाते. अनिर्बंध स्वातंत्र्य व्यक्तीला देणे हे धोक्याचे असते. त्यामुळे सामाजिक संस्था आपले निर्धारित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यक्तीकडून ठराविक वर्तनपद्धतीची अपेक्षा ठेवून असते. राज्यसंस्था व्यक्तीकडून राष्ट्रनिष्ठा व कायदापालन, कुटुंबसंस्था व्यक्तीकडून कुटुंबीय भावना, तर अलौकिक शक्तीपुढे लीनता ही धर्मसंस्थेची अपेक्षा असते.

४. उपयुक्त साधने :-

विशिष्ट गरजांभोवती संस्थेची उभारणी झालेली असल्याने त्या गरजांपूर्तीसाठी काही साधनांचा वापर संस्था करीत असते. ही साधने सामाजिक संस्थांच्या एकूण वाटचाली अगदी आवश्यक असतात. यामध्ये इमारती, यंत्रायुधे इत्यादीचा समावेश होतो. कुटुंबसंस्थेसाठी संसारोपयोगी वस्तु लागतात तर राज्यसंस्थेसाठी शस्त्रे लागतात. धर्मसंस्थेसाठी देवळे, चर्च, बस्ती इत्यादीची गरज असते. संस्थेच्या उद्दिष्टाच्या स्वरूपाप्रमाणे संस्थेच्या साधनाचे स्वरूपही वेगळे असते.

५. प्रतीके :-

सर्वच सामाजिक संस्थांमध्ये कोणती ना कोणती तरी प्रतिके निर्माण केलेली असतात. यामुळे संस्थेबद्दल व्यक्तीच्या मनात काही जाणीवा निर्माण होत असतात. या प्रतिकांचे स्वरूप भौतिक व अभौतिक असते. सैन्याचे गणवेश, शाळेतील मुलांचे गणवेश, मंगळसुत्र, तुळशीवृंदावन, स्वस्तिक या प्रतिकांचे हिंदू धर्मातील महत्त्व, ख्रिश्चन धर्मातील क्रॉसचे महत्त्व, इस्लाममध्ये चांदचे महत्त्व ही प्रतिकांची उदाहरणे आहेत. तेव्हा प्रतिकाच्या माध्यमातून विशिष्ट सामाजिक संस्थांतील सदस्यांच्या श्रद्धा, विश्वास, वर्तनपद्धती स्पष्ट करते. यामुळेच लोकांच्या मनात समान श्रद्धा, समान कार्य व समान विचार इत्यादी सदैव ताजी राहतात.

६. लिखित किंवा अलिखित परंपरा :-

विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी प्रत्येक संस्था व्यक्तीचे वर्तन नियंत्रित करीत असते. हे नियम लिखित असतात. भारतीय राज्यघटना लिखित स्वरूपात असल्याने राज्यसंस्थेची

कृती घटनेला अनुसरून होत असते. पण प्रत्येक संस्थेची कृती ठरविणारे नियम लिखित स्वरूपात असतातच असे नाही. वर्तनविषयक आचारसंहिता लिखित व अलिखित स्वरूपात आढळून येते. सामाजिक संस्थातील सदस्यांचे वर्तन परस्परपुरक व एकाच दिशेचे असावे म्हणूनच या लिखित व अलिखित परंपरा निर्माण केलेल्या असतात.

३.४ राजकीय संस्था (THE POLITICAL INSTITUTION)

प्रस्तावना (Introduction) :-

राज्य व सरकार यांची व्याप्ती व कार्य इत्यादी बाबतचे संशोधन करणे हे राजनीतिशास्त्राचे उद्दिष्ट होय. शासन व्यवस्थेच्या अंतर्गत कार्याशी आपल्याला काही कर्तव्य नाही. आपण सामाजिक संघटन आणि सरकार यांचा काय संबंध आहे याचा विचार करणार आहोत. समाजातील सुव्यवस्थेशी ज्या संस्थेचा तात्त्विक संबंध येतो, तिला राजकीय संस्था असे म्हणतात. (The Political institution is the institution formally concerned with the Maintenance of order in society) समाजातील व्यक्ती व गट यांच्यामधील शांततापूर्ण व प्रभावी अशा अंतर्गत क्रिया व व्यवहार यांना उद्देशून सुव्यवस्था (Order) हा शब्द आयोजिला जातो. सुव्यवस्था आणि संघटना (Organisation) यात फरक आहे. संघटनेत जटिलता (Complexity) अभिप्रेत असते. सुव्यवस्थेत ती अभिप्रेत नसते.

कोणत्याही समुदायात सुव्यवस्था असणे अत्यंत आवश्यक असते. राज्य संस्थेव्यतिरिक्त इतरही काही संस्था समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करू शकतात. उदाहरणार्थ धर्मसंस्था आदिवासी समाजात धर्मसंस्थाच शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यात अधिक प्रभावी ठरते. परंतु समाज जेव्हा अधिक गुंतागुंतीचा होतो तेव्हा स्वतंत्र अशा राजकीय संस्थेची गरज भासते. अर्थात इतर संस्थाही शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे काम करीत असतातच. परंतु काही विक्षेप निर्माण झाल्यास शांतता प्रस्थापित करण्याची अंतिम जबाबदारी राज्यसंस्थेवर येऊन पडते. उदाहरणार्थ जातिसंस्था आपल्या जातीतील सदस्यांवर जातिमंडळातर्फे नियंत्रण प्रस्थापित करते. पूर्वीप्रमाणे आता या जातिमंडळांना अस्तित्त्व नसले तरी जातीसंस्था आजही अनौपचारिकरित्या आपल्या जातीपुरते नियंत्रण करण्याचे काम करते.

आधुनिक समाजात कमालीचे व्यवच्छेदन झाले आहे. जातिसंस्था, कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था यांचे विघटन व वर्गविग्रह इत्यादी अनौपचारिक नियंत्रण जवळजवळ नष्ट झाले आहे. त्यामुळे राज्यसंस्थेचे कार्य व महत्त्व वाढले आहे. राज्यसंस्थेबाबत आपल्याला पुढील मुद्द्यांचा विचार करावयाचा आहे. राज्याचा अर्थ काय? राज्य आणि समाज यातील भेद काय आहेत? समाजाच्या दृष्टिने राज्याचे कार्य कोणते आहेत? सरकारपुढे आज कोणत्या समस्या आहेत?

राज्याचा अर्थ - (The Meaning of State)

राज्याच्या अनेक व्याख्या आहेत. त्यापैकी प्रमुख व्याख्या अशा:

- १) “विशिष्ट भुभागावर कमी अधिक लोकसंख्येत कायम राहणारा परकीय सत्तेच्या नियंत्रणापासून संपूर्णतः मुक्त असणारा व राज्यातील सुसंघटित अशा शासनसंस्थेचा

आदेश वा हुकूम बहुसंख्य नागरीक स्वभावतःच पाळतात असा समाज म्हणजे “राज्य” अशी व्याख्या प्रो. गार्नर यांनी केली आहे.”

२. प्रो. लास्की यांचे मते :-

“राज्य म्हणजे विवक्षित भूभागातील सरकार व प्रजा यात विभागलेला आणि स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजून त्या भूप्रदेशातील अन्य सर्व संस्थांवर सत्ता गाजवू पाहणारा समाज होय.”

३. प्रो. मॅक आयव्हर :-

“दंडसत्ताधारी शासनसंस्थेने केलेल्या कायद्यानुसार विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या लोकांच्या समाज व्यवस्थेसाठी आवश्यक असलेली सार्वत्रिक बाह्यस्थिती अबाधित ठेवणारी संघटना म्हणजेच राज्य होय.”

वरील व्याख्या आजच्या परिस्थितीत सर्वस्वी उपयुक्त ठरतील असे नाही. याचे कारण प्रत्यक्ष व्यवहार पाहिल्यास शासन संस्थेला आपल्या सर्वश्रेष्ठ अधिकाराला मुरड घालावी लागते. म्हणून वरील व्याख्यात सुधारणा करून सर्वसामान्यपणे असे निवेदन करता येईल की, मर्यादित सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित करणारा गट म्हणजे राज्य होय.

३.१. राज्याच्या निर्मितीस आवश्यक असणारे घटक

१) भूप्रदेश (Territory) :-

भूप्रदेश असणे ही राज्याची पहिली गरज होय, भटक्या समाजाला राज्य म्हणता येणार नाही. पूर्वीच्या काळी भूप्रदेश हा आवश्यक घटक मानला जात नव्हता. राज्य म्हटले की, भूप्रदेश हे निश्चित असले तरी त्याचे क्षेत्रफळ किती असावे, याबाबत नियम असलेला आढळून येत नाही. मोनॅकोचे क्षेत्रफळ ८ चौरस मैल आहे, तर सैनमरीनोचे क्षेत्रफळ ३८ चौरस मैल इतके आहे. रशिया, चीन यासारख्या राज्याचे क्षेत्रफळ लक्षावधी चौरस मैल आहे. तसेच हा भूप्रदेश सलग असला पाहिजे असेही नाही. पूर्व पाकिस्तान एका टोकाला तर पश्चिम पाकिस्तान दुसऱ्या टोकाला आहे व मध्ये हिंदुस्थान आहे. रशियन शास्त्रज्ञ रूसो यांनी असा सुवर्णमध्ये काढला आहे की, राज्यकारभार करणे अवघड होईल इतका तो मोठा नसावा आणि अगदीच लहानही नसावा. भूप्रदेशात जमीन, पाणी, आकाश, हवामान, जमीनीलगतची समुद्राची पट्टी वगैरेचा समावेश होतो.

२) लोकसंख्या किंवा लोकसमूह (Population) :-

राज्यनिर्मितीस लोकसंख्या ही एक आवश्यक बाब आहे. तथापि लोकसंख्या किती असावी याबाबत नियम असा नाही. सिलोन, स्वित्झर्लँड यांची लोकसंख्या थोडी आहे. तर चीन व भारत ही अति लोकसंख्येची राज्ये होत. राज्य स्वयंपूर्ण होईल इतकी मोठी व राज्यकारभार सुव्यवस्थितपणे करता येईल इतकी लहान लोकसंख्या असावी असे ॲरीस्टॉटलने सुचविले. ही विचारसरणी योग्यच आहे असे कोणालाही वाटेल. तथापि येथे एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात ठेवण्यासारखा आहे तो हा की, लोकसंख्येच्या संख्यात्मक विचाराबरोबरच तिच्या गुणात्मक, बाजूचा विचार केला पाहिजे. राज्याचे स्थैर्य, शक्ती, दर्जा व वैभव या गोष्टी गुणवान लोकसंख्येवर अवलंबून असतात, म्हणजेच बुद्धिमान, कर्तव्यतत्पर, देशाभिमानी, परार्थपरायण व सहिष्णू असे लोक हेच खरे राज्याचे आधारस्तंभ होय.

३) सरकार किंवा शासनसंस्था (Government) :

आपली उद्दिष्टे साध्य व्हावीत व राज्यात शांतता व सुव्यवस्था सतत नांदावी म्हणून जी यंत्रणा किंवा व्यवस्था आवश्यक असते, तिला शासनसंस्था किंवा सरकार असे म्हणतात. सरकारचे स्वरूप देश कालसापेक्ष असते. आपले कामकाज करता यावे म्हणून सरकारचे तीन विभाग असतात. त्यांना कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ असे म्हणतात.

४) सार्वभौमत्व (Sovereignty) :

राज्यातील लोकांना अंतर्गत बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य असावे लागते. त्याचप्रमाणे त्यांच्यावर बाहेरचे कोणाचेही दडपण असता कामा नये म्हणजे लोकांना अंतर्बाह्य मोकळीक असावी. राज्यांतर्गत संस्थांवर नियंत्रण ठेवून व्यक्ती व समाज यांच्या संबंधात समतोल वा समन्वय राखणे हे महत्त्वाचे आहे. कठीण व कठोर काम करण्याकरिता राज्याचे हाती सार्वभौमत्व असणे अपरिहार्य आहे. सार्वभौमत्व सत्ता अविभाज्य असावी लागते.

राज्य व इतर संघटना यातील भिन्नत्व (The difference between state and other organisation) :

राज्याचे स्वरूप स्पष्ट होण्याकरिता राज्य व इतर संघटना यामधील भेद काय आहे हे विचारात घेणे उपयुक्त ठरते. समाजशील माणसाच्या गरजा अनेक असतात. शारीरिक, नैतिक, मानसिक, सांस्कृतिक इत्यादी गरजांची अधिकृतपणे व सामान्यपणे पूर्तता व्हावी म्हणून मंडळाची व संघटनेची निर्मिती होते. तथापि राज्य व राज्येतर संघटना यात भेद आहे.

- १) राज्याला प्रादेशिक मर्यादा असते. राज्येतर संघटनांच्या बाबत अशी मर्यादा असते असे नाही. उदाहरणार्थ - ख्रिस्ती धर्मसंघटना, रोटरी क्लब, जागतिक आरोग्य संघटना इत्यादी.
- २) राज्याचे सभासदत्व ऐच्छिक नसून आवश्यक असते. प्रत्येक व्यक्ती ही कोणत्या ना कोणत्या तरी राज्याची सभासद असतेच व्यक्ती ज्या राज्यात जन्म पावते त्या राज्याचे सभासदत्व तिला लाभते. इतर संघटनांचे सदस्यत्व ऐच्छिक स्वरूपाचे असते. कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासदत्व स्विकारायचे कि नाही हे त्या त्या व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून राहिल.
- ३) राज्य इतर संघटनांवर पूर्णपणे बंदी आणू शकते, अगर त्यांना काही मर्यादा घालून देते. त्यांचेवर आंशिक वा संपूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी काही वेळा राज्यावर येऊन पडते. म्हणजे राज्य ही सार्वभौम व सर्वसत्ताधिनिष्ठित अशी संघटना आहे. ती सर्वव्यापी नसली तरी सर्वस्पर्शी आहे असे म्हणता येईल.
- ४) इतर संघटनांशी तुलना करता राज्य ही एक शाश्वत चिरकालीन संघटना आहे. इतर संघटना तात्पुरत्या स्वरूपाच्या असतात. त्यांच्या सभासदांमध्ये अराजकता माजली किंवा संघर्ष विकोपाला पोचले, तर त्या संघटनांचे अस्तित्वच धोक्यात येते. राज्यसरकार एक वेळ बदलले तथापि राज्य अबाधित राहते.
- ५) राज्याचे राज्यक्षेत्र विशाल व व्यापक असते. इतर संघटनांचे कार्य व उद्दिष्ट ही मर्यादित असतात. उद्दिष्टपूर्तीनंतर संघटनेचे अस्तित्व समाप्त होते. परंतु राज्याला नेहमीच विकासीक कार्य करावयाचे असल्यामुळे ते प्रासंगिक स्वरूपाचे असते. सुव्यवस्था कायम टिकविणे हे अभावात्मक कार्य होय. त्यामुळे समाजाची प्रगती होण्यास अनुकूल परिस्थिती निर्माण होते. तथापि या कार्याव्यतिरिक्त राज्याला समूह विकासासारखी व्यापक कार्य

करावी लागतात. अशा रीतीने राज्याच्या कार्याची व्याप्ती व राज्येतर संस्थांच्या कार्याची व्याप्ती यात भेद आढळतो.

- ६) राज्य आपल्या सार्वभौमत्वाच्या रक्षणार्थ आपल्या दंडशक्तीचा कायदेशीर उपयोग करू शकते. राज्याविरुद्ध गुन्हा केल्यास गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याचा अधिकार राज्याला आहे. राज्येतर संस्था ही शिक्षा करतात. परंतु त्याच्या हातात दंडशक्ती नसते. राज्येतर संस्था पुढीलप्रमाणे शिक्षा करू शकतात. सभासदांच्या गैरवर्तनाचा निषेध करणे, त्याचे सभासदत्व तात्पुरते वा कायमचे रद्द करणे, बहिष्कृत करणे. किंवा पैशाच्या स्वरूपात आर्थिक दंड वसूल करणे इत्यादी.

राज्य व राज्येतर संघटना यांचेमध्ये रचना, कार्य, उद्दिष्ट व अधिकार क्षेत्र इत्यादी अनेक बाबतीत भिन्नत्व आहे हे वरील विवेचनावरून लक्षात येईल.

राज्य व समाज (State and Society) :

मानवी समाजाच्या राजकीय गरजेतूनच राज्य निर्माण झाले आहे. तथापि राज्य व समाज या दोन्ही संघटनांची कार्यक्षेत्रे व स्वरूप मात्र भिन्न आहे. राजकीय दृष्ट्या संघटीत समाज म्हणजेच राज्य होय. उलट कोणतीही मानवी संघटना 'समाज' या संज्ञेला पात्र असते. समाजाची निर्मीती उत्स्फूर्त व नैसर्गिक अशी असते. पण राज्य हेतुपरस्पर निर्माण केलेले असते. राज्याचे ध्येय मानवी आकांक्षांचे संपूर्ण प्रतिक होऊच शकत नाही. राजकीय जीवनाव्यतिरिक्त समाजाला इतरही अंगे असतात. राज्याला भौगोलिक मर्यादा असतात. समाजाला तशा भौगोलिक सीमा असू शकत नाहीत, त्याची व्याप्ती त्या उद्दिष्टानुसार एखाद्या लहान गटापासून जगातील सर्व मानवी जातीपर्यंत असू शकते.

समाजाचे तीन प्रमुख घटक असतात. कुटुंबसंस्था हा समाजाचा आदर्श व प्रमुख घटक होय. यात मनुष्य जन्माला येतो व त्याला जगाचे ज्ञान होते. दुसऱ्या प्रकारच्या संघटनेत व्यक्तीला स्वतःच्या व्यावसायिक गरजांसाठी सामील होणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, कामगार संघटना, व्यापारी संघ, शिक्षक संघटना इत्यादी. तिसऱ्या प्रकारच्या संस्थेत व्यक्ती स्वतःच्या विकासासाठी स्वेच्छेनुसार सामील होते. उदाहरणार्थ, गायन समाज, अभ्यासामुळे राजकीय पक्ष इत्यादी. या सामाजिक संस्था व्यक्ती विकासाच्या गरजा भागविण्यासाठी निर्माण झालेल्या असल्या तरी, विशिष्ट मर्यादेपर्यंत राज्याचे नियंत्रण त्यांचेवर असते. त्याचबरोबर समाजातील या संस्थांचाही प्रभाव राज्यावर पडत असतो. त्यापैकी काहींचे अस्तित्व राज्यामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, कुटुंबसंस्थेचे अस्तित्व हे विवाह व वारसा हक्कांच्या विधिनियमांवर अवलंबून असते.

अनेक कुटुंबे एकत्र येऊन समाज निर्माण होतो. या समाजात वर वर्णन केल्याप्रमाणे लहानमोठ्या संस्था संघटना व मंडळे आपापल्या उद्दिष्टांसाठी अस्तित्वात येतात. पण त्यांना एकसूत्रात ठेवण्यासाठी केवळ समाजसंघटनेचे बंधन पुरेसे होत नाही. त्यासाठी राजकीय स्वरूपाच्या संघटनेची गरज असते. म्हणून समाज आणि राज्य यांच्या परस्पर संबंधाचा विचार केल्यास असे म्हणता येईल की, राज्य हे समाजाच्या उपयोगासाठी निर्माण केलेले असते. समाज राज्याच्या उपयोगासाठी निर्माण झालेला नसतो. याचा अर्थ असा की मानवी संस्कृतीच्या विकासात समाज प्रथम निर्माण झाला आणि नंतर राज्य निर्माण झाले. समाज संघटना ही राज्यापेक्षा अधिक व्यापक असते. तिची कार्यक्षेत्रे आणि ध्येय अधिक समावेशक असतात.

राज्याचे कार्य राजकीय जीवनापुरतेच मर्यादित असते. राज्यासारखे राजकीय संघटनेव्यतिरिक्त अनेक समाज प्राचीन काळी अस्तित्वात होते, आणि आजही एस्किमोसारखे समाज राज्यविरहीत आहेत. राज्य आणि समाज समानार्थी समजली जाऊ नयेत. राज्यामुळे राज्यव्यवस्था सुसूत्र राहते. समाजातील व्यक्ती आणि कुटुंबे यांच्या सामूदायिक जीवनासाठी काही सर्वसामान्य नियमांची आवश्यकता असते. हे नियम प्रस्थापित करून त्याचे पालन, सर्व व्यक्तीकडून करवून घेण्याची जबाबदारी राज्यावर असते. प्रा. वार्कर यांनी म्हटल्याप्रमाणे समाजाचे कार्यक्षेत्र स्वयंस्फूर्त सहकार्य हे आहे. सदिच्छा ही त्याची कार्यशक्ती आहे. आणि सतत तडजोड ही त्याची कार्यपद्धती होय. उलट राज्याचे कार्यक्षेत्र भरीव व साचेबंद असते. दंडशक्ती ही त्याची कार्यशक्ती आणि सक्तीचे नियम पालन ही त्याची कार्यपद्धती आहे.

राज्य ही समाजातील एक संघटना आहे. पण ती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. राज्याचे कार्यक्षेत्र कोणते याविषयी काटेकोर नियम सांगता येणार नाहीत. देशकालपरिस्थितीनुसार त्या दोन्हीतही बदल घडून येतात. ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहता राज्याचे कार्यक्षेत्र दिवसेंदिवस वाढते आहे. परिणामतः समाजाचे कार्यक्षेत्र संकुचित होत आहे. या कार्यक्षेत्र वाढीचे मुख्य कारण सत्तेच्या केंद्रीकरणाची वाढती गरज हे होय. पण असे असले तरी समाजाचे मुलभूत स्थान व महत्व कमी होत नाही. कारण राज्य हे समाजनिर्मित असे साधन आहे. काही शास्त्रज्ञांच्या मते, राज्य आणि समाज ही एकरूप समजावयास हवीत. पण असे गृहीत धरण्यात एक मोठा धोका असतो. तो म्हणजे, व्यक्ती जीवनाच्या सर्व क्षेत्रावर राज्याचे नियंत्रण आपोआपच येते. व्यक्तीस्वातंत्र्य नष्ट होते. व त्यामुळे व्यक्तीविकासाचा मार्ग खुंटतो. राज्याला सर्वकष स्वरूप प्राप्त होते, आणि मानवी बुद्धि व विचार खुरटली जाऊन ठोकबाजपणा येतो. यासाठी समाज आणि राज्य यांच्यामधील भिन्नत्व आग्रहाने कायम ठेवणे आवश्यक आहे. राज्यापेक्षा समाज अधिक व्यापक, समावेशक आणि श्रेष्ठ आहे. साहजिकच राज्याच्या नागरिकांपेक्षा व्यक्ती श्रेष्ठ आणि नागरिकत्वापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्व आहे.

३.६ 'कल्याणकारी राज्य'

राज्याची सर्वश्रेष्ठत्वाची कसोटी आधुनिक काळात केवळ शक्तीवरूनच केली जात नाही. राज्याचे (Police State) संरक्षक स्वरूप आज राहिले नसून राज्याने आता 'कल्याणकारी राज्याचे' रूप धारण केले आहे. म्हणजेच राज्य चांगले की वाईट याचा निर्णय ते किती प्रमाणात लोकहितकारी आहे यावरून ठरविले जाते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने आपल्या नाशिक अधिवेशनात कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेचे उद्दिष्ट घोषित केले होते. परंतु कल्याणकारी राज्य म्हणजे काय, त्याचे प्रयोजन काय याचा विचार करणे आहे. कल्याणकारी राज्याचा आदर्श हा नविन नसून फार प्राचीन आहे. भारतात आणि प्राचीन ग्रीसमध्येसुद्धा राज्याने कल्याणकारी असावे अशीच लोकांची धारणा होती. अठराव्या - एकोणिसाव्या शतकातील पोलीस राज्याचे विसाव्या शतकात समाजसेवी राज्यात परिवर्तन होण्यास सुरुवात झाली. मागील शतकातील औद्योगिक प्रगतीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या दुरगामी, परिवर्तनांच्या परिणामास कल्याणकारी राज्याची कल्पना एक आदर्श म्हणून विसाव्या शतकात पहिल्या महायुद्धानंतर अधिकाधिक लोकप्रिय होत गेली व द्वितीय महायुद्धानंतर ही कल्पना विश्वव्यापी झाली आहे.

कल्याणकारी राज्याचा अर्थ :-

कल्याणकारी राज्याची कल्पना फार आकर्षक आहे परंतु त्याचे वास्तविक स्वरूप तेवढे स्पष्ट नाही. प्रत्येक राज्य जनतेच्या हितासाठीच कार्य करित असल्यामुळे आपल्याला कल्याणकारी म्हणून घेत असते. म्हणून या शब्दाचा आशय समजून घेणे आवश्यक असते. यासाठी कल्याण म्हणजे काय ? कोणाचे कल्याण ? कल्याणकारी कार्य कोणकोणती आहेत ? या सर्वांचा अर्थ स्पष्ट केला पाहिजे.

‘कल्याण’ याचा सर्वसाधारण अर्थ ‘हित’ होय. म्हणजेच लोकांचे हित करणारे राज्य म्हणजेच लोक कल्याणकारी राज्य असा सर्वसाधारण अर्थ करता येईल. परंतु यामुळे लोक कल्याणकारी राज्याचे वास्तविक स्वरूप आपल्या लक्षात येऊ शकत नाही. लोककल्याणकारी राज्याचे वास्तविक स्वरूप योग्य प्रकारे समजण्यासाठी अधिक सूक्ष्म निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. लोकहित असा जेव्हा शब्द उपयोगात आणला जातो तेव्हा त्याचा अर्थ व्यक्तिगत हित असा होत नाही. लोककल्याणकारी राज्याच्या संदर्भात लोकहिताचे तात्पर्य राजकीय, सामाजिक व आर्थिक दृष्टिने व्यक्तीला प्राप्त होणाऱ्या संधीमधील असमानता दूर करून त्याच्या सर्वसाधारण आवश्यकतांची पूर्ती करण्याची व्यवस्था करणे होय. या व्यवस्थेचे उद्दिष्टे एखाद्या विशिष्ट समूदायाचे, विशिष्ट वर्गाचे व विशिष्ट विभागाचे कल्याण करण्याचे नसते तर त्याचे उद्दिष्ट जनतेच्या सर्व अंगांचे काही आवश्यक हितांची प्राप्ती करून देण्याचे असते.

कल्याणकारी राज्याच्या व्याख्या :-

डी. डब्ल्यू. केटने म्हटले आहे की, ‘जे राज्य आपल्या नागरीकांना व्यापक प्रमाणात सामाजिक सेवा पुरविते ते कल्याणकारी राज्य होय.’ अशा राज्याचा मूळ उद्देश नागरीकांना सुरक्षितता प्राप्त करून देण्याचा असतो. ही सुरक्षितता राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक या तिन्ही प्रकारची असते. डॉ. अब्राहमच्या मते, कल्याणकारी राज्य म्हणजे असा समाज की ज्यात राजसत्तेचा प्रयोग समाजातील आर्थिक शक्तीत योग्य असा बदल करून त्याद्वारे राज्यातील नागरीकांस उत्पन्नाची हमी प्राप्त करून देण्यासाठी बुद्धिपरस्सर आणि जाणिवपूर्वक केला जातो. लोक कल्याणकारी राज्याविषयी व्यक्त केलेल्या वरील विचारात मानवी हिताच्या आर्थिक पैलूवरच जास्त भर दिलेला आढळून येतो. कारण की, आर्थिक हिताची प्राप्ती झाल्यामुळेच इतर हितांची पूर्ती सहज सुलभ होते. परंतु अशा प्रकारे कल्याणकारी राज्यांच्या कक्षेत (अ) राज्याकडून हाती घेण्यात आलेल्या सामाजिक विमा योजना. (ब) वृद्धावस्था व अन्य प्रकारच्या परिस्थितीत राज्याद्वारे नागरीकांना होणारे आर्थिक साहाय्य. (क) अल्प उत्पन्नाच्या नागरीकांसाठी गृहनिर्माणविषयक कार्य. (ड) नागरीकांना आरोग्यविषयक सुखसोयीची तरतुद. (इ) दारिद्र्याचे उच्चाटन इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो. लोककल्याणकारी राज्य नागरीकविषयक आपल्या कर्तव्यांचे योग्य प्रकारे पालन करणार नाही, तर त्याचे समर्थन होऊ शकणार नाही. ही कल्पना कल्याणकारी राज्याच्या मागे आहे. नागरीकांना राज्यांकडून लोककल्याणविषयक कार्य करवून घेण्याचा अधिकार आहे. तरच त्या राज्याचे समर्थन केले जाईल.

कल्याणकारी राज्य निर्मितीसाठी राष्ट्रीय संपत्तीत वाढ होणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. त्याचप्रमाणे मुलोद्योगाचे राष्ट्रीयकरण प्रमंडळाची निर्मिती, किमान वेतनाचे कायदे, सहकारी शेती, इत्यादी संस्थात्मक आणि नागरिकांची कार्यतत्परता, शिस्त, चारित्र्य, इत्यादी नैतिक

बदल घडवून आणणेसुद्धा महत्त्वाचे असते. कारण यावरच कल्याणकारी राज्याची सफलता अवलंबून असते.

कल्याणकारी राज्यात खालील गोष्टींचा समावेश करता येईल

- १) व्यक्तीच्या आर्थिक सुरक्षिततेच्या निरनिराळ्या योजना आखणे. प्रत्येक व्यक्तीच्या किमान आर्थिक गरजाची पूर्ती करण्याचा राज्य प्रयत्न करते. प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र आणि निवारा या तीन मौलिक गोष्टी प्राप्त झाल्या पाहिजेत. प्रत्येक व्यक्तीला योग्य शिक्षण प्राप्त करून देण्याची संधी उपलब्ध करून देणे आजारपणात औषधोपचाराची सोय राज्याकडून करून देणे बेकारी निर्मूलनाचे प्रयत्न, सेवानिवृत्तीनंतरचा काळ इत्यादीसाठी आर्थिक मदतीची व्यवस्था राज्यातर्फे केली आहे.
- २) प्रत्येक व्यक्तीला राजकीय सुरक्षितता प्राप्त करून देणे हे देखील कल्याणकारी राज्याचे एक उद्दिष्ट असते. त्यात व्यक्तीला कोणत्याही राजकीय विचाराचा प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य आणि प्रसंगी शासनाचे कार्यावर टिका करण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादीचा समावेश होतो.

३.७ राज्याच्या अधिकारांचे किंवा सत्तेचे स्वरूप आणि प्रकार (NATURE AND TYPE OF AUTHORITY AND POWER OF THE STATE)

प्रस्तावना (Introduction) :

अधिकार किंवा सत्ता हे दोन्ही शब्द सारखे असल्याचे मानले जाते. प्रत्येक राज्य आपल्या शासनयंत्रणेतर्फे किंवा सरकारतर्फे राज्यातील नागरीकांवर अधिकार गाजवित असतात. अधिकार किंवा सत्ता या संकल्पनेचे स्वरूप स्पष्ट करतांना प्रा. हॅरी जॉन्सन असे म्हणतात कि, “अधिकार किंवा सत्ता म्हणजे इतरांचा विरोध असतांनाही, आपल्या इच्छा इतर व्यक्तीवर लादण्याची काही व्यक्तीची क्षमता होय. समाजात काही व्यक्तीना असे अधिकार किंवा अशी सत्ता त्यांच्या पदामुळे प्राप्त होतात.” कुटुंबात पिता प्रशासनात प्रशासनअधिकारी, राजकारणात राजकीय नेता इत्यादीना अधिकार किंवा सत्ता गाजविण्यात हक्क समाजाने प्रदान केलेला आहे. अधिकार किंवा सत्ता या संकल्पनेवर त्यांच्या “समाजशास्त्राचा शब्दकोश” या ग्रंथात विवेचन करताना प्रा. एच. पी. केअरचाइल्ड म्हणतात की, “अधिकार किंवा सत्ता म्हणजे एका व्यक्तीची इतर अन्य व्यक्तीवर वर्चस्व गाजविण्याची क्षमता होय.” अशा प्रकारचे वर्चस्व, अधिकार किंवा सत्ता प्राप्त झालेली व्यक्ती, इतर अन्य व्यक्तींवर खालील कारणांसाठी प्रस्थापित करू शकते. (१) बळजबरी वा जबरदस्ती करण्यासाठी. (२) नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी. (३) इतर व्यक्तींकडून आज्ञाधारकतेची अपेक्षा पूर्ण होण्यासाठी. (४) इतर व्यक्तींच्या स्वातंत्र्यात ढवळाढवळ करण्यासाठी. (५) अन्य व्यक्तींकडून विशिष्ट प्रकारे क्रिया करवून घेण्यासाठी.

अधिकाराच्या स्वरूपावर अधिक स्पष्टीकरण करताना प्रा. एच. पी. केअरचाइल्ड म्हणतात की, “प्रत्येक समाज-व्यवस्था ही श्रेष्ठत्व - कनिष्ठत्व. या स्तरीकरणात्मक भावनांवर आधारलेली आणि स्पर्धा व संघर्ष यांनी नियमित केलेली अधिकार किंवा सत्ता संबंध व्यवस्था होय.”

अधिकार किंवा सत्तेचे स्वरूप :-

अधिकार किंवा सत्ता यांच्या स्वरूपावर विवेचन करताना प्रा. हॅरी जॉन्सन असे म्हणतात की, आंतरक्रियात्मक प्रक्रियेत काही व्यक्तींना इतर व्यक्तींपेक्षा जास्त अधिकार असतात. जेव्हा आपण असे समजतो की एखाद्याला दुसऱ्यापेक्षा जास्त किंवा कमी अधिकार आहेत. तेव्हा आपणास असे सुचवायचे असते की, अशा ठिकाणी संभाव्य संघर्षाचे क्षेत्र पण कमी अधिक प्रमाणात विस्तृत झालेले असते. तसेच संभाव्य संघर्षाचे क्षेत्र काय आहे हे तपशीलवार पद्धतीने सांगावे लागते. तरीसुद्धा अधिकार किंवा सत्ता याच्या बाबतीत बरीच संदिग्धताच असल्याचे दिसून येते. कारण एकाच व्यक्तीच्या अधिकाराची किंवा सत्तेची अनेक क्षेत्रे असतात. एका विशिष्ट क्षेत्रात व्यक्तीला जितका अधिकार असेल तितक्या प्रमाणात तो दुसऱ्या क्षेत्रात असेलच असे नाही. राजकीय क्षेत्रात सर्वोच्च अधिकार किंवा सर्वोच्च सत्ता धारण करणारी व्यक्ती साहित्य किंवा विज्ञानाच्या क्षेत्रात तेवढाच अधिकार प्राप्त करीलच असे नाही. दुसऱ्या शब्दात असेही म्हणता येईल की, परिस्थितीनुसार अधिकाराचे स्वरूपही बदलते. यासाठी प्रा. हॅरी जॉन्सन यानी एक सुंदर उदाहरण दिले आहे. ते म्हणतात की, एखादा मनुष्य काही वजन उचलण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न करतो, पण त्यात तो अयशस्वी होतो. याचा अर्थ असा घ्यावयाचा का की त्या माणसात सामर्थ्य वा शक्ती नाही? आपण जर तसा अर्थ घेतला तर चूक ठरेल. या संदर्भात आपण फक्त एवढेच म्हणून की त्या माणसाजवळ ते विशिष्ट वजन उचलण्याइतकी शक्ती अथवा सामर्थ्य नाही. अधिकार किंवा सत्तेचे पण तसेच आहे. याचा दुसऱ्या शब्दात अर्थ असा की अधिकार परिस्थिती सापेक्ष आहे. जोपर्यंत एखाद्या व्यक्तीच्या अधिकाराचे विशिष्ट परिस्थितीत आपण प्रत्यक्ष परिक्षण करीत नाही. तोपर्यंत त्या व्यक्तीच्या अधिकाराच्या संदर्भात आपण केवळ अंदाजच करत असतो. उदा. कोणत्याही एखाद्या जागतिक क्रिडास्पर्धेत जेव्हा एखाद्या राष्ट्राचा संघ जेव्हा सहभागी होतो. तेव्हा क्रिडास्पर्धेतील त्यांच्या कामगिरीबद्दल अनेक क्रिडारसिक पूर्वांनुमान व्यक्त करतात, परंतु हे पूर्वांनुमान व त्या संघाची क्रिडा स्पर्धेतील प्रत्यक्ष कामगिरी यात फरक किंवा तफावत असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. इ.स. १९९९ च्या विश्वक्रिकेट स्पर्धेच्या अंतीम सामन्यात 'पाकिस्तान' संघाचा इतका दारुण पराभव होईल असे अनुमान त्या संघाच्या तोपर्यंतच्या कामगिरीवरून कोणीच केले नव्हते. पण वास्तवात तसे घडले नाही, खेळाप्रमाणे राजकीय क्षेत्रातील अधिकार वा सत्ता याबाबत पूर्वांनुमान करता येत नाही. वरवर सत्तेचा सदुपयोग करण्याचा देखावा करणारा राजकीय नेता आपल्या सत्तेचा दुरुपयोग करीत असल्याचे जेव्हा जनतेच्या लक्षात येते तेव्हा त्यांना धक्का बसतो. एक गोष्ट सत्य आहे की वेगवेगळ्या परिस्थितीत अधिकार व सत्ता यांची संभाव्यता वेगवेगळी असू शकते.

अधिकार व सत्ता यांच्या संदर्भात एक गोष्ट सत्य आहे. ती ही की अधिकार व सत्ता या संकल्पनेत एका व्यक्तीची इतर व्यक्तीवर प्रभाव पाडण्याची क्रिया समाविष्ट केली जाते. अधिकार व सत्ता यांच्या माध्यमातून लोकांवर प्रभाव पाडू शकतील असे दोन सर्वसाधारण मार्ग आहेत.

- १) लोक ज्या वास्तव परिस्थितीत काम करतात त्यात कोणतेही परिवर्तन न करता लोकांच्या कल्पना, भावना ध्येये यास अनुरूप असे काम करणे दुसऱ्या शब्दात असेही म्हणता येईल की, विशिष्ट परिस्थितीत अस्तित्वात असलेल्या लोकांच्या कल्पना, भावना, ध्येय यास अनुरूप असे वर्तन करून लोकांवर आपला प्रभाव पाडणे होय.

- २) लोकांच्या भावना, कल्पना, ध्येये यावर पूर्वनियोजित असा परिणाम होईल अशी परिस्थिती निर्माण करण्याच्या दृष्टिने कार्य करणे. दुसऱ्या प्रकारच्या या प्रभावात लोकांच्या भावभावना पूर्वसंकल्पित असे बदल घडविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

लोकांवर प्रभाव पाडून सत्ता व अधिकार हस्तगत करण्यासाठी या दोन्ही मार्गाचा स्वतंत्रपणे अथवा संयुक्तपणे वापर केला जातो.

अधिकार वा सत्ता हस्तगत करण्यासाठी प्रभाव पाडण्याच्या विविध पद्धती (Mode of various influences to get Power Authority) :

अधिकार किंवा सत्ता या संकल्पनेत प्रभाव किंवा वर्चस्व हे महत्त्वाचे मानले जाते. दुसऱ्या व्यक्तीवर प्रभाव टाकून सत्ता वा अधिकार प्रस्थापित किंवा हस्तगत करावे लागतात. दुसऱ्या शब्दात वर्चस्व अथवा प्रभावाशिवाय अधिकार प्राप्त करता येत नाहीत. अगदी प्रेमातसुद्धा आपल्या प्रेयसीला पत्नीत्वाचा अधिकार देण्यासाठी प्रियकराला तिच्यावर प्रभाव टाकून तिला वश करावे लागते. त्यासाठी कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावयाचा? हे प्रियकर स्वतः ठरवतो. राजकारणातसुद्धा सत्ता व अधिकार हस्तगत करणाऱ्या नेत्याला आपल्या अनुयायावर, त्यांनी पाठींबा द्यावा म्हणून, वर्चस्व प्रस्थापित करावे लागते. अधिकार किंवा सत्ता हस्तगत करण्यासाठी खालील मार्गांचा म्हणजे प्रभावांचा अवलंब करावा लागतो त्याचा आपण सविस्तर विचार करू.

१) नवीन माहिती देणे :-

लोकांना बोध देणारी, एखाद्या गोष्टीचे स्पष्टीकरण करणारी नवीन माहिती पुरविणारी व्यक्ती लोकांच्या चर्चेचा विषय बनते व नकळत त्या व्यक्तीचा लोकांवर प्रभाव पडतो. काही वर्षांपूर्वी अॅड. राम जेठमलानी यांनी बोफोर्स तोफा खरेदी प्रकरणी जी नवीन माहिती लोकांसमोर मांडली, त्यामुळे त्या काळात ते बहुचर्चित व्यक्ती बनले होते. गॉडमॅन चंद्रास्वामी माजी पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांना हवाला प्रकरणात अडकविणारे जैनबंधु असेच प्रसिद्धीच्या झोतात आले होते.

२) चुकीची माहिती देणे :-

बऱ्याचवेळा विपर्यस्त, खोडसाळ व चुकीची माहिती देणाऱ्या व्यक्तीसुद्धा लोकांवर प्रभाव प्रस्थापित करू शकतात. जातीय, धार्मिक व दंगलीच्या प्रसंगी आपल्या गटाचा फायदा व्हावा म्हणून मुद्दाम खोटी वा चुकीची माहिती सर्वत्र पसरविली जाते. अशी व्यक्ती नकळतच आपल्या गटातील इतर व्यक्तीवर प्रभाव गाजविते व आपला राजकीय फायदा करवून घेते. युद्धकाळातही चुकीची माहिती प्रसारीत करून शत्रुपक्षाचे धैर्य खच्चीकरण केले जाते तर स्वपक्षाचे मनोधैर्य वाढविले जाते. त्याचप्रमाणे लोकशाही प्रधान देशात निवडणूक प्रक्रियेत प्रचार करताना राजकीय पक्षाचे नेते आपल्या आपला व आपल्या पक्षाचा प्रभाव वाढावा म्हणून विरोध पक्ष व विरोधी पक्षाचा उमेदवार यांच्या संदर्भात अवास्तव, खोटी बदनामीकारक विधाने करून जनतेची दिशाभूल करतात. सर्वसामान्य जनता अज्ञानी व भोळी असते. ती अशा प्रचाराला बळी पडते. 'राजकारणात सर्व गोष्टी शक्य असतात' या विचाराचा प्रभाव राजकीय नेत्यावर पडल्यामुळे ते 'खोट्या' प्रचाराच्या आहारी जातात.

३) उपदेश करणे किंवा सल्ला देणे :-

उपदेश करणाऱ्या किंवा सल्ला देणाऱ्या व्यक्तीचे पण इतर व्यक्तीवर वर्चस्व असते. अन्य व्यक्तीवर प्रभाव टाकण्याचा हा एक प्रतिष्ठित मार्ग समजला जातो. विशिष्ट व्यक्तीच्या विशिष्ट क्षेत्रातील अनुभव, तिच ज्ञान, तिची हुशारी, तिचे चातुर्य इत्यादीवर व्यक्तीचा उपदेश मानावयाचा की नाही? हे ठरविले जाते. नेत्याने अनुयायांना केलेला उपदेश आणि मातापित्याने स्वतःच्या मुलांना केलेला उपदेश या प्रकारच्या वर्चस्वात मोडतो. उपदेश करणाऱ्या व्यक्तीजवळ उपदेश करण्यासाठी लागणारा नैतिक अधिकार वा नैतिक सत्ता तर पाहिजेच पण तो स्वतः त्या नैतिकतेचे पालन करणारा असणे जरूरी आहे. स्वतः दारूच्या आहारी गेलेला शिक्षक वा पिता आपल्या विद्यार्थ्यांना अथवा मुलांना दारू न पिणाऱ्या उपदेश करीत असेल तर त्याचे पालन कसे केले जाईल ?

४) अधिकारनिदर्शक वर्चस्व :-

इतर व्यक्तीवर प्रभाव किंवा वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा हा सर्वसामान्य मार्ग आहे. ज्यांच्या हातात अधिकार आहेत अशा व्यक्ती त्यांच्या हाताखाली काम करणाऱ्या व्यक्तींना आदेश देऊन आपल्याला पाहिजे ते काम करवून घेतात. लष्करातील सेनाधिकारी, पोलिस खात्यातील वरिष्ठ अधिकारी. प्रशासनातील श्रेष्ठ अधिकारी, मंत्रालयातील मंत्री इत्यादी व्यक्ती अधिकार किंवा सत्ता या माध्यमातून आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतात. अर्थात अशा प्रकारचे वर्चस्व कायद्याच्या कक्षेत येते. या अधिकारी वा सत्ताधीश व्यक्तींना कायद्याच्या मर्यादेत राहूनच आपले वर्चस्व प्रस्थापित करावे लागते.

५) मूल्य व भावना यांना आवाहन करून केलेल्या उपदेशाद्वारे प्रस्थापित झालेले वर्चस्व

ज्या ठिकाणी अन्य व्यक्तीवर प्रभाव पडत नाही अशा ठिकाणी प्रामुख्याने लोकांच्या भावना किंवा लोकांचे मूल्ये यांना आव्हान करून आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले जाते. विशेषतः विविध धार्मिक नेते या मार्गाने लोकांच्या भावना व लोकांची मूल्ये यांना आवाहन करून आपले वर्चस्व वाढविण्याचा प्रयत्न करतात. आपली संस्कृती, आपली भाषा, आपले राष्ट्र याबाबत लोकांना अभिमान वाटतो. म्हणून या क्षेत्रात प्रभाव पाडण्यासाठी हा मार्ग सुलभ समजला जातो.

६) बळजबरी किंवा जबरदस्ती करून वर्चस्व गाजविणे :-

सरळ, सोप्या मार्गाने जर वर्चस्व व प्रभाव पाडण्यासाठी शक्यता नसेल तर बळजबरीने या मार्गाचा अवलंब करून वर्चस्व प्रस्थापित केले जाते. या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या व्यक्ती ज्या व्यक्तीवर प्रभाव गाजवायचा आहे त्या त्या व्यक्तीला शारीरिक इजा करण्याची धमकी देते. म्हणून हा मार्ग लाच देण्याच्या वा लालूच दाखविण्याच्या मार्गाच्या विरोधी असल्याचे मत, “प्रा. हॅरी जॉन्सन” यांनी व्यक्त केले होते. प्रा. हॅरी जॉन्सन असे म्हणतात की, जेव्हा लालच दाखवूनही संबंधित व्यक्ती लालच दाखविणाऱ्या व्यक्तीचे काम करत नसेल तेव्हा संबंधित व्यक्तीवर बळजबरी करून, त्याला धमकी देऊन काम करवून घेतले जाते. “तु जबर माझ्या मनाप्रमाणे, माझ्या मर्जीप्रमाणे वागलास तर मी तुला त्रास देणार नाही, अन्यथा!” विधानात वर्चस्व किंवा प्रभाव प्रस्थापित करणारी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला गर्भित धमकी देऊन आपल्या मर्जीप्रमाणे वागण्यास भाग पाडते यात दुसऱ्या व्यक्तीकडून जबरदस्तीने धाक दाखवून पाहिजे ते काम करवून घेतले जाते.

सारांश :-

प्रभावाच्या किंवा वर्चस्वाच्या मार्गाचा पुनर्विचार करताना आपल्या हे सहज लक्षात येईल की अधिकार व त्या अंतर्गत प्रभाव हे प्रत्येक सरकारचे अंग आहे. आपले कार्य सुरळीत चालावे म्हणून आपल्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होऊ नये म्हणून, प्रत्येक सरकारला केव्हा ना केव्हा शक्तीचा वा बळजबरीचा मार्गाचा वापर करावाच लागतो. समाजातील सर्व व्यक्ती, सर्व संस्था यावर सत्ता गाजविण्याचा अधिकार राज्यसंस्थेला आहे. दुसऱ्या शब्दात असेही म्हणता येईल की शासनयंत्रणेच्या किंवा सरकारच्या माध्यमातून राज्यसंस्था ही राज्यातील जनतेवर वर्चस्व प्रस्थापित करते. राज्यात व पर्यायाने समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे, राज्यातील नागरिकांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्याची व्यवस्था करणे, परकीय आक्रमणापासून राज्याच्या सीमांचे व एकूण राज्याचे संरक्षण करणे, राज्यातील ताणतणाव कमी करणे. इत्यादीसाठी शासनसंस्थेला किंवा सरकारला अनिर्बंध अधिकार बहाल करण्यात आले आहेत.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की राज्याचे म्हणजे पर्यायाने सरकारचे वा शासन यंत्रणेचे हे महत्त्वाचे अंग असून अधिकाराशिवाय किंवा सत्तेशिवाय ही संकल्पना संभवतच नाही.

३.८ अधिकारांचे प्रकार (TYPES OF AUTHORITY)

प्रस्तावना (Introduction)

राजकीय संस्थेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणून सरकारचा व शासन यंत्रणेचा उल्लेख केला जातो. राज्याच्या संस्थेचा कार्यात्मक घटक म्हणून सरकारकडे पाहिले जाते. सरकारमध्ये समाविष्ट होणाऱ्या व्यक्तीच्या समुहाला राज्यकर्ते ही संज्ञा दिली जाते. हे राज्यकर्ते राज्याचे धोरण निर्धारित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. राज्यकर्त्यांचा समूह म्हणजेच सरकार किंवा शासनयंत्रणा होय म्हणून सरकारनिवडीच्या पण तीन पद्धती आहेत. राज्याचे अधिकार सरकार व शासन यंत्रणेच्या हातात असतात. सरकारला अधिकार प्राप्त होण्याच्या ज्या तीन पद्धती आहेत त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१) संयुक्तिक - कायदेशीर अधिकार (Rational Legal Authority) :

संयुक्तिक कायदेशीर अधिकारात दोन शब्द असून त्यांचा अर्थ जाणून घेणे जरूरीचे आहे. यातील पहिला शब्द हा 'संयुक्तिक' असून दुसरा शब्द 'कायदेशीर' हा आहे. संयुक्तिक (Rational) या शब्दाचा अर्थ आहे. बुद्धीप्रामाण्यवाद म्हणजे बुद्धीला जे पटते. जे वास्तव आहे तेच मान्य करणे. कायदेशीर याचा अर्थ समाजमान्य असे नियम वा अशी प्रमाणके 'संयुक्तिक कायदेशीर' या शब्दाचा एकत्रित अर्थ असा की बुद्धीप्रामाण्यवादावर आधारित अशी समाजमान्य नियमन वा प्रमाणकव्यवस्था होय. प्रा. हॅरी जॉन्सन यांच्या मतानुसार संयुक्तिक कायदेशीर अधिकारी व्यवस्थेत या तथ्यावर भरवसा ठेवला जातो की विशिष्ट कायदा हा काही ध्येये साध्य करण्यासाठी कमी – अधिक प्रमाणात उपयोगी पडू शकतो. कारण तो विशिष्ट कायदा मनुष्याने बुद्धीप्रामाण्यवादी दृष्टिकोणातून मानवाचे कल्याण साधण्यासाठी बनविला आहे. अशा कायदांच्या आधाराने जे सरकार सत्तेवर येते त्यास संयुक्तिक कायदेशीर अधिकारवादी सरकार ही संज्ञा देता येते. भारताच्या राज्यघटनेचा, अमेरिकेच्या राज्य घटनेचा समावेश आपल्याला संयुक्तिक कायदेशीर व्यवस्थेत करता येईल. भारताची संसद आणि अमेरिकेचा अध्यक्ष यांची निवड त्या देशाच्या घटनेतील तरतुदीनुसार होते. व त्यानंतरच संसदेत निवडून आलेल्या बहुमताचा

पक्ष व निवडून आलेला अध्यक्ष यांना सरकार बनवण्याचा अधिकार प्राप्त होतात व मग ते सरकार बनवितात. अशा प्रकारचे सरकार 'संयुक्तिक कायदेशीर अधिकार' प्राप्त झालेली शासनयंत्रणा असते.

२) परंपरावादी अधिकार (Traditionalistic Authority) :

राज्याची सत्ता व अधिकार हस्तगत करण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे 'परंपरावाद होय' 'परंपरावादी अधिकार'. सैद्धांतिक दृष्टिने विचार करता फक्त परंपरांच्या पावित्र्यावर अवलंबून असते. हे परंपरावादी अधिकार धारण करणारा. मनुष्य आपल्या अधिकारासाठी अतिप्राचीन काळाचा किंवा पूर्वीचा संदर्भ देवून आपल्या आज्ञा पाळण्याचा हुकूम बजावतो. परंपरावादी अधिकारांच्या प्रकारावर चर्चा करताना प्रा. मॅक्स वेबर यांना त्यात पुढील वैशिष्ट्ये आढळली आहेत.

- ❖ नौकरशाहीवर आधारित प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांचा अभाव
- ❖ अव्यक्तिक कायद्यावर आधारित सत्तेची किंवा अधिकाराची क्षेत्र निर्धारित करणारी सुस्पष्ट व्याख्या केली नाही.
- ❖ श्रेष्ठत्व – कनिष्ठत्व संबंधाबाबत बुद्धीप्रामाण्यवादी पद्धतीचा अभाव.
- ❖ दैनंदिन गरज म्हणून तांत्रिक शिक्षणाचा अभाव.

परंपरावादी सरकारचा प्रमुख अधिकारावर येण्याचा किंवा सत्ता ग्रहण करण्याचा सर्वसामान्य मार्ग म्हणजे आनुवंशिक वारसापरंपरा होय. काही वेळेला सत्ताधीश आपला वारस स्वतःच निवडतो व तो वारस हा प्रामुख्याने त्याच्या ३ मुलांपैकी एक असतो. सत्ताधारी काही वेळेला आपला वारस निवडताना वा नेमताना अन्य मार्गाचा पण अवलंब करतो. उदा. धार्मिक क्षेत्रात धर्मगुरू किंवा मठाधिपती आपला वारस नेमताना आपल्या एखाद्या प्रामाणिक सत्प्रवृत्त व ज्ञानी शिष्याला आपला वारस निवडतो. सर्व समाज त्यास मान्यता देतो. परंपरावादी अधिकाराला आव्हान देता येत नाही. कारण या अधिकाराचे मुळ समाजाच्या प्रथा व परंपरा यात असते. त्यामुळे परंपरावादी अधिकार प्राप्त झालेला प्रमुख आपल्या आज्ञांचे सर्व अनुयायांनी पालन करावे अशी अपेक्षा करतो. वास्तविकता: त्यांचे बरेचसे अधिकार हे प्रथा व परंपरा यांनी जरी निर्धारित केले जात असले तरी पारंपारीक क्षेत्रात या परंपरावाद्यांचे वर्तन हे स्वेच्छाचारी वा जुलमी असते. परंपरावादी सत्ताधारी व्यक्तीची प्रतिष्ठा वाढविली जाते. ती ह्या श्रद्धेमुळे की तो कमी अधिक प्रमाणात पवित्र आहे. राजघराण्यातील लोकांचे रक्त हे सर्वसामान्य माणसाच्या रक्तापेक्षा अधिक शुद्ध व वेगळे असते. ही श्रद्धा आनुवंशिक सत्ताधीशाला अधिक प्रतिष्ठा तर प्राप्त करून देतातच शिवाय सत्ताधान्याभोवती आनुवंशिक विभुतीमत्त्वाचे वलय निर्माण करतात.

३) विभुतीमत्त्वाचे अधिकार (Charismatic Authority) :

विभुतीमत्त्वाच्या अधिकाराच्या प्रकारात मुख्य भर हा प्रामुख्याने व्यक्तीत असलेल्या अद्वितीय अथवा कमीत कमी असामान्य गुणधर्मांमुळे ती व्यक्ती तिच्यात विभुतीमत्त्वाचे अधिकार किंवा दैवी अधिकार असल्याची समज लोकांमध्ये पसरवून तिच्यातील विभुतीमत्त्वाची अथवा दैवीशक्ती लोकांना मान्य करण्यास लावते. इंग्रजी शब्द कॅरीझमा (Charisma) या शब्दाचे मराठीत रूपांतर करताना आपण 'विभुतीमत्त्व' अथवा 'दैवी' असा शब्दप्रयोग करतो. लॅटीन भाषेतील 'कॅरीझमा' (Charisma) या शब्दाचा अर्थ आहे. परंतु जर्मन समाजशास्त्रज्ञ आणि तत्त्व-वेत्ता प्रा. मॅक्स वेबर यांनी प्रथम तो शब्द समाजशास्त्रीय सिद्धांतात वापरला तो काही व्यक्तीत असलेल्या असामान्य किंवा विशेष गुणवत्ता यांचे निर्देशन करण्यासाठी वेबरच्या मते

धर्मगुरुप्रमाणेच काही राजकीय नेत्याजवळ असे असामान्य गुणधर्म असतात व त्यांच्यासाठी 'कॅरीझ्माटिक अथॉरिटी' (Charismatic authority) हा शब्द वापरण्यात आला. विभुतीमत्वादी नेता किंवा दैवी नेता नेहमीच असा दावा करित नाही की त्यांच्यात अमानवी, अती नैसर्गिक वा दैवी शक्तीचा वास आहे. परंतु तो हे मात्र मान्य करतो की व्यक्ती म्हणून त्याच्या जवळ असे काही असामान्य किंवा असाधारण गुणधर्म आहेत की ते त्याला सर्वसामान्यांपासून अलग करतात. नंतर तो अशी अपेक्षा करतो की त्याच्या या गुणधर्मांमुळे लोकांनी त्याचे वर्चस्व मान्य करून त्याच्या आज्ञांचे पालन करावे. शुद्ध स्वरूपाचे अथवा शुद्ध प्रकारचे विभुतीमत्वाचे अधिकार हे क्रांतिकारी स्वरूपाचेच असतात. यापूर्वीच्या चर्चेत आपण हे पाहिले की विभुतीमत्वाचे अधिकार हे काहीवेळा संयुक्तिक कायदेशीर अधिकारी व्यवस्था आणि परंपरावादी अधिकार यातसुद्धा आढळतात. लोकशाही शासन हे संयुक्तिक कायदेशीर व्यवस्थेचे अपत्य. तेथे सर्वोच्च नेता हा निवडणुक प्रक्रियेद्वारा निवडला जातो. परंतु भारताचा विचार करता तेथे विभुतीमत्वादी नेतृत्व भारतीय लोकशाहीत वारंवार उदयाला आलेले दिसते. अजूनही भारतीय लोकांच्या मनात नेहरू-गांधी घराण्याबाबतचे 'दैवीवलय' कायम आहे आणि म्हणूनच कदाचित राजकारणाचा विशेष अनुभव नसलेल्या 'श्रीमती सोनिया गांधी' याची अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी वर्णी लावली गेली ती या घराण्याच्या वलयामुळेच तसेच राजसत्ताक राज्यपद्धतीद्वारे प्राप्त होणारे अधिकार हे प्रामुख्याने परंपरावादी अधिकार असतात. परंतु जेव्हा राजा हा स्वतःला परमेश्वराचा अवतार मानतो. परमेश्वरानेच त्याला पृथ्वीवर लोकांवर अधिकार गाजविण्यासाठी पाठविले असे मानतो. तेव्हा तो स्वतःला दैवी नेताच मानतो. प्रा. हॅरी जॉन्सन पुढे असे प्रतिपादन करतात की वास्तविकता खरे वा शुद्ध विभुतीमत्वाचे अधिकार हे असा दावा करतात की विभुतीमत्वाचे अधिकार प्रामुख्याने संयुक्तिक कायदेशीर अधिकार व परंपरावादी अधिकार यांच्या विरोधात असतात.

आपण पूर्वी पाहिले की शुद्ध प्रकारचे अधिकार हे क्रांतिकारी असतात. परंतु क्रांती (Revolution) ही संज्ञा काही प्रमाणात अस्पष्ट किंवा संदिग्ध स्वरूपाची आहे. आधुनिक इतिहासातील काही प्रमुख क्रांत्या -फ्रान्स, रशिया व नाझी या काही बाबतीत एकसारख्या आहेत व या प्रत्येक क्रांतिकारी चळवळीचा पहिला परिणाम हा ज्या समाजात क्रांती झाली. त्या समाजाच्या सामाजिक संरचनेत आप्तसंबंध व्यवस्थेत अर्थव्यवस्थेत धार्मिक संघटनात, वर्गसंरचनेत आप्तसंबंध व्यवस्थेत, अर्थव्यवस्थेत धार्मिक संघटनात वर्गसंरचनेत आणि अर्थातच शेवटी राजकीय व्यवस्थेत परिवर्तन झाले. या सर्व क्रांत्यांचा दुसरा परिणाम हा हे सर्व परिवर्तन समाजाच्या सामाजिक गतीमत्वाशी जोडले गेले. अनेक व्यक्ती की ज्यांना पूर्वी कनिष्ठ श्रेणी प्राप्त झालेली होती. त्यांना एकदम मोठी सत्ता आणि प्रतिष्ठा प्राप्त होऊन त्यांची श्रेणी उंचावली गेली. जर जे एके काळी सामाजिक श्रेष्ठता होती त्यांची त्या पदावरून उचलबांगडी होऊन ते कनिष्ठ दर्जात गेले. क्रांतिकारी चळवळीचा तिसरा परिणाम हा की क्रांतिकारी चळवळीमुळे जी काही परिवर्तने झाली ती हिंसाचाराशिवाय झाली नसून या हिंसाचाराचे रूपांतर कालांतराने नागरीयुद्धात झाल्याचे दाखले इतिहास देतो. क्रांतिकारी चळवळीचा चौथा व शेवटचा परिणाम असा की क्रांतीची बीजे जरी अतिप्राचीन काळात सापडत असली तरी क्रांतीचा कालावधी हा तिच्या तीव्रतेचा विचार करता, एक वा दोन वर्षांपेक्षा कधीच जास्त नव्हता.

३.९ सारांश :-

मनुष्याचे राजकीय जीवन हे त्याच्या सामाजिक जीवनाचा एक भाग आहे. सोप्या शब्दात आपण आपले सामाजिक जीवन समाजाचा एक घटक आणि राज्याचा एक नागरीक अशा दुहेरी नात्याने जगत असतो. दैनंदिन अथवा व्यवहारीक जीवनात राज्य आणि समाज या दोहोंमधील वेगळेपण चटकन लक्षात येत नाही. परंतु अभ्यासाच्या स्तरावर किंवा विश्लेषणाच्या पातळीवर राज्य आणि समाज या दोन्ही स्वतंत्र व भिन्न अर्थाच्या संकल्पना ठरतात. राज्याचे कायदे, धोरण, निर्णय सर्वांसाठी सक्तीचे असतात. या सर्वांचा प्रभाव त्याच राज्याचे नागरिक असणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक जीवनावर पडतो. सोप्या शब्दात सामाजिक जीवनाच्या विभिन्न बाजू प्रभावित करण्याचे कार्य राज्याद्वारे होत असते. म्हणूनच सामाजिक जीवनाचे अध्ययन करणाऱ्या सर्वांनाच राज्यसंस्थेची ओळख करून घेणे आवश्यक ठरते असेही म्हणता येईल. इसवी सन पूर्व काळातील प्लेटो, अॅरिस्टॉटलपासून आधुनिक काळातील मार्क्स, लास्कीपर्यंत विभिन्न विचारवंतांनी राज्याचा सामाजिक जीवनावर कोणता व किती प्रभाव पडतो याचेच वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे असेही म्हणता येईल. या संदर्भात इसवी सन पूर्व काळातील अॅरिस्टॉटलचे प्रसिद्ध विधान “मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे तसेच तो राजकीय प्राणी देखील आहे.” असे नमूद करता येईल. विचारवंतांच्या या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांतूनच राज्यशास्त्र उदयास आले व विकसित झाले असेही म्हणता येते.

३.१० कठीण शब्द :-

- १) विभुत्वमतवादी - वैचारिक
- २) मुरड - आटोक्यात आणणे
- ३) सहिष्णुता - आपलेपणाची भावना
- ४) परार्थपरायण - इतरांना आपले मानणे
- ५) सार्वभौमत्व - स्वातंत्र्य
- ६) अधिकृतपणे - कायदेशीर
- ७) विशाल - मोठा
- ८) मौलिक - गुणवत्ता

३.११ अभ्यासाचे प्रश्न :-

- १) राज्याचा अर्थ सांगा व राज्याच्या निर्मितीस आवश्यक असणारे घटक या विषयी माहिती सांगा.
- २) राज्य व समाज यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करा.
- ३) कल्याणकारी राज्य ह्याविषयी माहिती द्या.
- ४) राज्याच्या अधिकाराचे स्वरूप स्पष्ट करा.

घटक - ३ ब

शासन संस्था

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ शासन संस्थेचा अर्थ

३.० उद्दिष्टे

- १) शासनसंस्थेची मानवी समाजाला कशी गरज आहे याविषयी माहिती जाणून घेणे.
- २) शासनसंस्थेचा सविस्तर अभ्यास करणे.
- ३) धर्म म्हणजे काय याचा अभ्यास करणे.
- ४) धर्माचे मानवी समाजाला किती महत्त्व आहे याचा अभ्यास करणे.
- ५) धर्म व्यक्तीसाठी की व्यक्ती धर्मासाठी याविषयी अध्ययन करणे.
- ६) धर्माचे महत्त्व व उद्दिष्टे यांचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

मनुष्याचे राजकीय जीवन हे त्याच्या सामाजिक जीवनाचा एक भाग आहे. सोप्या शब्दात आपण आपले सामाजिक जीवन समाजाचा एक घटक आणि राज्याचा एक नागरीक असा दुहेरी नात्याने जगत असतो. दैनंदिन अथवा व्यवहारिक जीवनात राज्य आणि समाज या दोघांमधील वेगळेपण चटकन लक्षात येत नाही परंतु अभ्यासाच्या स्तरावर किंवा विश्लेषणाच्या पातळीवर राज्य आणि समाज या दोन्ही स्वतंत्र व भिन्न अर्थांच्या संकल्पना ठरतात. राज्याचे कायदे, धोरण, निर्णय सर्वांसाठी सक्तीचे असतात. या सर्वांचा प्रभाव त्याच राज्याचे नागरीक असणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक जीवनावर पडतो. सोप्या शब्दात सामाजिक जीवनाच्या विभिन्न बाजू प्रभावित करण्याचे कार्य राज्याद्वारे होत असते म्हणूनच सामाजिक जीवनाचे अध्ययन करणाऱ्या सर्वांनाच राज्यसंस्थेची ओळख करून घेणे ठरते असेही म्हणता येईल. इसवी सन पूर्व काळातील प्लेटो, अॅरिस्टॉटलपासून आधुनिक काळातील मार्क्स, लास्कीपर्यंत विभिन्न विचारवंतांनी राज्याचा सामाजिक जीवनावर कोणता, कसा व किती प्रभाव पडतो ? याचेच वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे असेही म्हणता येईल. या संदर्भात इसवी सन पूर्व काळातील अॅरिस्टॉटलचे प्रसिद्ध विधान 'मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे तसेच तो राजकीय प्राणी देखील आहे.' नमूद करता येईल. विचारवंतांच्या या सातत्यपूर्ण प्रयत्नातुनच राज्यशास्त्र उदयास आले व विकसित झाले असेही म्हणता येते.

पृथ्वीच्या पाठीवरील पहिले राज्य कोणते याचे निश्चित उत्तर देणे अवघड आहे. परंतु राज्य का व कसे निर्माण झाले याचे स्पष्टीकरण करणारे विविध सिद्धांत राजकीय विचारवंतांनी मांडले आहेत. राज्य ही मानवनिर्मित संस्था आहे. टोळी नगरराज्ये या क्रमाने राज्याचा विकास होऊन आधुनिक काळातील शक्तीशाली संस्था असणारे राज्य काळाच्या ओघात विकसित झाले. याबाबत विभिन्न राजकीय विचारवंतांमध्ये एकमत असल्याचे दिसून येते. राज्य हाच अध्ययनाचा विषय असणारे राज्यशास्त्र असतांनाही समाजशास्त्रात राज्याचा अभ्यास का केला जातो या प्रश्नाचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

३.२ शासन संस्थेचा अर्थ :-

शासनसंस्था किंवा सरकार राज्यांचा एक अत्यावश्यक घटक आहे. राज्याची इच्छा शासनसंस्थेद्वारेच व्यक्त होत असते. गार्नरने म्हटल्याप्रमाणे, “शासनसंस्था ही अशी एक संघटना आहे की, ज्याद्वारे राज्यच आपली इच्छा व्यक्त करते, आदेश देते आणि आपले कार्य पूर्ण करित असते.” थोडक्यात राज्याच्या इच्छेला मूर्त स्वरूप देण्याचे कार्य शासनसंस्था करित असते. शासनाचे कार्य साधारणतः तीन विभागात विभागण्यात येते.

- १) शासन विषयक २) विधिविषयक ३) न्यायविषयक

या तीन प्रकारच्या कार्यांमुळे शासनाची तीन विभागात विभागणी करण्यात येते व प्रत्येकाकडे विशिष्ट प्रकारचे एक कार्य सोपविण्यात येते. शासनाचे हे तीन विभाग आणि त्यांच्याकडे सोपविलेली कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

विभाग	कार्ये
१) कार्यकारी मंडळ	१) शासन विषयक कार्ये
२) विधीमंडळ	२) विधिविषयक कार्ये
३) न्यायमंडळ	३) न्यायविषयक कार्ये
४) सनदी नोकरवर्ग	४) धोरण अंमलात आणण्याचे कार्ये

१) कार्यकारी मंडळ (Introduction) :

कार्यकारी मंडळ हा शासन संस्थेचा प्रमुख विभाग होय. कार्यकारी मंडळ विधीमंडळाने निश्चित केलेले धोरण कार्यक्रम तसेच विधिमंडळाने मंजूर केलेले कायदे अंमलात आणण्याचे कार्य करित असते. साधारण भाषेत कार्यकारी मंडळालाच सरकार असे म्हणतात. कार्यकारी मंडळ म्हणजे राजकीय पदाधिकारी (राष्ट्रपती, मंत्रीमंडळ इत्यादी आणि कायम शासक वर्ग, परंतु कार्यकारी मंडळाकडे कार्य आणि प्रकार याचे स्पष्टीकरण करताना राष्ट्र प्रमुख व त्याचे मंत्रीमंडळ म्हणजे कार्यकारी मंडळ असा अर्थ घेतला जातो आणि अभ्यासाच्या दृष्टीने तोच अर्थ योग्य आहे.

कार्यकारी मंडळाचे प्रकार :

कार्यकारी मंडळाचे मुख्यतः दोन प्रकार पडतात.

- १) एकल आणि अनेकात्मक (बदल) कार्यकारी मंडळ
२) नाममात्र आणि वास्तविक कार्यकारी मंडळ

एकल कार्यकारी मंडळ (Singular Executive) :

“जेव्हा राज्याची शासनविषयक सत्ता ही एका व्यक्तीच्या हाती सोपविलेली असते तसेच त्या सत्तेचा वापर तो स्वनिर्णयानुसार करित असतो तेव्हा अशा कार्यकारी मंडळाला एकल कार्यकारी मंडळ असे म्हणतात.” उदा. अमेरिकेचा राष्ट्रपती अमेरिकन राज्यघटनेने राष्ट्रपतीकडे सर्व शासनविषयक सत्ता सोपविल्या आहेत. तसेच या सर्व सत्तांचा वापर तो स्वतः करित असतो. शासनाच्या सर्व कार्याबद्दल तो एकटाच जबाबदार असतो. एकल कार्यकारी मंडळ प्रशासकीय संचालन करण्यासाठी सर्वोत्तम होय, कारण यात सत्ता आणि जबाबदारी याचे स्थान निश्चित होत असल्यामुळे कार्य उत्तम प्रकारे होत असते. याशिवाय तात्काळ निर्णय घेण्यासाठीसुद्धा ही पद्धतीच सर्वोत्तम आहे.

गुण :-

- १) **शीघ्र निर्णय** - या पद्धतीचा सर्वात महत्वाचा गुण म्हणजे या पद्धतीत सत्ता एकाच व्यक्तीच्या हाती असल्यामुळे ती व्यक्ती अनेक व्यक्तींच्या तुलनेत शीघ्र निर्णय घेत असते. परिणामतः तात्काळ निर्णय घेण्यासाठी ही पद्धती अतिशय उपयुक्त ठरते.
- २) **जबाबदारीची निश्चिती** - या पद्धतीत शासनाचा प्रमुख एक व्यक्ती असल्यामुळे जबाबदारी स्पष्टपणे निश्चित करता येते. व त्याला शासकीय कार्याबद्दल जबाबदार धरता येते.
- ३) **आदेशाची एकता** - एकल पद्धतीत एकाच व्यक्तीकडून आज्ञा दिल्या जात असल्यामुळे कनिष्ठ अधिकारी त्याचे काटेकोरपणे पालन करतात. यामुळे प्रशासन हे कार्यक्षम तसेच प्रभावी ठरते.
- ४) **एकरूपता** - या पद्धतीत एकाच व्यक्तीद्वारे आज्ञा देण्यात येत असल्यामुळे प्रशासनात एकरूपता आणणे, सहज शक्य होते.
- ५) **उत्साह** - या पद्धतीत एकाच व्यक्तीवर संपूर्ण शासनाची जबाबदारी सोपवलेली असल्यामुळे त्यांच्या यशासाठी तो उत्साहाने कार्य करित असतो. शासनाची प्रतिष्ठाही शासन प्रमुखावर आधारीत असल्यामुळे तो सर्व कार्यावर स्वतः देखरेख ठेवीत असतो.

दोष :-

- १) **ज्ञान आणि अनुभवाचा अभाव** - शासनाचे कार्य हे अत्यंत गुंतागुंतीचे तसेच विविध प्रकारचे असल्यामुळे एका व्यक्तीकडून ते पूर्ण होण्याची अपेक्षा फारच कमी असते. तसेच त्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान आणि अनुभव हा अनेक व्यक्तींच्या ज्ञान आणि अनुभवापेक्षा निश्चितच मर्यादित असतो.
- २) **चूकीचे निर्णय घेण्याची शक्यता** - वर उल्लेख केल्याप्रमाणे शासन प्रमुखाचे ज्ञान आणि अनुभव मर्यादित असल्यामुळे चूकीचे निर्णय घेण्याची अधिक शक्यता असते. शासन प्रमुखाकडून झालेल्या चुकामुळे संपूर्ण राष्ट्राला अडचणींना तोंड द्यावे लागते.
- ३) **नियंत्रणामध्ये शिथिलता** - शासनप्रमुख म्हणून एकच व्यक्ती असल्यामुळे त्याला शासनाच्या सर्व कार्यावर आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यावर नियंत्रण ठेवता येत नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे नियंत्रणाचे क्षेत्र कमी असते. परिणामतः शिथिल नियंत्रणाचा परिणाम शासनविभागाच्या कार्यक्षमतेवर होतो.

- ४) **सत्तेचा दुरुपयोग** - एकल पद्धतीत एकाच व्यक्तीच्या हाती सत्ता केंद्रीत झालेली असते. त्याने घेतलेल्या निर्णयावर वैधानिक तसेच नैतिक स्वरूपाचे असे कोणतेच बंधन नसल्यामुळे निसर्गतःच त्याच्या हातून सत्तेचा दुरुपयोग होत असतो.
- ५) **राजकीय प्रभाव** - या पद्धतीत सत्ता एकाच व्यक्तीच्या हाती असल्यामुळे या व्यक्तीचे निर्णय राजकीय प्रभावाने प्रेरित झालेले असतात; कारण त्याला आपला राजकीय क्षेत्रातील प्रभाव वाढवण्याचा असतो. असे निर्णय हे शासकीयदृष्ट्या चूकीचे असतात.
- ६) **अनेकात्मक कार्यकारी मंडळ** - कार्यकारी मंडळात दुसरा प्रकार म्हणजे अनेकात्मक कार्यकारी मंडळ या पद्धतीत “शासनाचा प्रमुख म्हणून एक व्यक्ती नसून काही सदस्यांचे एक मंडळ असते. या पद्धतीला सामूहिक अध्यक्षपद्धती असेही म्हणतात.” या पद्धतीत अनेक व्यक्ती सामूहिकरीत्या शासनाची जबाबदारी पार पाडतात. कोणताही निर्णय हा सामूहिकरीत्या आणि परस्परांच्या सल्ल्याने घेतला जातो. अनेकात्मक कार्यकारी मंडळाचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे स्वित्झर्लंडचे ‘फेडरल कौन्सिल’ अर्थात सांघिक कार्यकारी मंडळ हे होय. स्विसमध्ये सर्व शासनविषयक सत्ता सात सदस्य असलेल्या मंडळाकडे सोपविलेली आहे.

अध्यक्षपद हे आलटून पालटून प्रत्येकाला एक वर्षासाठी देण्यात येत असल्यामुळे प्रत्येकालाच अध्यक्ष होण्याची संधी मिळते. अध्यक्ष हा राष्ट्राचे प्रतिनिधीत्व करित असला तरी त्याला अमेरीकेच्या अध्यक्षाप्रमाणे वास्तविक सत्ता नाही. सर्व सत्ता ही सात सदस्य असलेल्या मंडळाच्या हाती असते. शासनासंबंधीचे सर्व निर्णय मंडळाचे सदस्य परस्परविचार विनिमयाने घेत असतात. रशियातील प्रेसिडियम हे सुद्धा अनेकात्मक कार्यकारी मंडळाचे उत्तम उदाहरण होय. प्रेसिडियम हे ३३ सदस्य असलेले कार्यकारी मंडळ होय.

गुण :-

- १) **राजकीय प्रभावापासून मुक्त** - अनेकात्मक कार्यकारी मंडळ सर्व पक्षांना प्रतिनिधीत्व देण्यात येत असल्यामुळे ते राजकीय प्रभावापासून मुक्त असते. मंडळ हे सर्वपक्षीय असल्यामुळे परिणामतः कोणत्याच पक्षाच्या प्रभावाने प्रेरित नसते व प्रत्येकजण आपले पक्षहीत सांभाळतो.
- २) **विवादास्पद समस्या सोडविण्यासाठी उपयुक्तता** - ही पद्धती विवादास्पद समस्या सोडविण्यासाठी अतिशय उपयुक्त मानली जाते. कारण सर्व सदस्य परस्पर विचारविनिमयाने तसेच सामूहिकरीत्या निर्णय होत असतात. शिवाय कोणत्याही एका व्यक्तीस दोषी धरता येत नसल्यामुळे तो निर्णयाप्रत पोहोचण्यास उपयुक्त असे विचार व्यक्त करित असतो.
- ३) **ज्ञान आणि अनुभवाचा फायदा** - अनेकात्मक पद्धतीत सर्व सदस्य परस्परविचार विनिमयाने निर्णय होत असल्यामुळे प्रत्येकाच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा फायदा होत असतो. शासनाचे कार्य इतके गुंतागुंतीचे आणि जटिल झाले आहे की, त्यासाठी विविध ज्ञानाची आणि अनुभवाची आवश्यकता असते.
- ४) **सत्तेचा योग्य प्रयोग** - वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे निर्णय सामूदायिकरीत्या घेतले जात असल्यामुळे ते निर्णय योग्य असतात. कोणतीही एक व्यक्ती सत्तेचा प्रयोग करू शकत नसल्यामुळे सत्तेचा दुरुपयोग या पद्धतीत होत नाही.

दोष :-

अनेकात्मक कार्यकारी मंडळात वरीलप्रमाणे गुण असले तरीसुद्धा ही पद्धती पूर्णपणे दोषरहित नाही. साधारणतः या पद्धतीत खालील दोष आढळतात.

- १) **जबाबदारीचा अभाव** - या पद्धतीत जबाबदारी कोणत्याही एका व्यक्तीवर निश्चित करता येत नाही. शासनसंबंधी ज्या चूका होतात त्याबाबत कोण दोषी आहे हे निश्चित करता येत नाही. मंडळातील प्रत्येक सदस्य हा दुसऱ्याला दोष देण्याचा प्रयत्न करतो.
- २) **उत्साहाची कमतरता** - या पद्धतीत निर्णय घेतांना परस्पर-विरोधी विचाराना स्थान देण्यात येते, त्यामुळे कोणताही सदस्य अशा निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यास उत्साह दाखवित नाही. परिणामतः शासकीय कार्यात शिथिलता येते. एकल कार्यकारी मंडळात निर्णय एकच व्यक्ती घेत असल्यामुळे, तो त्याची तत्परतेने अंमलबजावणी करित असतो.
- ३) **निर्णयात विलंब** - या पद्धतीत निर्णय सर्व सदस्यांच्या सल्ल्याने तसेच संमतीने घ्यावयाचे असल्यामुळे निर्णय घेण्यास उशीर लागतो. शासनातील काही निर्णय असे असतात की ते तात्काळ घ्यावे लागतात. अन्यथा संपूर्ण राष्ट्राला संकट आणि अडचणींना तोंड द्यावे लागते. अनेकात्मक कार्यकारी मंडळ या दृष्टीने उपयुक्त ठरत नाही.
- ४) **आदेशांची एकता कायम राहत नाही** - शासन प्रमुख म्हणून अनेक व्यक्ती असल्यामुळे आदेशासंबंधी एकता कायम राहत नाही. कधी-कधी तर परस्परविरोधी आदेश दिले जातात. परिणामतः प्रशासन योग्य मार्गदर्शन आणि नियंत्रण या दोन्ही गोष्टींना मुकते.

अशा प्रकारे एकल आणि अनेकात्मक कार्यकारी मंडळ या दोन्हीही गुणांबरोबर दोष आहेत. प्रत्येक देशाची राजकीय आणि सामाजिक स्थिती लक्षात घेऊन कार्यकारी मंडळ हे एकल असावे की, अनेकात्मक हे ठरवावे लागेल.

२) नाममात्र आणि वास्तविक कार्यकारी मंडळ –

शासनाची सत्ता ही किती व्यक्तीच्या हातात आहे. यावरून कार्यकारी मंडळाची एकल अनेकात्मक कार्यकारी मंडळ असे दोन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते. कार्यकारी मंडळाच्या वर्गीकरणाचा दुसरा आधार म्हणजे शासनविषयक सत्तेचा वापर प्रत्यक्षात कोण करित असतो. सत्तेच्या वापरावरून कार्यकारी मंडळाचे नाममात्र आणि वास्तविक कार्यकारी मंडळ असे दोन प्रकार पडतात.

१) नाममात्र कार्यकारी मंडळ (Nominal Executive) :

साधारणतः राष्ट्रप्रमुख हा कार्यकारी मंडळाचा प्रमुख असतो. परंतु त्याला प्राप्त झालेल्या सत्तावरून तो नाममात्र शासक आहे की, वास्तविक शासक आहे हे निश्चित केले जाते. उदा. इंग्लंडचा राजा किंवा भारताचा राष्ट्रपती हे राष्ट्रप्रमुख तसेच शासनप्रमुख आहे. परंतु दोन्ही राष्ट्रप्रमुखाची सत्ता ही नाममात्र स्वरूपाची आहे. हे दोन्हीही प्रमुख शासनविषयक सत्तेचा उपयोग निर्णयानुसार किंवा विवेकानुसार करित नाहीत त्यांनी घेतलेले सर्व निर्णय हे मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने किंवा मंत्रीमंडळाने घेतलेले असतात. राज्याची सार्वभौम सत्ता ही मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने किंवा मंत्रीमंडळाने घेतलेले असतात. राज्याची सार्वभौम सत्ता ही मंत्रीमंडळाच्या हातात असल्यामुळे इंग्लंडचा राजा किंवा भारताचा राष्ट्रपती यांना नाममात्र कार्यकारी मंडळ जे राज्याच्या सार्वभौम सत्तेचा वापर स्वनिर्णयानुसार करित नसून अन्य व्यक्तीच्या सल्ल्याने करित असतो.

घटक - ४ अ

कुटुंब संस्था (FAMILY INSTITUTION)

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ कुटुंब संस्थेची वैशिष्ट्ये
- ४.३ कुटुंब संस्थेची कार्ये
- ४.४ कुटुंबाचे प्रकार
- ४.५ पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबाची वैशिष्ट्ये
- ४.६ कुटुंब संस्थेचे बदलते स्वरूप
- ४.७ सारांश
- ४.८ कठीण शब्द
- ४.९ अभ्यासाचे प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- १) कुटुंब म्हणजे काय आणि कुटुंब संस्थेविषयी अध्ययन करणे.
- २) कुटुंब संस्था मानवासाठी कशी महत्त्वाची आहे हे जाणून घेणे.
- ३) कुटुंब संस्थेची निर्मिती का व कशासाठी झाली याचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी.
- ४) कुटुंबाच्या प्रकाराविषयी अभ्यास करण्यासाठी.
- ५) कुटुंब संस्थेचे महत्त्व जाणून घेण्यासाठी.
- ६) कुटुंब संस्थेच्या बदलत्या स्वरूपाविषयी अध्ययन करण्यासाठी.

४.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सर्व सामाजिक समुहात कुटुंब एक मुलभूत व प्राथमिक स्वरूपाचा सामाजिक समूह आहे. इतर कोणत्याही समुहापेक्षा कुटुंब सर्वव्यापक स्वरूपाचे आहे. मानव विकासाच्या सर्व अवस्थांत जसे कुटुंब आढळून येते तसेच कुटुंबाचे अस्तित्त्व सर्व समाजात दिसून येते. मानव समाजाच्या विकासाची पहिली अवस्था म्हणजे कुटुंब होय. कुटुंबनिर्मितीमुळे समाजातील सातत्य व स्थैर्य टिकून राहिले. कुटुंबसंस्थेच्या अभावाने हे सातत्य व निरंतरता अशक्य होती. म्हणूनच मानवी

समाजात कुटुंबाचे हे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. प्रगत वा अविकसीत समाजातील कुटुंबाची वैशिष्ट्ये लक्षात घेतली पाहिजेत.

कुटुंबाला इंग्लिशमध्ये Family असे म्हणतात. Family हा शब्द famulus या लॅटीन शब्दापासून बनला आहे. famulus हा असा समूह की ज्यात माता-पिता त्यांची मुले व त्यांचे नोकर चाकर व गुलाम यांचा समावेश होतो. जर्मनी व फ्रान्समध्ये कुटुंबाची व्याख्या याप्रमाणे केली जात असे. पण इतर देशात कुटुंब या समूहात माता-पिता व मुले यांचाच केवळ अंतर्भाव केला जातो. कारण कुटुंबात आप्तसंबंधाच्या बंधनाला महत्त्व आहे. किंबहुना आप्तसंबंध हाच कुटुंबाचा एकमेव आधार आहे. त्यामुळे माता-पिता व त्याची मुले यांच्यामध्ये रक्ताचे नाते असल्याने या सर्वांचा मिळून जो समूह तयार होतो यालाच कुटुंब असे म्हणतात.

कुटुंब म्हणजे काय? अधिक स्पष्ट होण्यासाठी काही समाजशास्त्रज्ञांच्या व्याख्या अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

१) मॅकायव्हर व पेज :-

“प्रजोत्पादन व बालसंवर्धन करण्यासाठी पुरेसा लहान व कायम स्वरूपाच्या लैंगिक संबंधावर आधारलेला असा समूह म्हणजे कुटुंब होय.”

२) डॉ. डी. एन. मुजुमदार :-

“एकाच घरात राहणाऱ्या एकमेकाशी रक्तसंबंधित असणाऱ्या व स्थान, हित व परस्परांविषयीच्या कर्तव्याची जाणीव याबद्दल जागरूक असणाऱ्या व्यक्तीच्या समूहाला कुटुंब म्हणतात.” अशी व्याख्या मुजुमदार यांनी केली आहे.

३) रॉबर्ट लुई यांनी कुटुंबाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे.

“कुटुंब हा विवाहावर आधारलेला सामाजिक समूह आहे. या समूहात माता-पिता व त्यांची मुले यांचा समावेश होतो.”

४) किंबाल यंग :-

“ज्या समूहात एक किंवा अधिक पुरुष आपल्या एक किंवा अधिक स्त्रिया व आपल्या अगर दत्तक घेतलेल्या मुलांसहित मुले लहान असेतोपर्यंत तरी एकाच घरी राहतात अशा सामाजिक समूहाला कुटुंब म्हणतात.”

वरील व्याख्यांवरून कुटुंबसंस्थेची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये स्पष्टपणे दिसून येतात. मानवसमाजाच्या विविध अवस्थांत आढळून येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कुटुंबात काही समान वैशिष्ट्य आढळतात. प्रगत अगर अप्रगत अशा समाजातील कुटुंबाची ही वैशिष्ट्ये सार्वत्रिक आहेत. ती वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

४.२ कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये

१) विवाह - बंधन :-

कुटुंबसंस्थेचे हे प्रमुख लक्षण आहे. स्त्री-पुरुषाच्या विवाहबंधनातुनच कुटुंबसंस्था उदयास येते. या विवाह बंधनाला समाजमान्यता असते. हे विवाहबंधन, दिर्घकाल टिकणारे, कायमचे अगर अल्पजीवीही असते. पतिपत्नीपैकी कोणाही एकाच्या मृत्यूने हे विवाहबंधन जसे संपुष्टात येते तसेच बुद्धिपुरःसर घेतलेल्या घटस्फोटानेही संपते.

२) आप्तसंबंध :-

कुटुंबातील सर्व व्यक्तीचे एकमेकांशी रक्तसंबंध असतात. हे रक्ताचे संबंधच कुटुंबीयांच्या नात्यातील आधार असतात. आईबाप व मुले यांच्यामध्ये जसे रक्ताचे संबंध असतात तसेच आईबापांची ज्या व्यक्तीशी रक्ताची नाती असतात त्या लोकांशीसुद्धा अभावितपणे मुलांचेही रक्तसंबंध प्रस्थापित होतात. म्हणजेच, एकाच कुटुंबातील व्यक्ती दत्तकमुलाचा अपवाद वगळता एकाच रक्तगटातील असतात.

३) द्विपक्षीय स्वरूप :-

कुटुंबात माता-पिता या दोघांचा समावेश असतो. त्यांच्याविना कुटुंबसंस्था अस्तित्वात येणे शक्य नाही. त्याचबरोबर कुटुंबाचे सातत्यही टिकून राहणार नाही. इतकेच नव्हे तर कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीचे आई व वडील या दोघांच्या आप्तसंबंधीयांशी नाते प्रस्थापित होते. म्हणूनच कुटुंबाचे स्वरूप हे द्विपक्षीय असते.

४) समान निवासस्थान :-

एकाच कुटुंबातील सर्व व्यक्ती एकाच घरात राहतात. माता-पिता व त्याची मुले एके ठिकाणीच राहत असल्याने समान निवासस्थान हे कुटुंबाचे वैशिष्ट्य ठरते. पितृस्थानीय कुटुंबात विवाहानंतर प्रौढ मुलगी आपल्या पतीच्या घरी जशी नांदावयास जाते. तसेच मातृस्थानीय कुटुंबात विवाहानंतर प्रौढ मुलगा आपल्या पत्नीच्या घरी जातो. अशा कुटुंबातुन सुद्धा माता-पिता व त्याची मुले यांचे निवासस्थान एकच असते. हिंदू समाजातील संयुक्त कुटुंबपद्धतीत कुटुंबातील तीन पिढ्या एकत्रच राहत असतात.

५) वंश परंपरा पद्धती :-

मुलाचा रक्तसंबंध हा जरी त्याच्या माता-पित्याशी असला तरीसुद्धा मुलांची वंशपरंपरा मातेमार्फत किंवा पित्यामार्फत ठरविली जाते. मातृवंशीय कुटुंबात मुलांची वंशपरंपरा मातेमार्फत निश्चित केली जाते. कुटुंबात मालमत्तेचा व पदाचा अधिकार आईकडून मुलाकडे येता तर पितृवंशीय कुटुंबात हे अधिकार पित्याकडून मुलाकडे आलेले असतात.

६) आर्थिक व्यवस्था :-

माता-पिता व त्यांची मुले हे सर्व एकत्रच राहत असतात. या सर्व कुटुंबीयांच्या चरितार्थाचा व पालनपोषणाचा आर्थिक प्रश्न महत्त्वाचा असतो. कुटुंबप्रमुखाला सर्व कुटुंबीयांच्या उदरनिर्वाहाची काळजी घ्यावी लागते. कुटुंबप्रमुखाच्या या महत्त्वाच्या आर्थिक कार्यात प्रत्येक

जण आपापल्यापरीने कुटुंबप्रमुखाला साहाय्य करीत असतो. त्यामुळेच मरडॉक यांनी कुटुंबातील आर्थिक सहकार्याला महत्त्व दिले आहे.

वर नमुद केलेल्या वैशिष्ट्यांवरून कुटुंबसंघटनेचे अनन्यसाधारण महत्त्व स्पष्ट होते. म्हणूनच मॅकायव्हर व पेज म्हणतात, “समाजातील कोणत्याही लहानमोठ्या संघटनेची सामाजिक महत्त्वाच्या दृष्टीने कुटुंबसंघटनेशी तुलनाच होऊ शकत नाही. अनेक रीतीने कुटुंबाचा समाजावर प्रभाव पडत असतो. कुटुंबसंघटनेतील बदलांचा आविष्कार समाजरचनेत दिसून येतो.”

४.३ कुटुंब संस्थेची कार्ये

कुटुंबसंस्थेचे समाजातील अनन्यसाधारण महत्त्व हे कुटुंबसंस्थेच्या कार्यांवरच ठरले गेले आहे. त्याशिवाय या संस्थेस समाजात एवढे महत्त्व लाभले नसते. अर्थातच या कार्यांच्या स्वरूपात कालमानाप्रमाणे बदल होत चालला आहे, हे खरे प्राचीन कुटुंबाची कार्ये अर्वाचीन कालात इतर संस्थांकडे सोपवली आहेत. तरीसुद्धा कुटुंबाच्या मुलभुत स्वरूपाच्या कार्यात बदल झालेला दिसून येत नाही.

१) कुटुंबाची जैविक कार्ये :-

मानवाची कामतृप्ती ही मानवाची गरज आहे. ही कामतृप्ती कुटुंबसंस्थेमार्फतच होत असते. कुटुंबसंस्थेच्या या प्रमुख उद्दिष्टाला समाजमान्यता लाभलेली असते. लैंगिक संबंधावर आधारीत असलेल्या कुटुंबात प्रजोत्पादन होत असते. समाजाचे अस्तित्व टिकविण्याच्या व समाजाचे सातत्य टिकविण्याच्या दृष्टिकोनातून हे कार्य अत्यंत जरूरीचे आहे. वंशसातत्याचे हे महत्त्व असल्याने हिंदू धर्मात वंशसातत्याला पितृऋण फेडणे असे म्हणतात. कोणत्याही समाजाच्या अस्तित्वासाठी हे कार्य अनिवार्य आहे. आजच्या विज्ञान युगात प्रयोगशाळामध्ये प्रजावृद्धी होणे असले तरीसुद्धा कुटुंबसंस्थेच्या या कार्याचे महत्त्व कमी झाले नाही. प्रजोत्पत्ती हे नुसतेच कार्य कुटुंबाचे असते तर कुटुंबसंस्थेला इतके महत्त्व लाभले नसते. प्रयोगशाळेतील प्रजावृद्धीवरून ही बाब अगदी स्पष्ट होते. मुलांचे पालनपोषण हे अत्यंत महत्त्वाचे काम आहे. कारण मानवी मुल पालनपोषणासाठी दिर्घकाळपर्यंत इतरांवर अवलंबून असते. मुलांचे पालन पोषण करण्यासाठी इतर अनेक संस्था जाणीवपूर्वक आजच्या युगात निर्माण करून सुद्धा कुटुंबसंस्था करत असलेल्या पालनपोषणाची सर या संस्थांना लाभत नाही. शिशुअवस्थेचा दिर्घकाळ व त्यामुळे वात्सल्ययुक्त पालनपोषणाची जरूरी याचा मानवी विकासाच्या दृष्टीने विचार करता कुटुंबाचे महत्त्व स्पष्ट होते.

२) मनोवैज्ञानिक कार्ये :-

व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास सर्व दृष्टींनी व खऱ्या अर्थाने होण्यासाठी कुटुंबाचे हे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीला मानसिक समाधान व सुरक्षिततेची भावना वाटली पाहिजे. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीचे एकमेकांवर असणारे प्रेम, सहानुभूती, आदर यामुळेच त्यांना फार मोठे मानसिक समाधान मिळत असते. याच्यामुळेच जीवनातील व्यावहारिक कठोर समस्यांचा विसर पडून कुटुंबीय जीवन व्यवस्थितपणे जगू शकतात. व्यावहारिक समस्यांनी व्यग्र झालेल्या मानवी मनाला कुटुंबामुळेच फार मोठा आराम व दिलासा मिळत असतो.

बालगुन्हेगारीचा प्रभाव अशाच समाजात आढळून येतो की जेथे या मानसिक सुरक्षिततेचा अभाव आहे. त्याचबरोबर कुटुंबातच मुल समाजाच्या रूढी परंपरा, चालीरीती इत्यादी शिकत असते. त्यामुळे मुलाचे मानवीकरण कुटुंबातच घडून येत असते. म्हणूनच सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ व्यक्तिमत्त्वाच्या विकसनात कुटुंबालाच महत्त्व देतात.

३) आर्थिक कार्ये :-

कुटुंबाचे आर्थिक कार्ये तितकेच महत्त्वाचे आहे. प्राचीन कालापासून कुटुंबाचे हे आर्थिक कार्य अखंडितपणे चालू आहे. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी तर कुटुंब हा एक आर्थिक दृष्टिने स्वयंपूर्ण घटक होता. आर्थिक उत्पादनापासून ते व्यावसायिक शिक्षणापर्यंतच्या सर्व क्रिया कुटुंबच करीत असे. कुटुंबियांतील श्रमविभाजन, संपत्ती विभाजन इत्यादीची जबाबदारी कुटुंबच घेते. आजसुद्धा आर्थिक क्रियांचे संपादन करणे कुटुंबाला जरूरीचे आहे.

४) सामाजिक कार्ये :-

प्रत्येक कुटुंबाला समाजात एक निश्चित स्थान असते. त्याप्रमाणे कुटुंबियांना समाजात स्थान किंवा दर्जा मिळत असतो. अजुनही काही समाजात कुटुंबाचा परंपरागत व्यवसाय कुटुंबियांना करावा लागतो. व्यवसायनिवडीचे स्वातंत्र्य त्यांना नसते. आधुनिक काळात कुटुंबियांना हे स्वातंत्र्य जरी मिळत असले, तरीसुद्धा व्यक्तीना मिळणारा दर्जा हा त्यांच्या कुटुंबाच्या दर्जावर अवलंबून असतो. हे नाकारून चालणार नाही. त्याचबरोबर कुटुंबाची सामाजिक नियंत्रणाच्या दृष्टिकोनातून विचार करता कुटुंब हे सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी साधन असल्याचे दिसून येते. कुटुंबातील परंपरा, रूढी झुगारून टाकण्याचे धाडस व्यक्तीला सहजासहजी होत नाही. त्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनातील सामाजिक महत्त्वाच्या घटनांवर कुटुंबाचे पूर्ण नियंत्रण असते. कुटुंब हे जसे सामाजिक नियंत्रणाचे साधन आहे तसेच समाजाची संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे नेण्याचे कुटुंब हे प्रभावी व परिणामकारक साधन आहे.

वरील महत्त्वाच्या कार्यांचा विचार करता कुटुंबाचे समाजातील अनन्यसाधारण स्थान स्पष्ट होते. मानवी विकासाची सुरुवात कुटुंबातच होऊ शकते. व्यक्तीचे मानवीकरण व व्यक्तीचा पूर्ण विकास कुटुंबामुळेच होतो. ही प्रस्थापित झालेली वस्तुस्थिती आहे. जैविक व सामाजिक कार्यांच्या दृष्टिकोनातून तर कुटुंबाचे महत्त्व वाढतच आहे. म्हणजेच कुटुंबसंस्थेचे स्वरूप जरी बदलत असले तरीसुद्धा कुटुंबसंस्थेचे महत्त्व कमी होत नाही.

४.४ कुटुंबाचे प्रकार

प्रस्तावना - (Introduction)

कुटुंबसंस्थेचे स्वरूप बदलत चालले आहे. इतकेच नव्हे तर सर्व समाजात कुटुंबाचे एकच स्वरूप आढळत नाही. भिन्न भिन्न समाजात कुटुंबात भिन्न भिन्न प्रकार अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. कुटुंबाच्या प्रत्येक प्रकाराचे वैशिष्ट्ये वेगळे असते. या प्रत्येक प्रकाराचे निकषसुद्धा वेगळे असल्याचे दिसते. काही समाजात कुटुंबात माता-पिता व त्यांची मुले एकत्र राहिल्यांचे चित्र दिसते, तर काही समाजात तीन पिढ्या एकत्र असल्याचे चित्र दिसते. काही कुटुंब पितृसत्ताक तर काही मातृसत्ताक आढळतात. थोडक्यात कुटुंबाचे वर्गीकरण कुटुंबातील सदस्यांच्या संस्थेवरून किंवा कुटुंबाची सत्ता कोणत्या व्यक्तीकडे सदस्यांच्या संस्थेवरून किंवा कुटुंबाची सत्ता कोणत्या व्यक्तीकडे केंद्रीत झालेली असते यावरून करता येते.

कुटुंबातील सदस्यांच्या संख्येवरून कुटुंबाचे दोन प्रकार पडतात.

- १) विभक्त कुटुंब (Nuclear or elementary family)
- २) संयुक्त कुटुंब (Joint family)

केंद्र कुटुंब किंवा प्राथमिक कुटुंब :-

विभक्त कुटुंबात माता-पिता व त्यांची मुले एकत्र राहत असतात. अशा प्रकारचे कुटुंब हे जवळ जवळ सर्व समाजात आढळून येते. कुटुंबाचे हे सर्वात लहान प्रकार होय.

संयुक्त कुटुंब :-

संयुक्त कुटुंबात तीन पिढ्यांपर्यंतचे सदस्य एकत्र राहतात व आपली उपजीविका समान मालमत्तेवर करतात. संयुक्त कुटुंबातील विवाहीत मुले स्वतंत्र बिऱ्हाड न करता आपल्या पत्नीसह त्याच कुटुंबात राहतात.

कुटुंबाची औपचारिक सत्ता, निवासस्थान या आधारावर कुटुंबाचे दोन प्रकार पडतात.

- १) पितृसत्ताक कुटुंब
- २) मातृसत्ताक कुटुंब

१) पितृसत्ताक कुटुंब :-

या कुटुंबात औपचारिक सत्ता पित्याकडे असते. तोच कुटुंबप्रमुख असतो. पित्यामार्फतच पुरुषक्रमाने वंशपरंपरा निश्चित केली जाते. मालमत्ता व अधिकारसुद्धा पित्याकडून मुलाकडे जातो. अशा कुटुंबात पितृस्थानीय निवासपद्धती असते.

२) मातृसत्ताक कुटुंब :-

या कुटुंबात मातेकडे सर्व सत्ता असते. पित्याचे स्थान या कुटुंबात कायदेशीर दृष्टिने गौण असते. वंशपरंपरा मातेमार्फतच स्त्रीक्रमाने निश्चित होते. मालमत्तेचा व अधिकाराचा वारसा मुलीकडेच येतो. अशा कुटुंबात मातृस्थानीय निवास-पद्धती असते.

कुटुंबातील पति-पत्नीच्या विवाह स्वरूपावरून एकविवाही कुटुंब व बहुविवाहकुटुंब असे प्रकार आढळतात. एकविवाही कुटुंबात पति-पत्नी व त्यांची मुले एकत्र राहतात. बहुविवाही कुटुंबाचे १) बहुपत्नी कुटुंब व २) बहुपती कुटुंब असे दोन प्रकार पडतात.

प्रा. रिचर्स यांनी कुटुंबाचे चार प्रकार केले आहेत. १) कुल (Clan) २) मातृस्थानीय कुटुंब (Matrilocal family) ३) पितृस्थानीय कुटुंब (Patrilocal family) ४) विभक्त कुटुंब (Individual family) काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मते कुटुंबाचे उपरिनिर्दिष्ट चार प्रकार म्हणजे मानव समाजाच्या उत्क्रांतीचे चार प्रमुख टप्पे आहेत. मानवसमाजातील कुलप्रकारात मूळ पूर्वजापासून आपली वंशपरंपरा समान आहे असे मानणाऱ्या व्यक्तीचा एकपक्षीय आप्तसंबंधितांचा विस्तृत केलेला समूह असतो. या अवस्थेत माणूस शिकार व अन्नसंकलन या साधनावर निर्वाह करीत होता. मातृस्थानिक कुटुंब शेतीची व पशुपालनाची सुरुवात दर्शविते. पितृस्थानिक कुटुंब नांगर व जनावरे यांच्या साहाय्याने केलेली प्रगत शेती अवस्था दर्शविते, तर विभक्त कुटुंबाने अर्वाचीन औद्योगिक अर्थव्यवस्था दर्शविली जाते. भारतीय ग्रामीण समाजात हे कुटुंबाचे चारही प्रकार कमी जास्त प्रमाणात आढळून येतात. फुलाचे अवशेष जसे दृष्टोत्पत्तीस येतात, तसेच कुटुंबाचे इतर प्रकारही दिसतात. भारतीय समाज विकासातील सर्व टप्प्यांचे पुरावे भारतीय ग्रामीण समाजात उपलब्ध होतात. पण तरीसुद्धा भारतीय ग्रामीण समाजात पितृसत्ताक संयुक्त

कुटुंब हा प्रकार बहुतांशाने आढळून येतो. सर्व कुटुंबियांचे एकमेकांचे नाते घनिष्ठ स्वरूपाचे असते. एकत्र निवास व सामाईक संपत्ती या भौतिक बाबींपेक्षाही सर्व कुटुंबियातील एकरूपता हे संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. जवळ-जवळ तीन पिढ्यांचे वास्तव्य एके ठिकाणी असल्याने या कुटुंबाचा आकारही मोठा असतो. समान निवासस्थान या वैशिष्ट्याला कै. डॉ. सौ. इरावती कर्वे यांनी विशेष महत्त्व दिले आहे. संयुक्त कुटुंब प्रकारात सर्व कुटुंबियांच्यात जिद्दाला व आत्मीयता आढळते, याचे प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे एकत्र राहणे होय. एवढेच नव्हे तर उत्पादन साधनावरील सामाईक मालकी व त्याचा सामाईक उपभोग हे याच स्वरूपाच्या कुटुंबात आढळून येते. या मोठ्या सामूहिक संघटनेचा विश्वस्त म्हणजे कुटुंबप्रमुख किंवा कर्ता पुरुष असतो. भारतीय ग्रामीण समाजात पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबाचे प्राबल्य दिसून येते. वर उद्धृत केलेली कुटुंबाची वैशिष्ट्ये भारतीय ग्रामीण समाजात आढळतात म्हणूनच या पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबाची सर्व वैशिष्ट्ये विस्तृतरीत्या विचारात घेतली पाहिजेत. ही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

४.५ पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबाची वैशिष्ट्ये :-

१) एकजिनसीपणाचे प्राबल्य :-

ग्रामीण पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंब हे जास्त एकजिनसी, स्थिर व सुसंघटीत दिसून येते. याचे कारण म्हणजे सर्व व्यक्तींमध्ये आपलेपणा व कर्तव्यपरायणता आढळते. त्याचमुळे त्यांच्यात विलक्षण संसक्ती (cohesion) प्रस्थापित होते. संयुक्त कुटुंबात अनेक सदस्यांची संख्या जास्त असतेच, पण त्याचबरोबर वय, लिंग, प्रवृत्ती याबाबत भिन्नताही असते. पण एकमेकांतील सहकार्य, प्रेम व परस्परांबद्दल आदर यामुळे त्यांच्यात भावबंध निर्माण झालेले असतात. याचाच परिणाम म्हणजे कौटुंबिक संघटन प्रभावीपणे आकार घेते. व्यक्तीचे जीवन पुष्कळ अंशी कुटुंबाभिमुखच असते.

बदलती आर्थिक व सामाजिक रचना आणि सामाजिक मूल्ये औद्योगिकरण इत्यादींचा प्रभाव आजच्या ग्रामीण कुटुंबावर पडत आहेत. तरीसुद्धा भारतीय खेडे म्हणजे अशा कुटुंबाचा समुच्चयच वाटतो. अशा तऱ्हेचे दृश्य नागरी कुटुंबात अगदीच विरळ नागरी कुटुंबाचा आकार झपाट्याने कमी होत आहे. विभक्त कुटुंबाची संख्या वाढती आहे.

२) शेती या एकाच व्यवसायावर कुटुंबाची रचना :-

हे ग्रामीण पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबाचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. भारतीय वैदिक काळापासून शेती हाच लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. एवढेच नव्हे तर सर्व कुटुंबियांचा व्यवसाय शेतीच आहे. शेती हेच सर्वांचे उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन आहे. याच व्यवसायात सारेजण गुंतलेले असतात. शेतीच्या सर्व कामाचे विभाजन केलेले असते. कुटुंबाचा कर्ता सर्व कुटुंबियांनी करावयाची कामे ठरवून देतो. तरीपण या समान व्यवसायामुळे सर्वजण एकमेकांच्या सहवासात राहत असताना सर्वांच्या मालकीच्या जमिनीवर कुटुंबप्रमुखाच्या आदेशाप्रमाणे सर्वजण सतत काम करीत असतात. सर्वांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडण-घडण या समान व्यवसायाने होत असते. त्यामुळे असे म्हणता येईल की, “समान जमीन, समान घर, समान आर्थिक कार्ये व समान आप्तसंबंध यामुळेच ग्रामीण कुटुंब आकारित होते.”

३) ग्रामीण कुटुंबात शिस्तीची व अवलंबनाची भावना तीव्रपणे दिसून येते :-

प्रत्येक कुटुंबियांचा व्यवसाय एकत्र असल्याने सहजीवन हाच त्यांच्या जीवनाचा आधार असतो. प्रत्येकाला सुख व स्वास्थ्य हे सहजीवनाचे मिळत असते. त्यामुळे आपल्या शक्तीप्रमाणे कुटुंबसंपत्तीत भर घालणे प्रत्येकाला अगत्याचे वाटत असते. साहजिकच ग्रामीण कुटुंबात एकोप्याच्या व शिस्तबद्ध जीवनाचे दर्शन घडत असते.

ग्रामीण कुटुंबात अवलंबनाची भावना तीव्रपणे दिसून येते. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे कुटुंबियांच्या सर्व गरजा कुटुंबाकडूनच पूर्ण केल्या जातात. ग्रामीण कुटुंबाला या गरजांविषयी गंभीरपणे विचार करावाच लागतो. सर्व कुटुंबियांना रूढी पंरपरा, लोकाचार, वर्तनाचे आदर्श यांसंबंधीचे शिक्षण देणे, कुटुंबियांच्या आजारपणात त्यांची शुश्रूषा करणे, औषधपाणी करणे इत्यादी महत्त्वाची कामे कुटुंबालाच करावी लागतात. इतकेच नव्हे तर कुटुंबियांच्या मनोरंजनाची व्यवस्था कुटुंबालाच करावी लागते. ही सर्व कार्ये ग्रामीण कुटुंबाला करावी लागतात, याचे कारण ग्रामीण समाजात ही सर्व कामे स्वतंत्रपणे करणाऱ्या संस्था आढळून येत नाहीत. नागरी समाजात स्वतंत्र शिक्षणसंस्था, दवाखाने, मनोरंजनाची केंद्रे असल्याने कुटुंबियांना या मुलभूत गरजांसाठी आपल्या कुटुंबावर इतके अवलंबून राहावे लागत नाही. त्यामुळे ग्रामीण कुटुंबात अवलंबनाची भावना जेवढ्या तीव्रपणे दिसून येते. तेवढ्या प्रमाणात नागरी कुटुंबात आढळून येत नाही.

४) सर्व कुटुंबियांना कुटुंबाबद्दल अभिमान वाटत असतो :-

ग्रामीण कुटुंबात प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या गरजापूर्तीसाठी कुटुंबावरच अवलंबून राहावे लागत असते. त्यामुळे कुटुंबातील सर्व आबालवृद्धावरच कुटुंबाचा विलक्षण प्रभाव पडलेला असतो. त्याचमुळे कुटुंबाबद्दलचा विलक्षण अभिमान व प्रेम कुटुंबियांमध्ये दिसून येतो. सर्व कुटुंबियात सहचर्य, भावनिक बंध निर्माण झाल्याने सहकार्य, त्याग, सहिष्णुता, बंधुभाव या भावना वाढीला लागतात व वैयक्तिक आशा - आकांक्षा कुटुंबाच्या आशा - आकांक्षेशी एकरूप झाल्याचे दिसून येते. त्याचमुळे व्यक्तीने केलेल्या गौरवास्पद पराक्रमाचे श्रेय त्याच्या कुटुंबाला दिले जाते. तसेच व्यक्तीच्या हातून घडलेल्या कृत्याचे दुष्णही त्याच्या कुटुंबालाच दिले जाते.

नागरी कुटुंबात मात्र कुटुंबियांतही एवढी सहकार्याची भावना व कुटुंबाबद्दलचा अभिमान दिसत नाही. औद्योगिककरणामुळे आपापल्या स्वतंत्र व्यवसायप्रित्यर्थ सर्वजण एकमेकांपासून दूर व स्वतंत्र राहतात. याचाच परिणाम म्हणजे कौटुंबिक भावना इतकी दृढ व कौटुंबिक अभिमान इतका जबरदस्त नागरी कुटुंबात आढळून येत नाही.

ग्रामीण कुटुंबात कुटुंबप्रमुखाचे म्हणजेच पित्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते. कुटुंबाचे सर्व अधिकार पित्याकडे असतात व त्याचेच वर्चस्व सर्व कुटुंबावर असते. तो जवळजवळ निरंकुश असा सत्ताधारी असतो. कुटुंबाचा तो कर्ता पुरुष असल्याने त्याला जसे संपूर्ण अधिकार असतात, तसेच याला काही कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची संपूर्ण जबाबदारी त्याचीच असते. समान मालमत्तेचे व्यवस्थापन करणे, सर्व कुटुंबातील श्रम-विभाजन व्यवस्था करणे, प्रत्येकाच्या हितसंबंधाची काळजी वाहणे, विवाहाला योग्य असलेल्या कुटुंबियाचे विवाह जमवून आणणे अशी विविध कार्ये त्यालाच जबाबदारीने करावी लागतात. त्याचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे कुटुंबाच्या परंपरागत व्यवसायाचे कुलाचारांचे व समाजपरंपरेचे ज्ञान कुटुंबातील नवीन, पिढीला करून देणे होय. साहजिकच एवढी महत्त्वाची कार्ये करणाऱ्या कुटुंबप्रमुखाचे वर्चस्व सर्व कुटुंबियावर असल्यास नवल वाटण्याचे कारण नाही. त्याच्या शब्दाला

वजन व मान असतो. त्याच्या इच्छेप्रमाणे कुटुंबीय वागत असतात. इतर कुटुंबीयांचे स्थान कुटुंब प्रमुखापुढे अगदीच दुय्यम असते. नागरी कुटुंबातील चित्र याबाबतीत अगदीच वेगळे असते. कुटुंबप्रमुखाचे प्राबल्य एवढ्या तीव्रपणे नागरी कुटुंबात आढळून येत नाही.

ग्रामीण कुटुंबात कुटुंबप्रमुखाचे म्हणजे पित्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते. कुटुंबाचे सर्व अधिकार पित्याकडे असतात व त्याचेच वर्चस्व सर्व कुटुंबावर असते. तो जवळजवळ निरंकुश असा सत्ताधारी असतो. कुटुंबाचा तो कर्ता पुरुष असल्याने त्याला जसे संपूर्ण अधिकार असतात. तसेच त्याला काही कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची संपूर्ण जबाबदारी त्याचीच असते. समान मालमत्तेचे व्यवस्थापन करणे, सर्व कुटुंबियातील श्रम-विभाजन व्यवस्था करणे, प्रत्येकाच्या हितसंबंधाची काळजी वाहणे व विवाहाला योग्य असलेल्या कुटुंबियांचे विवाह जमवून आणणे अशी विविध कार्ये त्यालाच जबाबदारीने करावी लागतात. त्याचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे कुटुंबाच्या परंपरागत व्यवसायाचे, कुलाचारांचे व समाजपरंपरेचे ज्ञान कुटुंबातील कुटुंबप्रमुखाला नवीन पिढीला करून देणे होय. साहजिकच एवढी महत्त्वाची कार्ये करणाऱ्या कुटुंबप्रमुखाचे वर्चस्व सर्व कुटुंबियावर असल्यास नवल वाटण्याचे कारण नाही. त्याच्या शब्दाला वजन व मान असतो. त्याच्या इच्छेप्रमाणेच कुटुंबीय वागत असतात. इतर कुटुंबियांचे स्थान कुटुंबप्रमुखापुढे अगदीच दुय्यम असते. नागरी कुटुंबातील चित्र याबाबतीत अगदीच वेगळे असते. कुटुंबप्रमुखाचे प्राबल्य एवढ्या तीव्रपणे नागरी कुटुंबात आढळून येत नाही.

ग्रामीणे कुटुंबाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे कुटुंबाच्या सर्व कार्यात सर्व कुटुंबीय सहभागी झालेले असतात. शेती हा सर्वांचाच व्यवसाय असल्याने सर्वांना सर्वकाळ एकत्र राहण्याची संधी प्राप्त झालेली असते. व्यवसायिक भिन्नता नसल्याने सर्व कुटुंबियांच्या दिनक्रमात कोणतीच भिन्नता असण्याचे कारण नाही. त्यामुळे कोणत्याही कौटुंबिक कार्यक्रमात सर्वांचा सहभाग निकटचा असतो. या उलट नागरी कुटुंबात प्रत्येक कुटुंबाचा व्यवसाय वेगवेगळा असतो. त्यामुळे दिवसातील बराच काल आपल्या नोकरी-व्यवसायामुळे कुटुंबीय घराबाहेरच असतात. नव्हे तर सर्व सदस्यांच्या कामाच्या वेळा भिन्न भिन्न असल्याने त्या सर्वांना एकाच वेळी एकत्र आणणे हे सुद्धा जमून येऊ शकत नाही. त्यामुळे नागरी कुटुंबाला केवळ विश्रांती स्थानाचे रूप आले आहे.

४.६ कुटुंब संस्थेचे बदलते स्वरूप (FAMILY CHANGING TRENDS)

आधुनिक काळातील वाढत्या औद्योगिकीकरणाचा परिणाम सर्व समाजावर झालेलाच आहे. भारतीय ग्रामीण कुटुंब यातून निसटू शकले नाही. ग्रामीण कुटुंब रचनात्मक व कार्यात्मक दृष्टिकोनातून बदलते आहे. हे संक्रमण बदलत्या कालाप्रमाणे अभावितपणे होत आहे. पण तरीसुद्धा हे नमूद केले पाहिजे की, पाश्चात्य सामाजिक जीवनात औद्योगिकीकरणामुळे जसे क्रांतिकारक बदल घडून आले, तसे ते भारतीय सामाजिक जीवनात विशेषतः भारतीय ग्रामीण कुटुंबात घडून आले नाहीत. याचे कारण म्हणजे भारतात नागरीकरणाची व औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया अत्यंत संथ गतीने चालू आहे. पण या संथ गतीने होणाऱ्या नागरीकरणाचा व औद्योगिकीकरणाचा परिणाम ग्रामीण कुटुंबावर लक्षणीय असाच झाला. ग्रामीण कुटुंबात परिवर्तन

घडू लागले. म्हणूनच नागरीकरणाच्या प्रभावाने ग्रामीण कुटुंबात होत असणाऱ्या परिवर्तनाची दिशा समजण्यासाठी खालील मुद्द्यांचा विचार केला पाहिजे.

ग्रामीण कुटुंबाची कार्यकक्षा, दिवसेंदिवस अरुंद होत आहे. परंपरागत ग्रामीण कुटुंबाला अनेक कार्ये पार पाडावी लागत. आर्थिक क्षेत्रात तर कुटुंब म्हणजे एक स्वयंपूर्ण घटक होते. सर्व मालमत्ता कुटुंबाच्या मालकीची असते. आर्थिक वस्तुंचे उत्पादन, नियंत्रण व संरक्षण हे कुटुंबामार्फतच होत असते. लौकिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षण, मनोरंजन, औषधपाणी इत्यादींची सोय कुटुंबातच करावी लागे. पण नागरीकरणाच्या प्रभावाने कुटुंबाच्या या कार्यात बदल घडून आला आहे. ज्या गरजापूर्तीसाठी कुटुंबीय पूर्णतया कुटुंबावरच अवलंबून असत, त्या गरजांची पूर्ती उत्तम रीतीने करण्यासाठी आज अनेक स्वतंत्र संस्था अस्तित्वात आल्या आहेत. हा नागरीकरणाचा प्रभाव मानला पाहिजे.

ग्रामीण कुटुंबाचे एकजिनसी स्वरूप नाहीसे होऊ लागले आहे. कुटुंबातील सर्व सदस्य कुटुंबात समरस होऊन आपल्या जबाबदाऱ्या अत्यंत निष्ठापूर्वक पार पाडीत असत. कुटुंबाबद्दल विलक्षण प्रेम व जाज्वल्य अभिमानही सर्व कुटुंबियांना वाटत होता. व्यक्तीच्या हातून घडणाऱ्या बऱ्यावाईट गोष्टीचे भुषण वा दुष्ण कुटुंबालाच दिले जाई. त्यामुळे कुटुंब अभंग राहावे, कुटुंबाचे सहकारी जीवन कायम राहावे. यासाठी सर्व कुटुंबीय सतत प्रयत्नशील असत. पण नागरीकरणाच्या प्रभावाने कुटुंबाबद्दलची ही भावना कमी कमी होत आहे. सर्व कुटुंबियात दिसून येणारी तादात्म्यवृत्ती लोपत आहे. इतकेच नव्हे तर व्यक्ती आपले स्वतंत्र अस्तित्त्व विसरून न शकल्याने कुटुंबात अस्थिरपणा डोकावत आहे. व्यक्ती व कुटुंबाबाहेरील कार्यांना महत्त्व येऊ लागल्याने कुटुंबसंस्थेविषयी वाटणारा आपलेपणा कमी होत आहे. म्हणजेच ग्रामीण कुटुंबातील एकजिनसीपणा कमी होऊ लागला म्हणूनच असे म्हणता येईल की, ग्रामीण समाजात कुटुंबविरोधी वृत्ती (Anti-familism) जरी बळावली नसली तरी कुटुंब-वृत्ती (familism) मात्र कमी होत आहे.

नागरीकरणाने ग्रामीण कुटुंबातील कुटुंबियांच्या संबंधात सुद्धा बदल घडून येत आहेत. सर्व कुटुंबीय एकाच घरात आपल्या वडिलार्जित जमिनीवर आपले समान व्यवसाय करीत होते. साहजिकच सर्व कुटुंबिय एकमेकांच्या सहवासात सतत राहत होते. त्यामुळे त्यांच्यात अकृत्रिम जिऱ्हाळा, आपलेपणा व सहचर्याची भावना दिसून येत होती. पण आज मात्र नागरीकरणाच्या प्रभावाने हे संबंध औपचारिक व करारात्मक स्वरूपाचे होत आहेत. भिन्न भिन्न व्यवसायांच्या भिन्नतेमुळे, स्वतंत्र पद्धतींच्या शिक्षणामुळे कुटुंबियांच्या वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा बळावल्या. कुटुंबाच्या मालकीच्या मालकीची वाटणी होऊ लागली. साहजिकच ग्रामीण कुटुंबाचा पाया सहजीवन यालाच तडा गेला. नागरीकरणाने बदललेल्या परिस्थितीमुळेच ग्रामीण कुटुंबातील जिऱ्हाळाचे बंध क्षीण होऊ लागले.

ग्रामीण जीवनातील कुटुंबप्रभाव नागरीकरणाने जसा कमी झाला तसाच कुटुंबप्रमुखाचा प्रभावही संपुष्टात आला. विवाहसंबंध, अर्थोत्पादन, राजकारण, धर्मपरंपरा या बाबतीत कुटुंबप्रमुखाचे नियंत्रण सर्व सदस्यांवर होते. पण आज मात्र नागरीकरणाने व्यक्तीवाद वैयक्तिक स्वातंत्र्य व महत्त्वाकांक्षा यांनाच महत्त्व आल्याने कुटुंबप्रमुखाचे महत्त्व संपले. कुटुंबप्रमुखाचे प्राबल्य न मानण्याचीच वृत्ती कुटुंबियांच्यात आज दिसून येते. अशा रीतीने ग्रामीण कुटुंबात दिसून येणारी कुटुंबवृत्ती बदलत्या बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेने संपुष्टात आणली. नवीन उद्योगधंदे निर्माण झाले. नवीन व्यवसाय, वाटचाल करण्याची प्रवृत्ती कुटुंबियांच्यात उत्पन्न झाली. त्यामुळे

संयुक्त कुटुंबातील आपला वाटा घेऊन कुटुंबीय शहराच्या रोखाने जाऊ लागले. साहजिकच पारंपारिक भारतीय ग्रामीण कुटुंबाचे विघटन होऊ लागले.

४.७ सारांश

कुटुंब हा एक 'प्राथमिक समूह' आहे. कुटुंब ही एक 'सामाजिक व्यवस्था' (Social System) आहे. तसेच कुटुंब ही एक 'सामाजिक संस्था' देखील आहे. थोडक्यात समाजशास्त्रात कुटुंबाचे अध्ययन तीन विभिन्न पद्धतीने केले जाते. 'एक प्राथमिक समूह' या दृष्टिने कुटुंब आपल्यापैकी जवळपास सर्वांना परिचित आहे. जन्माला आलेल्या प्रत्येक मानवी मुलासाठी समाजीकरणाच्या प्रक्रियेचा प्रारंभ कुटुंब या समूहात होते. कुटुंबातील लहान मुल अथवा अन्य कोणताही सदस्य गंभीर स्वरूपाच्या कारणाने आजारी असेल तर त्याचा परिणाम त्या कुटुंबातील सर्वच सदस्यांच्या कार्यावर होतो. 'परस्परावलंबी संबंधाची व्यवस्था' या दृष्टिनेच कुटुंब ही एक सामाजिक व्यवस्था आहे असे म्हणता येते. व्यक्ती व समाज या दोहोंच्याही काही मुलभूत स्वरूपाच्या अस्तित्त्वविषयक गरजा कुटुंबामुळेच पूर्ण होतात. म्हणून कुटुंब ही एक सामाजिक संस्था आहे असे ही म्हणता येते. अशा प्रकारे समाजशास्त्रात कुटुंबाचे अध्ययन करण्याच्या विभिन्न पद्धती असल्या तरीही आपणास एक सामाजिक संस्था या दृष्टिनेच कुटुंबाचा विचार करावयाचा आहे.

४.८ कठीण शब्द

- १) सातत्य - नियमीतपणा
- २) प्रजोत्पादन - बाळाला जन्म देणे.
- ३) बालसंवर्धन - लहान मुलांचे पालन पोषण करणे.
- ४) दिर्घकाळ - जास्त काळ
- ५) प्रौढ - वयस्कर, वयात आलेला
- ६) श्रमविभाजन - कामाची विभागणी
- ७) उपजिविका - उदरनिर्वाह
- ८) पितृसत्ताक - वडीलांची सत्ता असणे, पित्याची सत्ता असणे.
- ९) मातृसत्ताक - आईची सत्ता असणे.
- १०) निवासस्थान - राहण्याचे ठिकाण

४.९ अभ्यासाचे प्रश्न :

- १) कुटुंब संस्थेची व्याख्या सांगून कुटुंब संस्थेची वैशिष्ट्ये सांगा.
- २) कुटुंब संस्थेची कार्ये विशद करा.
- ३) कुटुंबाचे प्रकार याविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.
- ४) कुटुंब संस्थेचे बदलते स्वरूप याविषयी चर्चा करा.

घटक - ४ ब

धर्मसंस्था

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ धर्माचा अर्थ
- ४.३ धर्माची व्याख्या
- ४.४ धर्माची भूमिका व कार्य
- ४.५ सारांश
- ४.६ कठीण शब्द
- ४.७ अभ्यासाचे प्रश्न

४.० उद्दिष्टे - (OBJECTIVES)

---

१. धर्म म्हणजे काय आणि धर्मसंस्थेविषयी अध्ययन करणे.
२. धर्म संस्थेची भूमिका व कार्य हे जाणून घेणे.

४.१ प्रस्तावना - (INTRODUCTION)

ईश्वराने माणसास निर्माण केले की नाही हा श्रद्धेचा म्हणून वादाचा विषय आहे. पण ईश्वरास माणसाने निर्माण केले हे वादातीत सामाजिक तथ्य (Social fact) आहे. कारण मानव व त्याच्या समाजाची ती एक मुलभूत गरज आहे. अत्यंत प्राचीन काळापासून म्हणजे निऑडरथल मानवाच्या काळात देखील धर्माच्या प्राथमिक अवस्थेचे अस्तित्व पुरातत्त्व शास्त्रज्ञांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. तर रशियन राज्यक्रांतीनंतर कार्ल मार्क्सच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या राज्यकर्त्यांनी धर्माचे समुळ उच्चाटन समाज जीवनातून करावयाचे ठरवूनदेखील त्यांना त्यात यश आले नाही. पूर्वी काही विचारवंतांना असे वाटत असे की, मानवी समाजाचा विकास होत गेल्यावर धर्म विषयक संकल्पना निर्माण झाली. पण मानव शास्त्रज्ञांनी व पुरातत्त्व शास्त्रज्ञांनी सिद्ध केले आहे की मानवी समाजाच्या सुरुवातीपासून धर्मव्यवस्था आढळत आली आहे. त्याचप्रमाणे काहीना असे वाटते की विज्ञानाचा जसजसा प्रसार होत जाईल तस तसे धर्माचे समाज जीवनातून उच्चाटन होईल. पण तसे झालेले नाही. म्हणजे कोणत्याही काळातील व कोणत्याही प्रकारच्या समाजात मग तो आदिवासी असो वा प्रगत यांना त्या स्वरूपात धर्मसंस्था आढळतेच.

४.२ धर्माचा अर्थ

लॅटिन भाषेतील Relegare म्हणजे ईश्वराशी जोडणे, या अर्थाच्या शब्दावरून ख्रिश्चन धर्मात Religion हा शब्द, धर्म या अर्थी रूढ झाला आहे. तर हिंदूच्या संकल्पनेनुसार धर्म, या शब्दाची उत्पत्ती 'धृ धारयति इति धर्म' अशी आहे. म्हणजे ज्या (नियम, वर्तणूक, आचारविचार, श्रद्धा, दृष्टिकोण इत्यादीच्या) योगे समाजाची धारणा होते. तो धर्म होय. पण अशा प्रकारे विशिष्ट धर्माच्या संदर्भातील विवेचनावरून समग्र मानव समाजातील धर्म ही संकल्पना व संस्था याचे समाजशास्त्रीय आकलन होणार नाही. त्यासाठी समाजशास्त्र, मानवशास्त्र इत्यादी क्षेत्रातील विचारवंतांच्या विचाराचा मागोवा घेणे आवश्यक आहे. पण त्याही आधी पार्श्वभूमीच्या स्वरूपात (अ) मानवी जीवनातील अनिश्चितता, अनाकलनीयता व (ब) अलौकिक शक्ती वा प्राण्याच्या अस्तित्वाबद्दलच्या श्रद्धा या दोन बाबी समजावून घेऊ.

अ) मानवी जीवनातील अनिश्चितता, अनाकलनीयता –

अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांचे निराकरण करण्यासाठी मानवसमाज भोवतालच्या परिस्थितीशी प्रारंभापासून मिळतेजुळते घेत आला आहे. म्हणजेच पर्यावरणाशी समाजयोजन वा अनुकूलन साधत आला आहे. पण हे अनुकूलन मानवाला सहजासहजी साधता आले नाही तसेच त्यात नेहमीच यश आले असेही नाही. मानवी जीवनात सर्वच गोष्टी वेळेवर व अपेक्षित घडल्या नाहीत व घडत नाहीत. शेत पिकविण्यासाठी कष्ट केले तरी त्याला निसर्गाची साथ मिळाली पाहिजे, नाही तर दुष्काळ, पूर, टोळधाड या मार्गाने श्रम वाया जातात. श्रीमंताचा गरीब होणे. गरीबाचा श्रीमंत होणे, धडधाकट माणूस मृत्युमुखी पडणे, रोगराई येणे, अचानक धनलाभ, भुंकप, दुष्काळ, अपघात शत्रूचा हल्ला, फसवणूक, विश्वासघात वगैरे पदोपदी दिसणाऱ्या गोष्टी मानवी जीवनातील अनिश्चितता दर्शवितात. यामुळे मानवाला त्याच्या गरजा पूर्ण करण्यात अडथळे येतात.

त्याचप्रमाणे जीवनातील अनेक गोष्टी मानवाला अनाकलनीय वाटत आल्या आहेत. सावलीची हालचाल, प्रतिध्वनी ऐकू येणे, मृत वा दुरचा माणूस स्वप्नात येणे, दिवस रात्र होणे, भुंकप-वादळ-पूर असा उत्पात होणे, अचानक आजारी पडणे, जन्म-मृत्यु होणे वगैरे अनेक बाबी प्राथमिक अवस्थेतील मानव समाजास अनाकलनीय होत्या. त्यांच्यातील कार्यकारणसंबंध त्याला प्रस्थापित न करता आल्याने त्या अतर्क्य, अनाकलनीय वाटल्या. कालाच्या ओघात भूगोल, जीवशास्त्र, विज्ञान इत्यादीच्या साहाय्याने, परवापर्यंत अनाकलनीय वाटणाऱ्या गोष्टीचे मानवाला आकलन झाले तरी आजही अशा अनेक घटना मानवाला अनाकलनीय वाटतात. जीवनातील या अनिश्चित, अनाकलनीय गोष्टीमुळे मानव प्रयत्नांची शर्त करूनही हतबल ठरत आलेला आहे. त्याची जैविक व मानसिक सुरक्षा, त्याची सुखदुःखे पूर्णपणे त्याच्या हातात नाहीत याची त्याला अगोदरपासूनच जाणिव झालेली आहे. तीच त्याच्या धर्मसंस्थेची पार्श्वभूमी आहे.

ब) अलौकिक शक्ती वा प्राण्याच्या अस्तित्वाबद्दलच्या श्रद्धा :-

अनिश्चित, अनाकलनीय घटनांमधील कारण काय असते? सृष्टीतील चक्रामागे कोणती शक्ती असावी? आपले सुखदुःख, जीवन-मरण कोण नियंत्रित करीत असावे? अशा प्रश्नांची स्वतःशी, निसर्गाशी व इतरांशी विचारणा करता करता मानवाने त्यांचे जे उत्तर शोधून काढले ते म्हणजे अलौकिक शक्ती वा दिव्य प्राण्याचे अस्तित्त्व ही शास्त्रीय वस्तुस्थिती नाही तर

मानवी श्रद्धा आहे. मानवाचे सुख-दुःख, आशा-निराशा, समृद्धी-दारिद्र्य, स्थैर्य-अस्थैर्य, जीवन-मृत्यू वगैरे स्थिती या अलौकिक शक्ती वा प्राण्याच्या इच्छेचा परिणाम होय असे मानण्यात येऊ लागले. एवढेच नव्हे तर, सुख स्वास्थ्य, समृद्धी, वैभव, आनंद प्राप्त करण्यासाठी व दुःख, दारिद्र्य, अपघात, आजार, संकट वगैरे टाळण्यासाठी या अलौकिक शक्तीला विशिष्ट आचरण विधी करून (Rituals) करून प्रयत्न करून घेतले पाहिजे. अशीही मानवाची धारणा बळकट होत गेली.

४.३ धर्माची व्याख्या

वरील विवेचनाच्या आधारे आपणांस असे म्हणता येईल की, जीवनातील अनपेक्षित, अनाकलनीय, दुःखदायी घटनांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी मानवाने अलौकिक शक्ती वा दिव्य प्राण्याच्या अस्तित्वावर जी श्रद्धा ठेवून विशिष्ट प्रकारच्या आचारास जीवनात स्थान दिले त्यास धर्म म्हणता येईल.

- १) एडवर्ड टायटलरच्या मते, 'धर्म म्हणजे दिव्य प्राण्यावरील श्रद्धा होय.'
- २) पी. गिस्बर्ट - 'धर्म म्हणजे मानवाचे अलौकिक प्राण्याशी असलेले संबंध व त्यावरील अवलंबन होय.'
- ३) सर जेम्स फ्रेझर - 'मानवापेक्षा श्रेष्ठ अशा शक्तीची आराधना म्हणजे धर्म होय. या शक्ती मानवी जीवन व निसर्गक्रम निर्देशित व नियंत्रित करतात अशी मानवाची श्रद्धा असते.'
- ४) एमिल डरखीम :-

'धर्म म्हणजे पवित्र वस्तुशी संबंधित श्रद्धा व आचार विधी यांची संकलित व्यवस्था होय. या श्रद्धा व आचारविधीचे संघटन चर्चसारख्या नैतिक समूहात होते.'

धर्माबाबतचा मुलभूत बाबी -

१) सार्वत्रिकता :-

समाज मग तो प्राचीन वा अर्वाचीन अत्यंत प्राथमिक अवस्थेतील आदिवासींचा वा अत्याधुनिक प्रगत तसेच कोणत्याही शासन पद्धतीचा असो. तेथे या ना त्या स्वरूपात धर्मसंस्था आढळतेच.

२) अलौकिक शक्तीच्या अस्तित्वावर श्रद्धा :-

मानवी जीवन व निसर्ग यांचे नियंत्रण करणारी असाधारण आदि अंत नसलेली, सर्वत्र संचार करणारी व अमानवी सामर्थ्य असलेली एक अलौकिक शक्ती आहे ही मानव समाजाची श्रद्धा धर्माचा मुलाधार आहे. अर्थात, या श्रद्धेचे स्वरूप मानव, समाज व त्याची संस्कृती यानुसार वेगवेगळे आढळते. एडवर्ड टायलरने 'जीवनाचे व निसर्गाचे नियंत्रण करणारा अविनाशी स्वरूपाचा आत्मा सर्वत्र आहे.' अशी आदिवासीत आढळणारी सर्वात्मवादाची (Animism) संकल्पना स्पष्ट करून आदिवासींच्या धर्मश्रद्धेचे व धार्मिक संबंधाचे स्पष्टीकरण दिले आहे. हे आदिवासी या आत्म्यालाच प्रेतात्मा, पिशाच्च, देव, भुत वगैरे म्हणतात. या आत्म्याचे वास्तव्य पशू, पक्षी, वनस्पती तसेच निसर्गातील इतर बाबतीत असते असेही या आदिवासींना वाटते. तर काही आदिवासींत मानव व मानवाभावतालचे जीवन सर्व चेतन-अचेतन वस्तुत असलेल्या

शक्तीमुळेच निर्धारित होत असते अशी दृढश्रद्धा असते. ही शक्तीवादाची (Animatism) संकल्पना मॅरट, प्रिअस यांनी मांडली. मॅक्समुल्लरने निसर्गवादाची (Naturism) संकल्पना मांडून निसर्गाच्या प्रभावाने सुर्य, चंद्र, आकाश, वारा, पाऊस, जंगल, डोंगर, नदी वगैरेना मानव अलौकिक शक्ती कसा मानू लागला, तेच त्याचे कसे देव बनले याचे विवेचन केले आहे.

प्रगत व विशाल स्वरूपाच्या समाजात ही श्रद्धा गुंतागुंतीची होत जाते. त्यामुळेच धार्मिक श्रद्धांना सुसंघटित स्वरूप देऊन धार्मिक ग्रंथातून त्यांचे विवेचन केले जाते. यातूनच काही धर्म एकेश्वरवादी (Monotheists) तर काही (Polytheists) अशा श्रद्धा जोपासतात. काहींना इश्वर निर्गुण, निराकार तर काहींना सगुण, साकार वाटतो.

३) श्रद्धेनुसार आचार विधी :-

अलौकिक शक्तीच्या स्वरूपाबाबत समाजा-समाजात भिन्नता आढळली तरी तिच्या अस्तित्वाबद्दल जसा दृढ विश्वास असतो. त्याचप्रमाणे या शक्तीला शरण जाऊन तिला प्रसन्न करून घेतल्याने सुख, समृद्धी, यश, स्वास्थ्य लाभेल अशीही मानवाची दृढश्रद्धा असते. त्यामुळे प्रत्येक धर्मात इश्वराला प्रसन्न करून घेण्यासाठी त्याचा आशिर्वाद मिळविण्यासाठी कोणते धार्मिक विधी करावेत इतरांशी कसे वागावे. पवित्र वस्तुचे कसे सांभाळावे यासाठी अनेक आचार विधी वा कर्मकांडे (Rituals) असतात. या कर्मकांडात पूजा, प्रार्थना, स्तवन, दानधर्म, बळी, होमहवन, मंत्रोच्चारण, उपवास, व्रतवैकल्ये, विशिष्ट वस्तुंचाच वापर, विशिष्ट खाद्यपदार्थांचा त्याग यांचा समावेश होतो. शिवाय धार्मिक सण, उत्सव, गाणी, नृत्य वगैरेंचाही समावेश यात केला जातो. आचारविधी धार्मिक श्रद्धेशी सुसंगत असतात.

४) पवित्र - अपवित्रतेचा भेद :-

एमिल डरखीम याने धर्मश्रद्धानुसार काही वर्तन व वस्तुतः पवित्र-अपवित्र असा भेद केला जातो. आचरण करणारे धार्मिक व प्रशंसनीय ठरतात. तर अपवित्र वस्तु बाळगणारे, पवित्र वस्तुचे पावित्र्य धोक्यात आणणारे अपवित्र वर्तन करणारे अधार्मिक, धिक्कारार्ह ठरतात. असे वर्तन, पाप वा पूण्य समजले जाते. त्या बदल्यात हिंदूला मृत्यूनंतर स्वर्ग किंवा नरक, इस्लाम धर्मियांना जन्नत किंवा जहन्नम व ख्रिश्चनात हेवन किंवा हेल या ठिकाणी जावे लागते, अशीही त्या त्या धर्मात दृढश्रद्धा असते.

एमिल डरखीम याने पवित्र-अपवित्रतेच्या संकल्पनेमागील लोकांची श्रद्धा स्पष्ट केली आहे. पापाचरणामुळे व्यक्ती व समाज या दोहोंवर निश्चितच आपत्ती, अरिष्ट कोसळते व पुण्याचरणामुळे व्यक्ती व समाजास त्याची चांगली फळे मिळतात. अशी त्या समाजाची धारणा असते. अर्थातच धर्म व समाजसापेक्ष या पवित्र-अपवित्रतेच्या कल्पना बदलतात हे ओघाने आलेच. हिंदूना गाय पवित्र व गोमांस भक्षण हे पापाचरण आहे तर काही धर्मात गायींना मारणे, मांस खाणे या सर्वसाधारण बाबी वाटतील.

५) प्रतिकात्मक व उपयुक्त सांस्कृतिक लक्षणांचा समावेश :-

धर्माचे जाणीवपूर्वक प्रतिनिधित्व करण्यासाठी धर्माचरणाची जाणीव करून देण्यासाठी प्रत्येक धर्मात काही प्रतिकात्मक सांस्कृतिक लक्षणे दिसून येतात. तार्झत, क्रॉस, ओम, स्वस्तिक, 786 ही संख्या वगैरे ही विविध धर्मांची सांस्कृतिक लक्षणे आहेत. त्याचप्रमाणे धर्मानुसार आचार विधी पार पाडण्यासाठी मंदिरे, मस्जिद, चर्च, गुरुद्वारा, पूजेचे साहित्य,

धर्मग्रंथ वगैरे उपयुक्त सांस्कृतिक लक्षणे देखील संबंधित धर्मात दिसून येतात. आदिवासींच्या समाजामध्ये देखील कुलचिन्हांना (Totem) असेच स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.

६) आचार विधीसाठी खास प्रशिक्षित लोकांचा वर्ग :-

प्रत्येक धर्मातील धर्मविधी पार पाडले तरच अलौकिक शक्ती प्रसन्न होणार. यास्तव पुरोहित, पुजारी, प्रिस्ट, मुल्लामौलवी, भगत, मान्त्रिक वगैरे लोक प्रत्येक समाजात आढळतात. त्यांनी धर्माचे समग्र आकलन करून घेतले आहे. व धर्मविधीबाबत मार्गदर्शन करण्याचा त्यांना अधिकार आहे. अशी लोकांची दृढ भावना झालेली असते. प्रसंगी ही भावना इतकी टोकाची असते की असे लोकदेखील अलौकिक मानले जाऊन ते पुज्य मानले जातात व त्यांच्या वाटेल त्या आज्ञा शिरसावंद्य मानल्या जातात.

४.४ धर्माची भूमिका व कार्य

मानव समाजाच्या अस्तित्वासाठी मानव समाजाची जी व्यवस्था आहे. त्या व्यवस्थेच्या विविध घटकांत एकात्मता टिकविणे व दृढ करण्यात धर्माला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. ऑस्ट्रेलियात अरुंटा या आदिवासी जमातीचा कार्यवादीतील दृष्टिकोणातून एमील डरखीम याने अभ्यास करून धर्माची ही प्रधान भूमिका विशद केली आहे.

धर्म ही सामाजिक घटना असून तिचा समाजातील अन्य संस्थांशी संबंध असते. धर्मातील श्रद्धांतून पवित्र वस्तुच्या संबंधात कोणते आचार-विधी करावेत व करू नयेत याचे समुहातील लोकांना प्रभावीपणे मार्गदर्शन होते. यामुळे लोकांच्यात समान जीवनमुल्ये रूजून भावनिक एकता निर्माण होते. या भावनिक बंधामुळे एकाच धर्मावर विश्वास ठेवणाऱ्या व्यक्ती परस्परांशी जोडल्या जातात. परिणामी सामाजिक दृढत्व (Social Solidarity) आकारला येते. समाजाच्या स्वास्थ्याच्या दृष्टिने ही भावनिक एकता व सामाजिक दृढत्व अत्यंत महत्त्वाचे असते. या दृढत्वामुळे समाजातील संघटन जोपासले जाते व प्रभावीपणे टिकविले जाते. समाजाला त्याच्या विविध गरजा कुटुंब, विवाह, कुल मालमत्ता, अर्थ, राज्य वगैरे संस्थांकडून सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी सामाजिक दृढत्व निर्माण करण्याचे कार्य धर्माकडून होते. धर्म या संस्थेकडून वरील भुमिकेला पोषक अशी जी विविध कार्ये पार पाडावी लागतात. ती खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) भोवतालच्या परिस्थितीशी समायोजन :-

धर्म आपल्यापरीने पण प्रभावीपणे भोवतालच्या अनाकलनीय, परिस्थितीचे स्पष्टीकरण व माहिती मानवाला देवून त्या परिस्थितीशी मानवाचे समायोजन साधतो. हे स्पष्टीकरण व माहिती वैज्ञानिकदृष्ट्या खरी वा खोटी असेल. पण अमूक एका शक्तीमुळे अमूक गोष्टी घडतात. या निव्वळ श्रद्धेमुळे तो निश्चित होतो. त्याच्या मनावरचा ताण कमी होऊन तो भोवतालच्या परिस्थितीशी समायोजन साधता.

२) मनःशांती व व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन :-

प्रयत्नाची पराकाष्ठा करूनही यश, सुख, समृद्धी, इच्छापूर्ती होत नाही. दुःख, दारिद्र्य आजार, अपघात या गोष्टी टाळता येतीलच असे नाही. वृद्धत्व व मृत्युला तर सामोरे जावेच

लागते. यामुळे मानव विकल, निराश होण्याची अधिक शक्यता असते. अशावेळी धर्मावरचा त्याचा विश्वास त्याला अशा प्रेरणा देतो. वाईटाप्रमाणे चांगले दिवस येतील, यश मिळेल, समृद्धी लाभेल अशी मनोधारणा होते. आजारपण, अपघात, अपयश, मृत्यु याबाबत समर्थन व सांत्वन धर्म प्रभावीपणे करून व्यक्तिमत्त्व विघटनापासून व्यक्तीचे म्हणजेच शेवटी समाजाचे संरक्षण करतो. एवढेच नव्हे तर ऐहिक जीवनातील उद्दिष्टांपेक्षा पारमार्थिक जीवनातील उद्दिष्टांचे महत्त्व बिंबवून त्यासाठी व्यक्ती व समाजाला क्रियाशील ठेवतो. निराशा, वैफल्य या बाबी व्यक्तीला समाजविरोधी बनविण्याचा दाट धोका असतो. तो धर्मांमूळे टाकला जातो. व्यक्तीची मनःशांती व व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन टिकविले जाते.

३) जीवनमूल्यांचे संरक्षण व सामाजिक नियंत्रण :-

प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीनुसार त्या त्या समाजात चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य, इष्ट-अनिष्ट अशी मूल्य-व्यवस्था तयार झालेली असते. त्यातूनच त्या समाजात काही नैतिक कल्पना रूढ झालेल्या असतात. अशा बऱ्याच मूल्यांना व नैतिक कल्पनांना धर्माचा आधार मिळालेला असतो. यामुळे अशी जीवनमूल्ये व नैतिक कल्पनांनुसारच्या वर्तनाचा लोक आदरयुक्त भीतीने स्वीकार करतात. त्यानुसार ते आपले आचरण ठेवतात. ही बाब समाजाचे नियंत्रण व संघटन यासाठी अत्यंत आवश्यक व महत्त्वपूर्ण आहे.

समाज नियंत्रणविषयक विविध वर्तनाचे आचरण करून समाजाचे संघटन टिकविण्यासाठी व्यक्तीवर बाह्य व आंतरिक दडपण येत असते. शासन यंत्रणा, कायदा यामुळे व्यक्तीवर सामाजिक नियमनांचे पालन करण्याचे दडपण येत असले तरी ते बाह्य दडपण असते. संधी मिळताच असे बाह्य दडपण व्यक्ती फेकू शकते. उदा. कोणी पाहात नाही, कोणाच्या लक्षात येणार नाही म्हणून व्यक्ती चोरी करण्यास प्रवृत्त होऊ शकते. पण धर्माचे दडपण हे आंतरिक दडपण असते. धर्माने पापाचरण व पुण्याचरण आणि त्याचे परिणाम याचा ठसा व्यक्तीच्या मनावर लहानपणापासून असा बिंबवलेला असतो की तो त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग बनलेला असतो. यामुळे ईश्वराचा कोप टाळणे, पुण्यसंचय करणे व स्वर्ग-मोक्षाची प्राप्ती करण्यासाठी व्यक्ती नैतिक नियमांचे पालन मनोमन करते.

त्यामुळे सत्य बोलावे, चोरी करू नये, हिंसा करू नये, व्यभिचार करू नये अशा नैतिक मूल्यांचा अंतर्भाव बऱ्याच धर्मात आढळतो. याच्यावरच त्या समाजाचे स्वास्थ्य व संघटन मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. तेव्हा लोकांच्या वर्तनाचे नियंत्रण करण्याचे धर्म हे एक प्रभावी अनौपचारिक साधन आहे. धार्मिक संस्कार झालेली व्यक्ती पोलिसाला घाबरणार नाही. पण त्याची श्रद्धा असलेल्या देवाची खोटी शप्पथ घेण्याऐवजी आपल्या कृत्याचा जाब देईल.

४) कल्याणकारी कार्याना चालना :-

धर्मसंस्थेत व्यक्ती व अलौकिक शक्ती यांच्यातील संबंध कसे असावेत याचे जसे विवेचन केलेले असते, तसेच त्याने इतरांशी कसे वागावे याबद्दलही मार्गदर्शन केलेले असते. भुतदया, परोपकार, क्षमा, शांती, दया वगैरे कितीतरी उदात्त भावनांचा आविष्कार धर्मातून केलेला असतो. अशा वागण्यामुळे ईश्वर प्रसन्न होतो असे सांगितल्याने लोक दुसऱ्याला संकटात मदत करतात, दानधर्म करतात, चुकांबद्दल क्षमा करतात, हिंसेचा त्याग करतात, संघर्षाऐवजी सहकाराची प्रक्रिया स्विकारतात. यामुळे त्यांच्यातील समुदाय भावना वाढीस लागते. सेवाभावी वृत्तीने इतरांचे कल्याण करण्याची वृत्ती धर्माकडूनदेखील जोपासली जाते.

५) इतर कार्य :-

अ) शिक्षणविषयक कार्य :- आज जरी शिक्षणसंस्था धर्मापासून अलग झालेली दिसून येत असली तरी प्राचीन काळापासून नव्या पिढीला किंवा जिज्ञासुला ज्ञान देण्याचे कार्य धर्माकडून होत आले आहे. ख्रिश्चनांचे प्रार्थना मंदिर, हिंदूंची मंदिरे व पाठशाळा, बौद्धांचे मठ, मशिदीजवळ असलेला मदरसा येथून शिक्षणविषयक कार्य दीर्घकाळ होत आलेली आहेत.

ब) मनोरंजन व कलांना उत्तेजन :- धर्मातील श्रद्धांचा आविष्कार करण्यासाठी व विशिष्ट धार्मिक वर्तन करण्यासाठी प्रत्येक धर्माकडून लोकांचे मनोरंजनदेखील होते. धर्माच्या रूक्ष स्वरूपाचा अतिरेक कमी होण्यासाठी सण, उत्सव, जत्रा, महोत्सव, नृत्य, गाणी, संगीत, भजन, कथा-किर्तन वगैरेंचा वापर केला जातो. त्यामुळे लोकांचे मनोरंजन होऊन त्यांच्या मनाला आनंद, शांती देण्याचे कार्य होते.

क) विविध संस्कारांतून बदलाची जाणीव :- आदिवासीत व्यक्ती तारुण्यात पदार्पण करतेवेळी यौवनारंभ विधी केला जातो. स्त्री पहिल्यांदा गर्भवती होते. त्यावेळीही विशिष्ट विधी केला जातो. विवाहाच्या वेळी विधी केला जातो. असे विधी आणि संस्कार व्यक्तीला तिच्यातील बदलाची व त्यानुसार तिचा दर्जा बदलल्याची जाणीव करून देतात.

अर्थात, धर्माची केवळ अनुकूलच कार्ये आहेत, असे नाही तर प्रतिकूल कार्येही आहेत. त्याचा निर्देश धर्माच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरेल. स्वतःचा धर्म व त्यानुसार धर्माचरण श्रेष्ठ समजणे व दुसऱ्या धर्मास विरोध, तिरस्कार यांतून समाजाच्या विघटनाला चालनाही मिळते. धर्मयुद्धे, धार्मिक वाद यामुळे कित्येक निरपराध लोकांना मारले गेल्याचा इतिहास आहे. नरबळी, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, सतीची चाल, देवदासी अशा अमानुष प्रथांना मानवाने धर्माचेच पाठबळ दिले आहे. धार्मिक श्रद्धा व कर्मकांडे यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा स्वीकार व मानव समाजाची प्रगती यात वारंवार अडथळे उभारले गेले आहेत. सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यात धर्माची वारंवार अडचण जाणवली आहे. त्याचप्रमाणे दैववाद, निष्क्रियतेचे समर्थन धर्माच्या साहाय्यानेच करून अनेक लोक आळशी, क्रियाशून्य राहिले. भक्त व ईश्वर यामध्ये भटजी, पाद्री, काजी, भगत यासारख्या पुरोहीत वर्गाने मध्यस्थ म्हणून बऱ्याच वेळेला धर्माचा दुरुपयोग केला. कर्मकांडाचे महत्त्व वाढवून अज्ञान, अंधश्रद्धा जोपासल्या. कारण यामुळेच त्यांना समाजावर वर्चस्व निर्माण करून धर्माच्या चांगल्या बाबींचा व्यक्ती व समाजासाठी वापर केला पाहिजे ही भावना लोकांची बनत चालली आहे. धर्म न मानणे ही बाब केवळ मुठभर बुद्धीवाद्यांनाच शक्य झाली आहे.

४.५ सारांश :-

राज्यशास्त्राच्या उदय काळापासून ते अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत मानवी जीवनातील एक सर्वोच्च व शक्तीशाली संस्था म्हणून राज्याचा अभ्यास करण्यावर विभिन्न विचारवंतांनी आपले लक्ष केंद्रित केले. सोप्या शब्दात राज्य, राष्ट्र, शासनसंस्था, राज्याची कार्ये अथवा राज्याचे कार्यक्षेत्र, राजकीय पक्ष आदिंचे प्रामुख्याने वैधानिक, संस्थात्मक, तात्त्विक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक दृष्टिकोनातून (त्या सर्वांना राजकीय दृष्टिकोण या एकाच नावाने संबोधता येईल.) अध्ययन करण्यावर राज्यशास्त्रात भर देण्यात आला. त्यामुळे राजकीय

जीवनाच्या सामाजिक बाजूकडे अभ्यासकांचे काही प्रमाणात दुर्लक्ष झाले. उदा. मतदान करणे, राजकीय पक्षांच्या सभांमध्ये किंवा कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणे हे राजकीय वर्तन आहे.

एक सामाजिक संस्था म्हणून धर्माचे अध्ययन करतांना समाजशास्त्रात धर्माच्या अपकार्याचेही अध्ययन केले जाते. उदा. धर्म समाजात एक्यभाव निर्माण करून तो वृद्धिंगत करण्याचे कार्य करतो. तसेच धर्म या आधारावरच दंगली, लूटमार, जाळपोळ देखील घडून येत असल्याचे, आपणास दिसून येते. एक संस्था म्हणून धर्माचे अध्ययन करताना धर्माची प्रकाशे, अपकाशे, प्रकट काशे व अप्रकट काशे या सर्वांचेच अध्ययन करणे आवश्यक ठरते. कुटुंब, विवाह, खाजगी मालमत्ता इत्यादी संस्थांच्या मुळांशी धर्माने घालून दिलेल्या नियमांचा आधार आढळतो. या संस्थांचे कार्य तसेच व्यक्तीचे उत्तरदायित्व धर्माने निश्चित केले असल्याचे सर्वत्रच आढळून येते. म्हणूनच समाजशास्त्रात धर्माचा एक संस्था म्हणून अभ्यास करण्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

४.६ कठीण शब्द

---

१) शिघ्र	-	लवकरात लवकर, ताबडतोब
२) निश्चिती	-	ठरविणे
३) शिथिलता	-	कमतरता
४) सर्वोत्कृष्ट	-	अधिक चांगले
५) अनेकात्मक	-	एकापेक्षा अधिक
६) नाममात्र	-	नावासाठी
७) अलौकिक	-	अतिशय शक्तीशाली
८) सार्वत्रिकता	-	सगळीकडे

४.७ अभ्यासाचे प्रश्न :

- १) शासन संस्थेचा अर्थ सांगा आणि शासन संस्थेच्या तीन्ही विभागाविषयी माहिती द्या.
- २) धर्म या संस्थेचा अर्थ व व्याख्या सांगून धर्माबाबतच्या मुलभूत बाबी यावर चर्चा करा.
- ३) धर्माची भूमिका व कार्य स्पष्ट करा.

घटक - ५

संस्कृती - अर्थ, वैशिष्ट्ये, प्रकार आणि कार्य

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्ट्ये
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ संस्कृतीचा अर्थ
- ५.३ संस्कृतीची व्याख्या
- ५.४ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये
- ५.५ संस्कृतीचे प्रकार
- ५.६ उप-संस्कृती
- ५.७ प्रति संस्कृती
- ५.८ संस्कृतीची कार्ये
- ५.९ सारांश
- ५.१० संदर्भ सूची
- ५.११ अभ्यासाचे प्रश्न

५.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVE)

---

१. संस्कृतीची संकल्पना समजून घेणे.
२. संस्कृतीच्या संकल्पनेची वैशिष्ट्ये व कार्ये जाणून घेणे.
३. संस्कृतीच्या संकल्पनेची प्रकार वरती चर्चा करणे.

५.१ प्रस्तावना

संस्कृती ही संकल्पना सामाजिक शास्त्रामध्ये महत्त्वपूर्ण समजली जाते. या सामाजिक शाखामध्ये मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानववंश शास्त्र आणि समाजशास्त्र या अभ्यास शाखांमधून ही संकल्पना अभ्यासण्यात येते. कारण या सामाजिक अभ्यास शाखा मध्ये मानवी समाजाचा अभ्यास करताना संस्कृतीचा स्वतः समावेश करण्यात येतो. संस्कृती आणि समाजाचा परस्पर संबंध स्पष्ट करताना संस्कृती अभ्यासाचा समावेश करण्यात येते. मानवी समाजाचा अभ्यास करत असताना संस्कृती संकल्पना समाज व्यवस्थेशी जोडण्यात येतो जी मानवी जीवन व्यवहाराची बाब आहे. कारण ती इतर प्राण्यापेक्षा मानवी जीवन जगण्याची पद्धती स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करणारी आहे. कारण मानव हा समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे त्याची विशिष्ट वर्तन

पद्धती व्यवहाराचे निश्चितीकरण आणि प्रतिनिधीत्व हे संस्कृतीच्या माध्यमातूनच होते आणि म्हणून ती जीवन व्यवहाराची बाब असते. यामध्ये कला साहित्य, भाषा, विचार-मूल्य, नियम, परंपरा, रुढी, संस्कृती, लोकरीती, लोकरुढी, लोकनिती इत्यादी घटकांचा समावेश केला आहे. यानुसार व्यक्तीगत आणि सामुहिक जीवन व्यवहाराचा गतिनियम प्रस्थापित केला जातो. यातून सामुहिक समुह किंवा सामाजिक वारसाचे जतन संवर्धन आणि प्रसारित करण्याचा मार्ग म्हणून संस्कृतीच्या माध्यमातून केले जाते.

साधारणतः संस्कृती या शब्दाचा अर्थ संस्कृती सभ्य या अर्थाने केला जातो. सामाजिक शास्त्रात संस्कृती शब्दाचा अर्थ मानवी समाजाला सामाजिक शिष्टाचार, मूल्य निर्मिती, नैतिकता, बौद्धिक विकास, इत्यादी घटकांच्या संदर्भात घेतला जातो म्हणून संस्कृती सामाजिक व्यवस्थेच्या वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक बाबीशी संबंधित आहे. याद्वारे संस्कृती ही मानवी जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. यातून मानवाचे व्यक्तीगत व सामूहिक जीवनाचा व्यवहार प्रस्थापित केला जातो. यामधून संस्कृती व्यक्तिमत्त्व आणि समाज यांचे संबंध निर्माण होतात. त्यामूळे सामाजिक संरचनेचे व प्रघटनाचे निश्चितीकरण करतात. याचा संबंध भौगोलिक परिस्थिती वंश, धर्म, जात, स्त्री-पुरुष, व्यवसाय, ऐतिहासिक कालखंड यांच्यानुसार संस्कृतीचे स्वरूप भिन्न भिन्न स्वरूपात पाहण्यास मिळते. त्याचे विवेचन भिन्न स्वरूपात आढळते.

५.२ संस्कृतीचा अर्थ (MEANING AND DEFINITION OF CULTURE)

‘संस्कृती’ या शब्दाचा अर्थ सभ्य व सुसंस्कृतिक मानवी समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी जीवनपद्धती आहे. ती मानवी समाजात आढळून येते कारण मानवी समाजाची विचार करण्याची प्रवृत्ती इतर प्राण्यापेक्षा वेगळी आहे. त्यामूळे ही संस्कृती विभिन्न घटकांच्या आधारावर उभारली जाते कारण प्रत्येक समाजाची संस्कृती ही भिन्न भिन्न स्वरूपात पाहण्यास मिळते असे असले तरी प्रत्येक व्यक्ती व समाज आपली स्वतःच्या संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व आणि अस्तित्व विभिन्न स्वरूपात जतन करतात. म्हणून समाजशास्त्रज्ञ आणि मानववंशशास्त्रज्ञानी संस्कृतीचा अर्थ विभिन्न प्रकारे स्पष्ट केला आहे.

समाजशास्त्रज्ञानी संस्कृती शब्दाचा अर्थ व्यवस्थेशी जोडला यामध्ये परंपरा, रुढी, मूल्य, सामाजिक नियमने, ज्ञान, भाषा, श्रद्धा, रीतीरिवाज, वागण्याच्या पद्धती मधून संस्कृती निर्देशित होते. संस्कृती मध्ये मानवी प्रघटनाचा समावेश समाजात केला जातो. संस्कृती ही वर्तन, व्यवहार शिकण्याची बाब आहे. ती विस्तृत स्वरूपाचे आहे. मानवाच्या जन्मापासून तिच्यावरती करण्यात येणाऱ्या संस्काराच्या बऱ्याच भौतिक आणि अभौतिक पातळीवरती स्पष्ट केले जाते. यामध्ये व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनाचे वर्तन तत्व आणि नैतिकतेची बांधणी निश्चितीकरण आणि प्रतिनिधित्वाच्या आधारे असते. त्यांचा व्यवहार हा आपल्या परंपरा, लोकरुढी, लोकनिती, कायदे, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक आणि इतर प्रकाराच्या व्यवहाराशी जोडण्यात आल्या आहे.

५.३ संस्कृतीची व्याख्या (DEFINITION OF CULTURE)

संस्कृतीचा सामाजिक शास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न मानववंशशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक शास्त्रज्ञ विविध प्रकारच्या व्याख्या केल्या आहेत त्यापैकी काही निवडक व्याख्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) सर एडवर्ड बी, टायलर यांनी १८७१ मध्ये संस्कृतीची व्याख्या केली. त्यांच्या मते, “संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे की ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, रुढी या व अशाच इतर पात्रतांचा व सर्वईचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात.” (“Culture is that complex whole which includes, knowledge, beliefs, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society”)
- २) हार्टन आणि हंट - “ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय.” (“Culture is everything which is socially learnt and shared by the members of society”)
- ३) मॅलीनॉस्की - “यांनी A Scientific Theory of culture’ या ग्रंथात नमूद केले की, “संस्कृती अंतर्गत उत्तराधिकारामध्ये प्राप्त कलात्मक तथ्य, वस्तू यांत्रिक प्रक्रिया, विचार सवय व मूल्य संमिलित असतात.” (“Culture as the handiwork of man and as the medium through which he achieves his ends.”)
- ४) गोल्डनवाझर यांच्या मते, “संस्कृती अंतर्गत आमच्या धारणा विश्वास, विचार, आमचे निर्णय व मूल्य, आमच्या संस्था राजकीय व न्यायिक, धार्मिक तसेच आर्थिक, आमचे शिष्टाचार पुस्तक व यंत्र विज्ञान तत्वज्ञान आणि तत्वज्ञानी, सर्व वस्तू आणि प्राणी दोन्हीही स्वतः अनेक अंतर संबंधांतर्गत संमिलित आहे.” (“Culture includes our attitudes, beliefs and ideas, our judgements, and values, our institutions, political and legal, religious and economic our ethical codes of etiquette, our books and machines, our science philosophies and philosophers all of these things and beings both in themselves and in their multiform interrelations.”)
- ५) ट्रेसलर आणि विलीत्र यांच्या मते, “अनेक लोकांना समान असलेल्या व ज्यांचे त्यांच्या मुलांकडे संक्रमण होते अशी कौशल्य, श्रद्धा, ज्ञान आणि उत्पादित वस्तूंचा संस्कृतीत समावेश होतो.” (“Culture consists of the some total of skills, beliefs, knowledge and products that are share by a number of people and transmitted to their children.”)
- ६) डॉ. इरावती कर्वे - “संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ट रीत (जीवनपद्धत व जीवनमुल्ये म्हणजे संस्कृती”)

वरील सर्व व्याख्येवरून असे स्पष्ट होते की, संस्कृती ही गुंतागुंतीची बाब आहे. ज्यामध्ये मानवनिर्मिती भौतिक आणि अभौतिक घटकांचा समावेश होतो. यामध्ये ज्ञान, बुद्धी, कौशल्य, रुढी, परंपरा, भाषा, नम्रता, संयम या सारख्या अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. मानवाला या सर्व गोष्टी समाजात राहून आत्मसात कराव्या लागतात असे असले तरी प्रत्येक समाजाची विभिन्न संस्कृती असते तरी ती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केली जाते त्यामूळे संस्कृतीचे अस्तित्व बरोबर नवी संस्कृती व्यवहारात परिवर्तन स्वीकारले जाते म्हणून संस्कृती ही जगण्याचा आराखडा आहे.

१.४ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये

संस्कृती संकल्पना समजून घेताना तिचा मुख्य अर्थ हा संस्कृती गुंतागुंतीची बाब आहे. त्यामध्ये मानवी समाजाने निर्माण केलेली सामाजिक संरचना असते. ही संस्कृती सामाजिक समुहात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित प्रसारित आणि संवर्धन केले जाते. ती विशिष्ट समुदायाची जीवन जगण्याची पद्धती आहे. म्हणून संस्कृतीची वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे. ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) संस्कृती ही शिकावी लागते (Culture is Learnt) :

संस्कृती ही प्रत्येक व्यक्तीला शिकून घ्यावी लागते. ती व्यक्तीला परंपरेने प्राप्त होत नसते. पण त्या व्यक्तीच्या अंगभूत असणाऱ्या गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे संस्कृती शिकली जाते. कारण तीचे स्वरूप सामाजिक समुहाच्या विभिन्न संस्कृती असते. त्यानुसार व्यक्ती वर्तनाच्या माध्यमातून संस्कृतीचे आचार विचार आणि व्यवहार शिकण्याचे काम सामाजिक समुहात करत असतो. उदा. नमस्कार आणि आभार या बाबी आदरयुक्त भावनेचा संस्कार म्हणून व्यक्ति शिकत असते.

२) संस्कृती ही सामाजिक आहे (Culture is Social) :

संस्कृती मानवी समुहामध्ये निर्माण केली जाते. त्यामूळे ती व्यक्तीगत प्रघटना नसून सामाजिक बाब आहे. कारण व्यक्ती संस्कृतीचे शिक्षण समाजातील मुल्य, परंपरा, रुढी, ज्ञान, श्रद्धा, विश्वास, नीती, प्रेरणा या सारख्या बाबी शिकत असतो. या सर्व गोष्टी समाजात निर्माण केल्या जातात. त्यामूळे व्यक्तीला या बाबी सामाजिक समुहामध्ये राहून शिकाव्या लागतात. त्यामूळे व्यक्तीच्या व्यक्तीमहत्त्वाची जडण-घडण संस्कृतीच्या वर्तन व व्यवहारानुसार समाजातच निर्माण होते म्हणून संस्कृती ही सामाजिक बाब आहे.

३) संस्कृतीचे संक्रमण होते (Culture is Transmitted) :

संस्कृती ही सयुगीत होते म्हणजे संस्कृतीचे ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होते. मानवी समाजामध्ये जन्माला येणाऱ्या बालकाला संस्कृती शिकवली जाते हे करत असताना एका पिढीची संस्कृती दुसऱ्या पिढीकडे संस्कारातून रुजवण्याचा व वर्तन व्यवहार शिकवण्याच्या स्वरूपात संस्कृतीचे संक्रमण केले जाते. हे करत असताना कुटुंब, शेजार, मित्र परिवार, वडीलधारी मंडळी, नाते संबंध, व्यक्ती, शाळा, प्रसार माध्यमे या माध्यमातून संस्कृतीचे संक्रमण केले जाते. मुले मोठी होत जातात तसतशी ती कोणते वर्तन योग्य अयोग्य यांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतात त्यानुसार संस्कृती, वर्तन, नियमने, मुल्य, प्रेरणा,

अभिवृत्ती इत्यादी गोष्टी जाणीवपूर्वक जुन्या पिढीकडून नवीन पिढीकडे संक्रमित होतात. प्रत्येक पिढी आपला सांस्कृतिक वारसा पुढच्या पिढीला संस्काराच्या माध्यमातून वर्तनाच्या स्वरूपात संक्रमित करत असतो.

४) संस्कृती मानवी गरजांची पूर्तता करते (Culture Satisfies need of the members of Society) :

प्रत्येक समाजात मानवी गरजांची निर्मिती झालेली असते. या गरजा भागल्या असता मानवी जीवन सुखी, समृद्ध, समाधानी आणि आनंदी होऊ शकते. मानवाला सामाजिक मानसिक गरजा पूर्ण करण्याचे काम संस्कृतीच्या माध्यमातून केले जाते. ह्या मानवाच्या गरजा भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीच्या प्रकारानुसार पूर्ण केल्या जातात. मानवाला अभौतिक गरजा मध्ये प्रेम, आपुलकी, भावना, स्नेह, मैत्री, नातेसंबंध रचना, विश्वास, प्रेरणा, श्रद्धा, नाती इत्यादी मधून पूर्ण होत असतात. तसेच संस्कृतीच्या भौतिक पातळीवर मानवाच्या उदरनिर्वाहाची साधने निर्माण केली जातात. ह्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी संस्कृती दिशादर्शक व मार्गदर्शक भूमिका निभावत असते. यामध्ये नवीन उत्पादन वितरण आणि विनिमयाच्या पद्धती विकसित केल्या जातात. याप्रमाणे मानवी समुहातील विविध प्रकारच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात. यातून आंतरक्रियेच्या स्वरूपात संस्कृती निर्माण होते.

५) संस्कृती अभियोजनक्षम किंवा अनुकूलदाय असते (Culture is Adeptive) :

प्रत्येक व्यक्तीला संस्कृती ही आत्मसात किंवा अनुकूलक्षम करावी लागते. कारण व्यक्तीला जैविक वंशवादाच्या आधारे संस्कृती प्राप्त होत नाही तर ती संस्कृती सामाजिक वर्तन व्यवहाराच्या आधारे शिकवल्या जातात. त्यानुसार व्यक्तीला आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणा सोबत मिळते जुळते घ्यावे लागते. त्यामधून सामुहिकरित्या संस्कृतीचा विकास करत असतो. तसेच ती संक्रमित करत असतो. हे करत असताना संस्कृतीच्या वर्तन व्यवहार सामाजिक समुहामध्ये अपेक्षित असणारी वर्तने, नियमने, ज्ञान, मुल्य, परंपरा, रुढी, कायदे, यांचे पालन करताना त्याला ही व्यवस्था आत्मसात करावी लागते. त्या वर्तन व्यवहाराच्या प्रकाराला सामाजिक अधिमान्यता प्राप्त करून दिले जाते. त्या वर्तन व्यवहाराला अनुसरून संस्कृतीचे आत्मसात केले जाते.

६) संस्कृतीचे आदर्श स्वरूप (Culture is ideal) :

संस्कृती ही आदर्श स्वरूपात असते. प्रत्येक समाजाची संस्कृती ही त्या समुदायाची आदर्श जीवन रीत असते. हा आदर्श प्रत्येक समाजात तिच्या वर्तन व्यवहाराशी संबंधीत बाब आहे. त्याचे स्वरूप विभिन्न स्वरूपात असते. ही संस्कृती आपला वारसा प्रत्येक पिढ्यांमध्ये संवर्धन, प्रसार आणि वितरण करत असते. त्यामूळे ती एक आदर्श संस्कृती म्हणून नवीन पिढीच्या समोर येते. ही संस्कृती जीवन जगण्याचा कौशल्य मूल्य आधारित शिक्षण देतात. त्यामूळे ही संस्कृती मानवी जीवन समृद्ध, सुखी, समाधानी, आनंदी करण्यास मदत करते. त्याचबरोबर नवीन ज्ञान, व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम आदर्श संस्कृतीमधून केल्या जातात. या ज्ञानाचा वापर करून आदर्श जीवनमार्ग निर्माण करतात म्हणून प्रत्येक नव्या पिढीला जुन्या पिढीची संस्कृत आदर्श स्वरूपात स्विकारली जाते. भारतीय संस्कृती हा जीवन जगण्याची एक आदर्श पद्धती म्हणून समोर येते.

७) भाषा-संस्कृतीचे एक मुलभूत वैशिष्ट्ये (Language - A basic characteristics of culture) :

‘भाषा’ ही कोणत्याही संस्कृतीचे एक मुलभूत अंग असते. या भाषेच्या माध्यमातून सामाजिक प्रतिकाची निर्मिती केली जाते. ही प्रतिके प्रत्यक्ष जीवन व्यवहारामध्ये संस्कृतीची निर्मिती, संवर्धन व प्रसारण करण्यासाठी उपयोगात आणली जाते. त्यामूळे जुन्या पिढीमधील ज्ञान, मुल्य, नियमने, कायदे, निती, प्रेरणा इत्यादीचा प्रसार वारसाच्या स्वरूपात दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असतो. म्हणून ‘भाषा’ हे कोणत्याही संस्कृतीचे महत्त्वाचे अंग आहे.

८) संस्कृती ही एकात्मता निर्माण करते (Culture is integrative mechanism) :

समाज जीवनामध्ये संस्कृती ही एकात्मता निर्माण करते ती व्यक्ती आणि समाजामध्ये संस्कृती एकात्मता प्रस्थापित करत असते. ती समाजाचा कार्यभार एकत्रित करण्याचा प्रत्येय करते. तीची नियमाची व्यवस्था संघटीत रूपात रूपांतर करते ती सामाजिक संस्थांच्या स्वरूप संबंध प्रस्थापित करते. त्यानुसार समाजात प्रत्येक व्यक्तीला तिचा दर्जा भूमिक नियमने मुल्य प्रमाणके प्रदान केली जाते याला संस्कृतीचा भूमिकेतून एकसंघ निर्माण केले जाते. त्यानुसार व्यक्तीला अनेक भूमिका निभवाव्या लागतात. त्याला संघटीत स्वरूप प्राप्त होते हे संघटीत स्वरूप समाजात एकात्मता प्रस्थापित करण्याचे काम करते. याचे स्वरूप विभिन्न असले तरी संस्कृतीच्या माध्यमातून एकात्मता प्रस्थापित केली जाते. त्यामध्ये व्यक्तीच्या भूमिकेचे असणारे परस्परावलंबन हे समाजात एकात्मता निर्माण केले जाते. उदा. कुटुंब संस्थेच्या माध्यमातून समाजात संस्कृतीच्या माध्यमातून एकात्मता निर्माण करण्यात येते. अशाप्रकारे संस्कृती ही समाजात एकात्मता निर्माण करते.

९) संस्कृती अमूर्त आणि अतिव्यक्तिक असते (Culture is abstract and it is super-individual) :

सामाजिक समुहामध्ये संस्कृतीची निर्मिती एक अमूर्त बाब आहे. संस्कृतीचे अमूर्त स्वरूप म्हणजे अप्रत्यक्ष वर्तन व्यवहार जो आपल्या डोळ्यांना दिसत नाही. ही संकल्पना समाजशास्त्रीयदृष्ट्या व्यक्ती व समाज यांच्या वर्तन व्यवहाराचे स्वरूप ज्ञान, मूल्य, परंपरा, प्रेरणा, श्रद्धा, अभिवृत्ती, या गोष्टी अमूर्त असतात असे असले तरी मानवाने या सर्व वर्तन व व्यवहारावरती नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी उपयोगात आणली जाते. याच बरोबर ती वैयक्तिक संबंधाच्या असतात जी आपल्या पिढीना संस्कृतीक वारसा प्रस्थापित केले जाते. यामुळे संस्कृती अमूर्त पातळीवरती आपले वास्तव स्वतंत्ररित्या टिकवून ठेवण्यात येते.

१०) संस्कृती परिवर्तनशील असते (Culture undergoes a process of change) :

संस्कृती ही सातत्याने चालणारी परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. प्रत्येक समाजामध्ये संस्कृती ही कमी अधिक प्रमाणात परिवर्तित होते हे परिवर्तन लोकरुढी, लोकरिती, लोकनिती, कायदे परंपरा रुढी, श्रद्धा, विश्वास, नीती इत्यादीच्या माध्यमातून होते. प्रत्येक समाजाची सामाजिक नियमने व व्यवहार काव्यानुरूप बदलत असतात. यामागे समाजात नवीन शिक्षण व तंत्रज्ञान माध्यमातून नवीन मूल्य व वर्तन व्यवहार संस्कृती परिवर्तन निर्माण करतात तेव्हा नवीन सामाजिक मुल्य व्यवस्थेची प्रस्थापना केली जाते. त्यामूळे समाजातील जूनी जीवन मुल्य नकारून नवीन मूल्य स्विकारली जातात. कारण नव्या मूल्याच्या प्रस्थापनेचा प्रसार प्रचार अधिक

प्रमाणात करण्यात येते. भारतात भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय धर्मनिरपेक्षता समाजवाद ही लोकशाही मूल्ये स्विकारण्यात आली. त्यामुळे समाजात सामाजिक सांस्कृतिक मूल्ये स्विकारली जातात ती केवळ सांस्कृतिक परिवर्तनातील बदलामधून स्पष्ट होतात.

वरील सर्व वैशिष्ट्ये मधून स्पष्ट होते की, संस्कृती ही मानव निर्मित बाब आहे ती केवळ मानवी समाजामध्येच निर्माण होते. ही संस्कृती प्रत्येक पिढ्या पिढ्या मध्ये संक्रमित करण्याबरोबर स्वीकार ही केला जातो. समाजात संस्कृतीच्या माध्यमातून एकात्मता प्रस्थापित करण्यात येते. त्यामुळे समाजात विभिन्न संस्कृती असली तरी सामाजिक वर्तन व्यवहारावरती सामाजिक नियमने प्रस्थापित केली जात ही नियमने वर्तन व्यवहाराचे स्वरूप भौतिक आणि अभौतिक स्वरूपात निर्माण करतात त्यामुळे संस्कृतीला तिचे स्वातंत्र्य अस्तित्त्व निर्माण करण्यात येते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) संस्कृती संकल्पना सविस्तर लिहा.
- २) संस्कृतीची संकल्पना सांगून त्याची वैशिष्ट्ये सविस्तर लिहा.

५.५ संस्कृतीचे प्रकार

संस्कृती हा शब्द सर्व समाजातील प्रत्येक व्यक्ती स्वीकार वर्तन पद्धती म्हणून स्वीकारली आहे. या संस्कृतीची निर्मिती ही सामाजिक समुहामध्ये निर्माण होते. त्याची स्वतःची उद्दिष्ट्ये-नियम मुल्य आणि कार्ये पद्धती असते. ही संस्कृती स्वयंपूर्णरित्या निर्माण केली जाते. ही संस्कृती कुटुंब, वंश समूदाय, व समाज यातून निर्माण केली जाते. प्रत्येक व्यक्ती हा समूदायाचा स्वतःची संस्कृती निर्माण करत असतात. त्याचा विविध संस्कृती मध्ये सहभाग घेतला जातो. या व्यक्ती जुन्या परंपरा रुढी नाकारून नवीन जीवनपद्धती स्वीकारण्याचे काम करतात.

संस्कृतीचा अभ्यास करत असताना काही समाजशास्त्रज्ञांनी संस्कृतीचे प्रकार सांगत असताना भौतिक आणि अभौतिक प्रकारामध्ये विभागणी करण्यात येते. अभौतिक संस्कृतीचे विभाजन उपसंस्कृती मध्ये करण्यात येते. त्यांच्यामध्ये परस्परासंबंधाची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली त्यामुळे संस्कृतीच्या प्रकाराची विभागणी सविस्तरपणे करता येते.

भौतिक संस्कृती (Material Culture) म्हणजे मानवाने बनवलेल्या आणि तो वापरत असलेल्या सर्व वस्तूंचा समावेश ज्या संस्कृतीमध्ये होता तीला भौतिक संस्कृती म्हणता येईल. यामध्ये अगदी सुईपासून ते विमान माहिती तंत्रज्ञानाच्या साहित्याप्रमाणे वास्तव स्वरूपातील सर्व वस्तू साधनाचा समावेश यामध्ये केला जातो. भौतिक संस्कृती मानवाच्या गरजांच्या पूर्तीमधून निर्माण होते. त्याशिवाय मानवाच्या गरजांचि पूर्ती शिवाय जीवन जगणे अशक्य होते. मानवाने आपल्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा इ. गरजा पूर्ण करण्यासाठी भौतिक संस्कृतीची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यावरती मानवाचा उदरनिर्वाह आधारभूत आहे. म्हणून मानवी जीवनामध्ये भौतिक संस्कृतीला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले. मानवाने भौतिक संस्कृतीच्या माध्यमातून पर्यावरण व नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरती नियंत्रण निर्माण केले आहे.

तर अभौतिक संस्कृती ही ज्ञान श्रद्धा मूल्ये प्रमाणके इत्यादी अमूर्त घटकांनी मिळून बनलेली एक संकीर्ण समग्रता होय. ही संस्कृती सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून संघटीत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या संस्कृतीचे घटक व्यक्तीकडून शिकल्या. अभौतिक संस्कृतीची व्यवस्था ही धर्म, कुटुंब विवाह, शिक्षण, अर्थ आणि शासन इत्यादी सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून अभौतिक संस्कृती निर्माण केले जातात. या संस्थांच्या मार्फत यांचा अभौतिक संस्कृतीचा स्वीकार केला जातो. भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीच्या प्रकाराचे विश्लेषणात्मक स्वरूपात मांडणी केली जाते. या दोन्ही संस्कृती सांस्कृतिक प्रतिकांची निर्मिती करण्याचे काम करतात त्या दोन्हीच्या एकत्रीत स्वरूपात दिसतात. त्या गोष्टी परस्पर संबंधी आणि अवलंबीत आहे. उदा. संगीत वादन प्रकारामध्ये वीना या साधनाचा वापर करून संगीतातील लय पद्धत निर्माण केली जाते. यामध्ये वीणा हा भौतिक संस्कृतीचा भाग जरी असला तरी त्याच्या वादना मधून संगीत ही अभौतिक संस्कृती निर्माण होत असते. त्यामूळे भौतिक आणि अभौतिक संस्कृती ही परस्परांशी जोडण्यात आल्याचे स्पष्ट होते.

५.६ उप-संस्कृती (SUB-CULTURE)

संस्कृतीच्या प्रकाराचा अभ्यास करत असताना उपसंस्कृती आणि प्रतिसंस्कृती या दोन्हीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. व्यापक समाजामध्ये अनेक सामाजिक समुहाची विभागणी पाहण्यास मिळते. या विविध समुदायाची विभागणी मध्ये समान संस्कृती काही प्रमाणात दिसून येते. त्यानुसार त्या समुहाच्या आचार विचार आणि वर्तन व्यवहाराचे स्वरूप संस्कृतीच्या प्रकारामध्ये विभागले जाते. तेव्हा एकाच समाजातील विभिन्न समुहाच्या ज्या समूह विशिष्ट संस्कृती असतात. त्यांना उपसंस्कृती (Sub-Culture) असे म्हणतात. भारतीय लोक परदेशामध्ये जाऊन आपली संस्कृती वैशिष्ट्ये आपल्याबरोबर घेऊन जातात. या मध्ये आपली संस्कृतीक आत्मसात करतात व दोहोचे मिसळून वेगळी संस्कृती अस्तित्वात येते तिला उपसंस्कृती म्हणून ओळखून येते. या संस्कृती समग्र समाजाशी संबंधीत असतो.

उपसंस्कृती ही आधुनिक समाजात पाहण्यास मिळते. ही गुंतागुंतीची बाब आहे ती समुहाच वैशिष्ट्य म्हणून ओळखत नाही. उदा. स्थलांतरित समुदाय ही आपली स्थानिक संस्कृती घेऊन इतर ठिकाणी घेऊन जात असतो. त्या ठिकाणच्या संस्कृती मध्ये उपसंस्कृती म्हणून ओळख निर्माण करतात. त्यामूळे तो मुख्य संस्कृतीचा एक लहान भाग म्हणून

उपसंस्कृतीची ओळख केली जाते. त्यामूळे संस्कृती आणि सामाजिक व्यवस्थेचा भाग बनतो उपसंस्कृती मध्ये व्यक्तीगत कार्य आणि जीवन जगण्याचे काम केले जाते.

प्रत्येक समाजामध्ये उपसंस्कृती निर्मिती होत असते. व्यक्तीगत पातळीवरती संस्कृतीचे स्वरूप उपसंस्कृती मध्ये केले जाते. त्यामधून नवीन संस्कृती निर्माण करण्याचे काम उपसंस्कृतीच्या विविधतेतून करत असतात. त्यातून संस्कृतीचे जीवन चर्द्धे निर्माण करतात. ही संस्कृतीच्या भौतिक पातळीवरती उपसंस्कृतीची निर्मिती बर्हिगत समुहाकडून केली जाते. यामधून उपसंस्कृती अस्तित्व निर्माण करते.

काही समाजशास्त्रज्ञानी उपसंस्कृतीची नोंद ही विशिष्ट जीवनपद्धती, मुख्य, प्रमाणके आणि श्रद्धा मधून उपसंस्कृती निर्माण करतात. ही संकल्पना सामाजिक समूहामधील विविध लोकसंख्या वैशिष्टपूर्ण भागाच्या संदर्भात केली आहे. ही संकल्पना प्राथमिक स्तरावरती वंशीक समुह आणि सामाजिक वर्गाच्या संबंधीत आहे. ज्यामधून उपसंस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट होते. समाजशास्त्रज्ञानी उपसंस्कृती संकल्पना ही समाजातील लोकसंख्येच्या विश्लेषणात संस्कृती संदर्भात उपयोगात आणली जाते. याविषयीचे उपसंस्कृतीचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येतील.

- १) भौगोलिक उप-संस्कृती (Geographical sub-culture)
- २) वंशिक उप-संस्कृती (Ethical sub-culture)
- ३) धार्मिक उप-संस्कृती (Religious sub-culture)
- ४) सामाजिक उप-संस्कृती (Social sub-culture)
- ५) राजकीय उप-संस्कृती (Political sub-culture)
- ६) व्यावसायिक उप-संस्कृती (Occupational sub-culture)

१) भौगोलिक उप-संस्कृती (Geographical sub-culture) :

विस्तृत भौगोलिक क्षेत्रामध्ये संस्कृती ही अधिक प्रमाणात व्यापक समाजात दिसते. त्यानुसार व्यापक संस्कृतीचे विभाजन ही उप-संस्कृती मध्ये आढळून येते. ही संस्कृती व्यावहारिक पातळीवरती बदल होतो. त्याप्रमाणे उप-संस्कृतीची निर्मिती होते. उदा. भारत देशाच्या व्यापक भौगोलिक क्षेत्रामध्ये अनेक धर्म पंथ जातीचे लोक वेगवेगळ्या प्रदेशात वास्तव करतात. त्या भागात आपले संस्कृतीक अस्थित्व उप-संस्कृतीच्या माध्यमातून अधिक काळ टिकवून ठेवण्याचे काम करत असतात. त्याप्रमाणे त्याचे जीवन पद्धती उपसंस्कृती मध्ये विभागली गेलेला आहे.

२) वंशिक उप-संस्कृती (Ethical sub-culture) :

व्यापक समाजव्यवस्थेमध्ये वंशिक उप-संस्कृती विस्तारलेला आहे. जगभरातील प्रदेशामध्ये वंशाचे अस्तित्व प्रत्येक शब्दामध्ये विभागणी झाली आहे. त्या प्रत्येक भूभागामध्ये वंशाचा स्वतःचा अभिमान अधिक प्रमाणात दिसते. त्यानुसार त्यांच्या वर्तन व्यवहाराच्या पद्धती स्पष्ट दिसते. विशेषतः वंशिक समूहाचे होणारे स्थलांतरण अधिक प्रमाणात असतात. उदा. अमेरिका, आफ्रिका, दक्षिण आशिया, युरोपीयन खंडामधील देशामध्ये भारत, चीन, जपान, कोरिया, तैवान येथून युरोपीयन अमेरिकन देशात स्थलांतरण होणारी वंशिक समूह उप-संस्कृती निर्माण करताना दिसतात. या भागामध्ये नव्या विकासाच्या संधी निर्माण करण्यासाठी प्रशिक्षण व

विकासाचे कार्यक्रम निर्माण करत असतात त्यामूळे नवीन वंशिक गटाची उप-संस्कृती अधिक स्पष्ट होते.

३) धार्मिक उप-संस्कृती (Religious sub-culture) :

सामाजिक समूहामध्ये विविध धार्मिक गट स्वतःची धार्मिक उप-संस्कृती विभागली जाते. प्रत्येक धर्म आपल्या धार्मिक तत्व विचार आचार आणि व्यवहार पद्धतीचा प्रत्यक्षामध्ये उपयोगात आणली जाते. यानुसार धार्मिक संस्कृती आपल्या उपनगरामध्ये त्याची विभागणी विविध पंतामध्ये विभागणी करण्यात येते. त्यानुसार त्याच उप-संस्कृती घटकाची व्यवस्था निर्माण होतात. या उप-संस्कृतीनुसार धार्मिक श्रद्धा, मूल्य, परंपरा, रुढी, नीती, प्रेरणा व वर्तन व्यवहाराचे नियम कायदे यांची निर्मिती केली जाते. या मधून आपली उप-संस्कृती अस्तित्वात ठेवण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. या धार्मिक समूदायामध्ये ख्रिश्चन, मुस्लिम, हिंदू, जुऊ बौद्ध, जैन या धर्मिय समूदायाची उप-संस्कृतीची निर्मिती करण्यात येते. त्यानुसार धार्मिक संस्कृती त्या समूदाया अंतर्गत उप-संस्कृती निर्माण करण्यात येते.

४) सामाजिक उप-संस्कृती (Social sub-culture) :

सामाजिक संरचनेची निर्मिती मध्ये सामाजिक वर्गीय हितसंबंध निर्माण केले जाते. त्यामूळे त्या विशिष्ट वर्गाच्या जीवन पद्धतीनुसार त्याची संस्कृती निर्माण होते. त्याची संस्कृती वर्गीय पातळीवरती आधारित असते. समाजशास्त्रीय दृष्ट्या सामाजिक वर्गीय उपसंस्कृती ही कुटुंब, घराच्या पद्धती भाषेच्या खानपान पद्धती या आधारे समजून घेता येते. त्याचबरोबर त्याच्या श्रद्धा, मूल्य, परंपरा रितीरिवाज प्रमाणके यांची निर्मिती करण्यात येते. त्यानुसार सामाजिक वर्गीय उप-संस्कृती पाहण्यास मिळते.

५) राजकीय उप-संस्कृती (Political sub-culture) :

राजकीय व्यवस्थेमध्ये उप-संस्कृती निर्माण करण्यात येते. यामध्ये सीमांत समुदायातील राजकीय समूह मध्ये राजकीय चर्चा करण्यामध्ये सभासद सहभागी होतात. या समुहाची उप-संस्कृती स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामधील डावे आणि उजवे गट अशी विभागणी मधून राजकीय उप-संस्कृती निर्माण केले जाते. त्यांनी प्रस्थापित राजकीय संस्कृती पेक्षा आपली संस्कृती वेगळ्या स्वरूपात आहे हे उप-संस्कृतीच्या माध्यमातून स्पष्ट दर्शवतात.

६) व्यावसायिक उप-संस्कृती (Occupational sub-culture) :

व्यावसायिक उप-संस्कृती ही कामाच्या परिस्थितीशी अनुसरण निर्माण केली जाते. कामाच्या संस्कृतीचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे असते. त्याप्रमाणे त्यांचे उपविभाग स्थापित केले जातात. या उप-संस्कृती मध्ये औपचारिक आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार अधिकारी कर्मचारी व व्यवस्थापक यांच्या संबंधातून उप-संस्कृती निर्माण होते. या कर्मचाऱ्याची कामाच्या ठिकाणचे असणारे वातावरण हे व्यवस्थापक संस्कृती अंतर्गत आणि बहिर्गत स्वरूपात स्पष्ट करते.

वरील सर्व उप-संस्कृतीच्या प्रकारामधून संस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट केले जाते. समाजामध्ये मुख्य संस्कृतीमध्ये उप-संस्कृती निर्माण केली जाते. ही उप-संस्कृती स्वतःचे श्रद्धा, मूल्ये, परंपरा, रुढी, नीती प्रमाणके नियमने यांची निर्मिती करण्यात येते. त्यामूळे संस्कृतीचे

वेगळेपण स्थापित करण्यात येते ही संस्कृती मुख्य संस्कृतीपासून वेगळेपण निर्माण करते. ते अंतर्गत आणि बहिर्गत स्वरूपामध्ये समाविष्ट करण्यात येते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) उप-संस्कृती संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) उप-संस्कृतीची संकल्पनेचे प्रकार स्पष्ट करा.

५.७ प्रति संस्कृती (COUNTER-CULTURE)

संस्कृतीच्या प्रकाराचा अभ्यास करत असताना उप-संस्कृती आणि प्रति-संस्कृती या दोन्हींचा करता येईल. यामध्ये उप-संस्कृती ही प्रभुत्वकारी संस्कृतीचे पेक्षा वेगळ्या प्रकारे निर्माण करते. तर प्रति-संस्कृती ही प्रस्थापित संस्कृतीच्या परस्पर विरोधी स्वरूपामध्ये निर्माण झालेला असते. ही संस्कृती तरुण पिढ्यामध्ये अधिक प्रमाणात वाढत असते. जुन्या प्रथा परंपरा रुढी निती श्रद्धा मूल्य नियमने यांना प्रति नवी संस्कृती निर्माण करण्याचे काम केले जाते. सन १९६० नंतरच्या काळामध्ये प्रति-संस्कृती उभारण्यात आल्याचे दिसते. यामध्ये विशेषतः नव तरुण वर्गाने स्वतःची संस्कृती प्रस्थापित संस्कृतीच्या विरोधात जाऊन उभारण्याचे काम केले. उदा. हिप्पीची संस्कृती ही देखील प्रति-संस्कृती म्हणून समोर आली त्यांनी समाजाने घालून दिलेल्या सामाजिक वर्तन व नियमाच्या बाह्य वर्तन करून स्वतःची संस्कृती प्रति-संस्कृतीच्या स्वरूपात प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून ती प्रति-संस्कृती म्हणून ओळखण्यात आली.

प्रति-संस्कृतीची निर्मिती ही प्रस्थापित संस्कृतीच्या विरोधामध्ये आपले स्वतःची संस्कृती प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. ते जुन्या मूल्य, परंपरा, श्रद्धा, मूल्य नियमने प्रमाणके इत्यादीच्या विरोधाजन्य व्यवस्था प्रस्थापित प्रति-संस्कृती म्हणून उभारताना दिसतात. प्रति-संस्कृतीची निर्मिती ही प्रभुत्वकारी संस्कृतीच्या पद्धतीच्या पालन करण्यामधून व्यक्तीगत पातळीवरती अपयश निर्माण होते. त्यामूळे व्यक्ति त्या संस्कृती विरोधा प्रति संस्कृती प्रस्थापित करण्याचे काम करत असतो. उदा. बेरोजगार तरुण समाज विघातक कृत्यामध्ये समावेश होतो. कारण त्याच्या रोजगाराचा प्रश्न सोडवला जात नाही. त्यामूळे त्यांना असा समाज विघातक समूहामध्ये समावेश होतात ते त्याचे नैराश्य घालवण्यासाठी समाजातील प्रस्थापित संस्कृती विरोधा प्रति-संस्कृती गटात सहभाग होतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) प्रति-संस्कृती म्हणजे काय त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

५.८ संस्कृतीची कार्य (FUNCTION OF CULTURE)

संस्कृती संकल्पनेचा अभ्यास केला असता मानवी जीवनामध्ये संस्कृतीचे महत्त्व असल्याचे स्पष्ट होते. याविषयी संस्कृती मानवी जीवनाशी बांधणी कार्यात्मक स्वरूपात करते. त्यामूळे मानवी जीवन सुखी, समृद्ध, आनंदमय आणि समाधानी निर्माण होते. सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेमध्ये संस्कृतीचे कार्य महत्त्वपूर्ण राहते. म्हणून संस्कृती अभ्यासकांनी संस्कृतीची कार्य पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत.

१) समाजसुधारणेत योगदान (Contribution in Social Reforming) :

समाजामध्ये संस्कृतीच्या माध्यमातून समाजसुधारणा निर्माण केली जाते. समाजामध्ये व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समूह आणि समूहा-समूहा मध्ये संस्कृतीच्या माध्यमातून संबंध प्रस्थापित होतात. तेव्हा या संबंधामध्ये सुधारणा घडवून आणणारी श्रद्धा, मूल्य, ज्ञान, परंपरा, रीतीरिवाज नीती नियमने निर्मिती करण्यात येते तेव्हा समाज सुधारणा निर्माण होते यासाठी संस्कृती योगदान देत असते.

२) समाजव्यवस्थेची बांधणी करणे (Contruction of Social System) :

संस्कृती समाजव्यवस्थेच्या बांधणी मध्ये सामाजिक संस्थांच्या माध्यमाने बांधणी करते. समाजामध्ये सामाजिक संस्थांच्या माध्यमात सामाजिक नियमांची निर्मिती करत असतात. ही करत असताना समाजव्यवस्थेची रचना अधिक बळकट करण्यासाठी संस्कृती प्रयत्न करते. त्यासाठी समाजामध्ये समाजव्यवस्थेची बांधणी करणारी मूल्य व नियमनाची रचना करण्यात येते. त्यामूळे समाजात एकात्मता निर्माण केली जाते. परिणामी समाजव्यवस्थेची बांधणी करण्यात संस्कृति कार्य करते.

३) व्यक्तींच्या गरजांची पूर्तता (Fulfillment of human needs) :

संस्कृती ही प्रत्येक समाजात विभिन्न स्वरूपात आढळून येते. त्या समाजाची जीवन जगण्याची पद्धती म्हणून प्रचलीत होते, ती संस्कृती व्यक्तीची शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक गरजांची पूर्तता करत असतात. हे करत असताना आपल्या संस्कृतीक मूल्य, परंपरा, ज्ञान, श्रद्धा, नियमने प्रमाणकाचे नीती प्रेरणा विश्वास इ. सर्व घटकांचा प्रचार संवर्धन जतन करण्यात येते. ही मूल्य एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमण करण्यात येतात. त्यामूळे

समाजाला अपेक्षित असणारी जीवन मूल्ये संस्कृती माध्यमातून व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात.

४) समाजीकरण आणि व्यक्तिमहत्त्वाच्या विकासात योगदान (Contribution in Socialization and personality Development) :

संस्कृतीच्या माध्यमातून समाजातील व्यक्तीचे समाजीकरण आणि व्यक्तिमहत्त्वाचा विकासाचे कार्य केले जाते. या माध्यमातून व्यक्तीचे समाजीकरणामध्ये नवीन वर्तन पद्धतीची शिकवण दिली जाते. व्यक्तीला सामाजिक वर्तन व नियमाची ओळख करून दिली त्यामूळे व्यक्तीची व्यक्तिमहत्त्व विकसित करण्यासाठी योग्य, अयोग्य, चूक बरोबर वर्तन व नियमाच्यानुसार व्यक्तीपर संस्कार निर्माण केला जातो. त्यातून व्यक्तीच्या व्यक्तिमहत्त्वाची योग्य जडण घडवून करवून आणली जाते. त्यामूळे संस्कृती ही व्यक्तिमहत्त्वाची व समाजीकरणाची निर्मिती कार्य करते.

५) सुसंवाद निर्माण करणे (Good Communication) :

संस्कृती ही व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समूह, समूह-समुहा मध्ये आंतरक्रियेचे व्यवस्था निर्माण करते. संस्कृती ही सुसंवादाच्या माध्यमातून समाजव्यवस्था निर्माण करते. यासाठी भाषांचा माध्यम म्हणून सुसंवादाची निर्माण करण्यास उपयोगात आणल्या जातात. त्यामधून प्रतिक व लिपीची याचा वापर करून संवाद साधला जातो. या सांस्कृतिक साधण्याचा वापर करून समाज व्यवस्थेला व्यक्तीच्या योग्य वर्तनाला मान्यता देते यामुळे सुसंघटित व सुशिक्षित सामाजिक जीवन जगता येते.

वरील सर्व मुद्यांवरून संस्कृतीची कार्य समाजव्यवस्थेमध्ये सुरक्षित, सुसंघटित आणि सुशिक्षित एकात्मा निर्माण करण्यासाठी होते, समाजव्यवस्थेमध्ये स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी संस्कृती महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावत असते.

आपली प्रगती तपासा :

१) संस्कृतीची कार्य थोडक्यात स्पष्ट करा.

५.९ सारांश (SUMMARY)

सर्व मानवी समाज हा गुंतागुंतीचा प्रक्रियेत परस्पर संबंधीत आहे. त्या समाजाचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवण्यात येते. यामध्ये संस्कृतीचा अर्थ मानवी जीवन पद्धतीशी संबंधीत अशी बाब आहे. ज्यामध्ये व्यक्ती व समाज स्वतःची कृती करण्यामध्ये कार्यरत असतात. त्याचा उपयोग, उत्पादन आणि समजून घेणे या संबंधीत संस्कृतीची कृतीशिलता स्पष्ट होते ही व्यवस्था सामाजिक समुहातील अंतरसंबंधाची व्यवस्था निर्मिती करत असते.

मानवी समाजात संस्कृतीचे स्वरूप हे लवचिक स्वरूपात व्यवस्था पर्यावरण निर्माण करते. यामध्ये भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीचे प्रकार निर्माण करतात. त्याचबरोबर भाषेची निर्मिती ही संस्कृती निर्मितीमध्ये सहभाग घेतात. तो संस्कृतीचा भाग आहे ती समूहाच्या माध्यमातून निर्माण केली जाते. त्यामध्ये उप-संस्कृति निर्माण होते. ही संस्कृती निर्माण करताना वर्तन व व्यवहाराचे नियम स्थापित करण्यात ज्ञान, श्रद्धा, मूल्य, परंपरा, रुढी, विश्वास, नाती, प्रेरणा या सर्व घटकांचा समावेश होतो. या सर्व गोष्टी शिकाव्या लागतात. प्रत्येक समाजात विभिन्न सांस्कृतिक स्थरावरती निर्माण करतात. आधुनिक समाजात नवी सांस्कृतिक मूल्याची परंपरा गुंतागुंतीची दिसून येतात. त्यातून जुनी सांस्कृतिक मूल्य सोडून नवीन मूल्यव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम संस्कृतीच्या माध्यमातून होताना दिसून येतात.

५.१० संदर्भ सूची (SUGGESTED READING)

1. Abraham Francis M. (2010) Contemporary Sociology : An Introduction to Concept and Theories, New Delhi, Oxford University Press.
2. Macionis John (2005) Sbmociology (10th Edition) Prentce Hall.
३. डॉ. सर्जेराव सांळुखे २०१० समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, पुणे प्रोपिशनट हॉऊस.
४. डॉ. दिलीप खैरनार २००८ समाजशास्त्राचा परिचय, पुणे डायमंड पब्लिकेशन.

५.११ अभ्यासाचे प्रश्न (QUESTION PATERN)

१. संस्कृतीची व्याख्या सांगून त्याची वैशिष्ट्ये सविस्तर लिहा.
२. संस्कृतीच्या उपसंस्कृतीच्या प्रकाराचे विश्लेषण करा.
३. संस्कृतीच्या उपसंस्कृती आणि प्रतिसंस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट करा.
४. संस्कृतीच्या कार्याच्या सविस्तर विश्लेषण करा.
५. उप-संस्कृती संकल्पना स्पष्ट करा.
६. उप-संस्कृतीची संकल्पनेचे प्रकार स्पष्ट करा.
७. प्रति-संस्कृती म्हणजे काय त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

घटक - ६

संस्कृती (CULTURE)

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्ट्ये
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ संस्कृतीचे घटक
- ६.३ स्व-समूह श्रेष्ठतावाद
- ६.४ संस्कृतिक सापेक्षावाद
- ६.५ संस्कृतिक धक्का / भीषणता
- ६.६ संस्कृती गुण-विशेष
- ६.७ सांस्कृतिक सार्वत्रिकता
- ६.८ सांस्कृतिक परिवर्तन / बदल
- ६.९ पर-संस्कृति केंद्रियवाद / पर-संस्कृति श्रेष्ठ केंद्रियवाद
- ६.१० सारांश
- ६.११ संदर्भसूची
- ६.१२ अभ्यासाचे प्रश्न

६.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVE)

---

१. संस्कृतीचे घटक समजून घेणे.
२. संस्कृतीचे विविध प्रकारांचे विश्लेषण स्पष्ट करणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

संस्कृती या शब्दाचा अर्थ मानवी जीवन जगण्याची पद्धत असा होतो. ही गुंतागुंतीची व अमृत स्वरूपात समजली जाणारी संकल्पना आहे. त्यामुळे तिचे स्वरूप विभिन्न समाज घटकांमध्ये आढळून येते. समाजशास्त्रीय दृष्ट्या सर्व मानवी समाजामध्ये संस्कृती आढळून येते ही संस्कृती श्रेष्ठ व कनिष्ठ अशा स्वरूपात मानली जाते. त्याप्रमाणे त्याचे स्वरूप परंपरा, रुढी, नीती, कायदे, श्रद्धा, ज्ञान, भाषा सामाजिक नियमने, विश्वास वागण्याच्या प्रथा, पद्धती याद्वारे स्पष्ट होते. या सर्वांमधून संस्कृतीचे प्रतिनिधित्वकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे

प्रतिनिधीत्व कला, क्रीडा, संगीत, नाटक, सिनेमा, तंत्रज्ञान इत्यादींच्या स्वरूपामध्ये करत असते, ही संस्कृती प्रसारित होते त्यासाठी एक संस्कृतीक जीवनाचा वारसा दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केला जातो. त्यामुळे संस्कृतीचे सातत्य व वारसाचे सर्वधन करण्याचे काम केले जाते. तसेच ही संस्कृती विशिष्ट कालखंड व भूप्रदेश याप्रमाणे परिवर्तित होत असते. म्हणून या प्रकरणात संस्कृती या संकल्पनेचे विश्लेषण समजून घेताना संस्कृतीचे घटक, स्व-समूह श्रेष्ठवाद सापेक्षवाद, सांस्कृतिक धक्का संस्कृती गुण विशेष संस्कृती सार्वत्रिकता परिवर्तन पर समूह श्रेष्ठतवाद इत्यादी संकल्पना समजून घ्यायच्या आहेत.

६.२ संस्कृतीचे घटक (COMPONENTS OF CULTURE)

संस्कृती ही समाजाचे स्वरूप म्हणून समोर येते. यासाठी संस्कृतीची संकल्पनेची रुपरेषा आणि व्याप्ती लक्षात घेण्यासाठी संस्कृतीचे घटक समजून घेणे आवश्यक आहे. या घटकांमध्ये ज्ञान, श्रद्धा, मूल्य, प्रमाणके आणि भाषा इत्यादींचा समावेश केला जातो. या घटकाच्या माध्यमातून नागरीकरणाची / सभ्यताकरणाची प्रक्रिया केली जाते. यासाठी समाजात परंपरा, रुढी, प्रथा, मूल्य, प्रमाणके इत्यादींचा वापर करून संस्कृतीचे अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यासाठी संस्कृतीच्या घटकाची व्यवहारामध्ये उपयोजन केले जाते. त्यामुळे संस्कृतीचे संवर्धन, प्रसारण आणि आत्मसातीकरण करण्यात येते. यासाठी संस्कृतीचे घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) ज्ञान (Knowledge)
- २) विश्वास / श्रद्धा (Beliefs)
- ३) मूल्ये (विश्वास) (Values)
- ४) प्रमाणके किंवा नियमने (Norms)
- ५) प्रतिके (Symbols)

१) ज्ञान (Knowledge) :

संस्कृतीच्या निर्मिती मध्ये ज्ञानाचा समावेश हा बोद्धात्मक संस्कृती घटकांमध्ये करण्यात येते. ती जगाचे वास्तव म्हणून ओळखली जाते. ज्यामध्ये माहितीचा स्रोत म्हणून त्याचा वापर करण्यात येतो. ही माहिती वास्तवाशी निगडीत स्वरूपात असते. हे ज्ञान भौतिक जगतामधून निर्माण केले जाते. हे ज्ञान, सवय, अंतर्ज्ञान, सामान्यज्ञान आणि अधिकार या प्रमुख उगम स्रोतापासून होते. या ज्ञानाच्या आमस्रोताना ज्ञानाचे अशास्त्रीय स्रोत असे म्हटले जाते. हे ज्ञान वस्तुनिष्ठ आणि सत्याच्या आधारावरती निर्माण करण्यात येते. त्याआधारे वास्तविक पुरावा उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. तरच त्याची सत्यता पडताळून पाहता येते. जे ज्ञान वास्तव सत्यतेच्या पातळीवरती तपासता येते त्यालाच ज्ञानाचा दर्जा देता येतो. या ज्ञानाची संस्कृतीच्या संरचनेच्या बांधणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. कारण सामाजिक जगता मध्ये ज्ञानाचा वापर सामान्याकडून विशिष्ट घटकांकडे निर्माण होतो. उदा. तंत्रज्ञानाच्या वापरामधून तांत्रिक उत्पादन प्रक्रिया वाढते, पण त्याचा परिणाम बेरोजगारी वरती अधिक स्वरूपात पाहण्यास मिळते.

२) विश्वास / श्रद्धा (Beliefs) :

श्रद्धा किंवा विश्वास हे घटक संस्कृतीची निर्मिती करतात. समाजामध्ये व्यक्ती व समूह यांच्यामध्ये विश्वास किंवा श्रद्धा या सामाजिक संबंधाची व्यवस्था निर्माण करतात. यातून संस्कृतीच्या आचरण व्यवहाराची निर्मिती केली जाते. विश्वास आणि श्रद्धांची निर्मिती ही भुतकालीन, धार्मिक, आधार, लोकमत शास्त्रीय आधार इत्यादी घटकांच्या आधारे मानवी विश्वास आणि श्रद्धांची निर्मिती केली जाते. त्या आधारे प्रत्येक घटनेच्या संदर्भात सत्य-असत्य, खरे-खोटे ठरवणे अशक्य होते. हा एक भावनात्मक मानसिक प्रक्रियेचा भाग आहे. उदा. देवावर विश्वास श्रद्धा ठेवणे, पूर्णजन्म, स्वर्ग-नरक, पाप-पुण्य, भूत-पिशाच्य, शकून-अपशकून इत्यादी बाबींचा विश्वास आणि श्रद्धा यांच्याशी संबंधीत बाबी आहेत. या श्रद्धा आणि विश्वास यांचे स्वरूप विभिन्न प्रकारे समाजात दिसते. त्याचे सार्वत्रिक स्वरूप आढळत नाही. कारण त्या शास्त्राच्या कसोटीवरती तपासता येत नाही ते केवळ अभौतिक जाणीवेच्या सामाजिक जगताची व्यवस्था संस्कृतीच्या स्वरूपात निर्माण करतात. उदा. देवावरती श्रद्धा ठेवून नमस्कार करणे. पवित्र्य वस्तू मानने अशा अनेक प्रकारच्या श्रद्धा समाजात निर्माण होतात.

३) मूल्ये (Values) :

समाजामध्ये मूल्यांच्या आघातावरती संस्कृती आधारभूत आहे. यामध्ये काय योग्य आहे आणि काय अयोग्य आहे यासंबंधीत निर्देशीत करणाऱ्या सामाजिक विचारांना मूल्य असे म्हटले आहे. यानुसार व्यक्तीचे आचरण कसे असावे याचे निश्चितीकरण केले जाते. मूल्य हे व्यावहारिक सामान्यकृत अशा नियमाची व्यवस्था संवेदनात्मक व सकारात्मक स्वरूपाचे असते. यामध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात भावनात्मक निर्मिती होते. यातून व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडण होते तसेच मूल्यांच्या माध्यमातून आंतरक्रिया घडून येतात. त्यामुळे समाजात एकीकरण अधिक प्रमाणात वाढते. समाजात आपलेपणातून भावनिक एकात्मकीकरण घडून आणल्यामुळे वितुष्ट वाद आणि संघर्षाचे प्रमाण कमी होते. उदा. भारताने लोकशाही व्यवस्था टिकवण्यासाठी राज्यघटनेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय आधारित मूल्यव्यवस्था प्रस्थापित केली आहे.

४) प्रमाणके किंवा नियमने (Norms) :

सामाजिक नियंत्रणाचे काम नियमने प्रमाणकाच्या माध्यमातून समाजव्यवस्थेत केले जाते. व्यक्ती व समूहाच्या वर्तनाची पद्धती मूल्यांच्या आधारे प्रमाणकाची निर्मिती केली जाते. समाजातील विविध भूमिका धारण केलेल्या व्यक्तीची परस्परांशी कसे वागावे याविषयीचा नियम आहे. सर्वच मानवी समाजात नियमाची प्रमाणकांची व्यवस्था असते. त्यांना संपूर्ण समाजाचा पाठिंबा असतो. हे नियम वर्तन व्यवहारांची बाब असल्याने ते कोणाला दिसत नाही. म्हणजेच ते अर्मुत पातळीवर मनात बाळगता व वर्तनावर नियंत्रण आणणारी म्हणजे नियम होय. व्यक्तीने कसे वागावे हे सांगणारे नियम असतात. समाजातील व्यक्ती व समूहाचे वर्तनाचे नियम करून समाजव्यवस्था निर्माण करणे व समाजाला स्थैर्य प्राप्त करून देणे ही महत्त्वाची जबाबदारी नियमने / प्रमाणके निभावतात.

नियमनाचे तीन प्रकारे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ) लोकरीती (Folkways) :

'Folkways' ही इंग्रजी संज्ञा सर्वप्रथम विल्यम ग्रॅहम समनेर या समाजशास्त्रज्ञानी वापरली. Folkways या शब्दाचा अर्थ लोकरीती असा होतो. समनेर यांच्या मते, 'समाजमान्य

असे वागणुकीचे किंवा वर्तनाचा प्रकार म्हणजे लोकरीत.' दैनंदिन जीवनामध्ये एखाद्या समाजात दृढ झालेला वर्तन प्रकार म्हणजे लोकरीती होय. संभाषण, भोजन, अभिवादन, पोशाष यासंबंधीच्या वर्तनप्रकार लोकरीतीमध्ये समावेश होतो. ही वर्तन पद्धत साचेबद्ध स्वरुपाची असते. पण या पाळल्या जाव्यात अशी सक्ती नसते. ती अनौपचारिक रित्या व्यक्तीच्या वर्तनावरती नियंत्रण ठेवते. याचा फायदा असा होतो की कसे वागावे, कसे बोलावे, यांचा स्वतंत्रपण विचार करावा लागत नाही. ही पद्धती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असते. त्या माध्यमातून संस्कृतीचे संक्रमण होत राहते.

ब) लोकनीती (Mores) :

समाजशास्त्रज्ञ विल्यम सम्नेर यांनी लोकनीती ही संकल्पना वापरली. लोकरीती आणि लोकनीती यांची तुलना केली असता लोकनीतीना अधिक प्रमाणात मान्यता दिली जात नाही. लोकनीती मोडल्या तर लोक इतके गंभीरपणे घेतले जात नाहीत. उदा. रस्त्याने जाताना एखाद्याने नमस्कार केला नाहीतर काही फरक पडत नाही. समाजामध्ये लोकनीतीचे पालन केले नाही तर त्याचे इतके गांभीर्याने घेतले जात नाही. पण लोकरीतीचे पालन करण्यास उल्लंघन केल्यास त्याचे परिणाम समाजामध्ये दिसतात. सम्नेर यांच्या मते, लोकांच्या ज्या सवयी आणि परंपरा लोकनात्याला पोषक आहेत अशी पक्की खात्री जेव्हा होते आणि त्यानुसार लोकांचे वर्तन असावे म्हणून सक्ती होते तेव्हा त्याला लोकनीती म्हणतात. तर जे.एम. शेफर्ड म्हणतात, सामाजिक रचनेच्या कल्याणासाठी केंद्रीय महत्त्वाची अशी जी नियमने असतात त्यांना लोकनीती म्हणतात. या व्याख्याचा अर्थ असा स्पष्ट होतो की, समाजाच्या कल्याणासाठी उपयोगात आणला जातो. लोकनीतीची उदाहरणे अनेक असतात. एक पतीनीत्व पाळणे, विवाहपूर्वी लैंगिक संबंध पाळणे, राष्ट्रध्वजाचा मान राखणे इ. लोकनीती उदाहरणे आहेत. प्रत्येक समाजात लोकरीत विभिन्न स्वरुपात असतात. लोकरीती ही त्या त्या समाजातील मूल्ये असतात. लोकनीतीना आदर्श मानून वर्तनाची योग्ययोग्यता ठरवली जातात. याची अंमलबजावणी अनौपचारिक रित्या होत असते. यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य निर्माण करतात.

क) कायदा (Law) :

समाजाच्या गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेमध्ये औपचारिक नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायद्याची निर्मिती करण्यात येते. जेव्हा लोकनीतीच्या अंमलबजावणीसाठी शासनयंत्रणा क्रियाशील बनते तेव्हा लोकनीतीचे कायद्यामध्ये रुपांतरण होते याचे लिखित स्वरुपात रुपांतरण केले जाते. यामध्ये कायद्याचे दोन प्रकार पडतात. पहिला प्रथागत कायदा (Customary Law) म्हणजे समाजातील संबंधीत लोकरीतीना प्रथागत कायदा म्हणतात तर अधिनियमित कायदा म्हणजे राज्या मार्फत कायदेमंडळात जाणीवपूर्व व नियोजनबद्ध कायदे तयार करतात याला अधिनियम कायदा (Enacted Law) असे म्हणतात. हे कायदे लिखित स्वरुपात असतात याची अंमलबजावणी न्यायालय व पोलिस यंत्रणे मार्फत प्रभावीपणे केली जाते. कायदे तयार करण्यासाठी राज्यव्यवस्थेची निर्मिती केली जाते. त्याचे स्वरुप लिखित असते. ते हेतुपूर्वक तयार करतात. ते आधुनिक समाजाच्या नियंत्रणाचे साधन आहे ते सामाजिक परंपरा रुढी, प्रथा, अंधश्रद्धा यामध्ये सुधारणा करवून समाजात सामाजिक परिवर्तन निर्माण करण्याचे काम करतात. सामाजिक नियमने ही समाजात लोकरीती, लोकनीती आणि कायदे यांच्या माध्यमातून सामाजिक वर्तनावरती नियंत्रण प्रस्थापित करतात. हे तिन्ही घटक परस्परांशी संबंध आहे. कारण याचे मुख्य उद्दिष्ट्ये समाजामध्ये सामाजिक वर्तनावरती नियंत्रण ठेवण्यासाठी असतो.

५) प्रतिके (Symbols) :

प्रतिकाद्वारे संस्कृतीची निर्मिती केली जाते. संस्कृतीचे भौतिक आणि अभौतिक प्रकाराचा अभ्यास करताना प्रतिकाचा वापर केला जातो. प्रतिकाचा मुख्य हेतू हा विशिष्ट संस्कृतीला अर्थ प्रदान करण्याचे काम करणे या प्रतिकांच्या माध्यमातून सामाजिक आंतरक्रियेची निर्मिती केली जाते. व्यक्ति समाजामध्ये आंतरक्रिया करत असताना प्रतिकाचा वापर साधन म्हणून करत असतो. या साधनामध्ये कला, चिन्ह, भाषा, हावभाव इत्यादींचा वापर करून प्रतिकाची निर्मिती केली जाते. संस्कृती निर्मिती मध्ये प्रतिकाच्या स्वरूपात भाषेचा वापर केला जातो. ती व्यक्ती व समुदायाच्या मध्ये भाषेच्या माध्यमातून संवाद साधला जातो. त्या माध्यमातून शब्द लिपी आणि चिन्हाचा वापर करून भाषेचे स्वरूप नोंदवण्यात येते. भाषेचा वापर करून ज्ञान, विचार, मूल्य अभिवृत्ती श्रद्धा यांचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला वारसाच्या स्वरूपात देण्यात येतो. हे भाषेच्या माध्यमातून संवाद साधला जातो. त्याआधारे सामाजिक जीवनाचे नियोजन करण्यात येते. तसेच विचाराचे आदान-प्रदान करण्यासाठी भाषा ही प्रतिकाची व्यवस्था निर्माण करते, समाजव्यवस्थेत भाषेच्या आधारे विविध घटकांचे वर्गीकरण करणे शक्य होते, त्यामुळे सहजरित्या सामाजिक घटनेचे स्पष्टीकरण आणि विश्लेषण करणे शक्य होते. त्यानुसार संस्कृतीच्या भाषेच्या प्रतिकाचे स्वरूप स्पष्ट केले जातात. उदा. धर्माचे प्रतिक म्हणून धार्मिक स्थळे ग्रंथ संगीत गायन या सारखी प्रतिके निर्माण होतात.

वरील सर्व मुद्यामधून संस्कृतीच्या घटकांचे विश्लेषण करणे शक्य होते. संस्कृतीचे घटक हे सामाजिक संरचनेची बांधणी करत असतात. यामध्ये ज्ञान मूल्य प्रमाणके प्रतिके यांचा समावेश केला जातो. संस्कृती समजून घेण्यासाठी या सर्व घटकांचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. तरच संस्कृतीची संकल्पना समजून घेणे शक्य होईल.

आपली प्रगती तपासा :

१) संस्कृतीच्या घटकांचे सविस्तर विश्लेषण करा.

६.३ स्व-समूह श्रेष्ठतावाद (ETHNOCENTRISM)

समाजशास्त्राच्या मुलभूत संकल्पना मध्ये स्व-समूह श्रेष्ठतावाद ही संकल्पना महत्त्वाची समजली जाते. ही संकल्पना सर्वप्रथम विल्यम जी. सन्नेर यांनी 'Fokways' (१९०६) या ग्रंथात प्रथम मांडली. मराठी मध्ये Ethnocentrism या शब्दाचे रुपांतर स्व-समूह श्रेष्ठतावाद असे करतात. सर्व साधारणपणे या शब्दाचा अर्थ असा की आपली संस्कृती केंद्रस्थ मानून आपला समूह वा संस्कृती हीच श्रेष्ठ आहे आणि इतरांची संस्कृती कनिष्ठ स्वरूपाचे आहे अशी मानण्यास प्रवृत्ती म्हणजे स्व-समूह श्रेष्ठतावाद होय. आपली संस्कृती श्रेष्ठ आहे असा स्व-समूह

श्रेष्ठतावाद होय. आपली संस्कृती श्रेष्ठ आहे असा स्व-समूह श्रेष्ठतावाद मानत असतो ही संकल्पना संस्कृतीच्या अभ्यासामध्ये वर्तन व व्यवहाराच्या संदर्भात समजली जाते. ज्यामध्ये दोन समूहाचा स्व-संस्कृतीचा तुलनात्मक विश्लेषण श्रेष्ठ-कनिष्ठात्वाच्या आधारे केले जाते.

स्व-समूह श्रेष्ठतावादाची व्याख्या समजून घेताना विल्यम सम्नेर यांच्या मते, “स्वतःच्या समूहाला सर्व गोष्टी केंद्रस्थानी मानून इतर सर्व गोष्टीचे मोजमाप करण्याच्या व इतरांचा दर्जा आपल्या समूहाच्या संदर्भात निश्चित करण्याचा दृष्टिकोन म्हणजे स्व-समूहकेंद्रियता होय.” (Ethnocentrism is that “View of things in which one’s own group is the center of everything and all others are scaled and reted with reference to it.”) विल्यम पी. स्कॅट (समाजशास्त्र शब्दकोष) ‘आपलीच संस्कृती वा समूह मुलतःच श्रेष्ठ आहे अशी त्याच्याविषयीची अभिवृत्ती म्हणजे स्व-समूहकेंद्रियता होय.’ (Attitude of regarding one’s own culture or group as inherently superior’)

लाईट आणि केनर यांच्या मते “आपली जीवनरीत-वर्तनप्रकार श्रद्धा, मूल्य, नियमने, हीच जीवन जगण्याची खरी योग्य रीत आहे अशी मानण्याची प्रवृत्ती म्हणजे स्व-समूहकेंद्रियता होय.” (The tendency to see one’s own way of the life including behaviour, beliefs, values, and norms as the only right way of living”)

वरील सर्व व्याख्या मधून स्व-समूह श्रेष्ठतावादाची संकल्पना समजून घेण्यास सोपे जाईल. या सर्व व्याख्या मध्ये काही समान अर्थ सामावलेला आहे. स्व-समूह श्रेष्ठतावाद ही एक सामाजिक मानववंशशास्त्रीय संकल्पना अभिवृत्तीच्या संदर्भात पाहिली जाते. ती स्वतःच्या केंद्रस्थानी मानून इतर संस्कृतीला कनिष्ठ मानते. यामध्ये मूल्यमापन करत असताना स्वतःच्या संस्कृतीला मानले जाते. त्यामूळे साहजिकच इतर समूदायाला कनिष्ठ स्वरूपात पाहिले जाते.

आपलीच संस्कृती इतरांपेक्षा कशी श्रेष्ठ आहे याविषयीची चर्चा केली जाते. आपल्या समाजातील परंपरा, रुढी, प्रथा, श्रद्धा, चालीरीती इतर संस्कृतीपेक्षा श्रेष्ठ आहे असा समज प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामूळे स्वतः समूह श्रेष्ठ ही अभिवृत्ती समोर येते. आपल्या समूहाची कला, संगीत, नृत्य, गायन, साहित्य हे स्वतःहून श्रेष्ठ मानताना इतरांच्या संस्कृतीची तुलना केली जाते. तेव्हा इतर संस्कृतीला कनिष्ठ मानले जाते. हे अभिवृत्त प्रत्येक समूहातील उपसमूहामध्ये विभिन्न स्वरूपामध्ये पाहण्यास मिळते. उदा. आपला धर्म, जात, वंश, कुटुंब, शाळा, महाविद्यालय व राजकीय पक्ष, हेच श्रेष्ठ मानताना इतरांना कनिष्ठ समजले जाते. या प्रकारामध्ये स्व-समूह अंतर्गत केंद्रस्थानी श्रेष्ठ मानतात तर इतर समूहाच्या संस्कृतीला दुय्यम समजण्यात येते.

स्व-समूह केंद्रियता निर्माण होण्यामागच्या कारणांचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की त्यामध्ये स्व-समूहश्रेष्ठतावाद ह्या सवयीमूळे निर्माण होतो. आपल्या सवईच चांगल्या वाटायला लागतात. इतरांना दुय्यमतेचे स्थान दिले जाते. दूसरे संस्कृतीच्या संदर्भात ज्ञानाचा अभाव मधून स्व-समूहकेंद्रीयवाद निर्माण होतो. इतरांची संस्कृती विषयीचे असणारे ज्ञानविषय माहिती नसते तरी देखील इतरांची संस्कृती दुय्यम मानून आपलीच संस्कृती श्रेष्ठ असा स्व-समूहकेंद्रियता निर्माण करते. आपल्या संस्कृतीची जोपासना करण्यासाठी स्व-समूह

केंद्रीयवादाचा आग्रह धरला जातो. त्याचबरोबर काही व्यक्ती व समूहामध्ये व्यक्तिगत उणिवा समोर न आणण्यासाठी स्व-समूहकेंद्रीयवादाची जोपासना केली जाते. इतर समूदायाच्या संस्कृती आचार व अभिव्यक्तीला दुय्यम स्वरूपात समजले जाते.

स्व-समूहकेंद्रियवादाचे परिणाम संस्कृतीच्या संदर्भात अभ्यास केला जातो. याचे चांगले वा वाईट परिणाम कसे होतात त्यानुसार त्या समूहाचे स्वरूप समजून घेता येते. हे कार्य सहकारात्मक आणि संघर्षात्मक स्वरूपात पाहण्यास मिळते. स्व-समूहकेंद्रवादांमुळे समाजामध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण मध्ये सहिष्णुता, समूहनिष्ठा आणि मनोधैर्य वाढवण्यास मदत होते. स्व-समूहकेंद्रियतावादी विचारामधून देशभावना राष्ट्रवादाची जाणीव निर्माण करता येते.

स्व-समूह केंद्रीयवादामधून चांगले परिणाम दिसतात. तसेच वाईट परिणाम ही आढळून येते. यामुळे सामाजिक परिवर्तना विषयीचा विचार आणि कृती करण्यास आढळता येतो. केवळ समाज आपली स्व-समूहकेंद्रीयवाद संकल्पना श्रेष्ठ मानून इतर संस्कृतीला दुय्यमत्व दिले. आपल्या संस्कृतीमध्ये नवीन घटकांचा स्वीकार केला जात नाही. त्यामुळे नवीन परिवर्तनाच्या बाबींचा समावेश करण्यास नकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्यात येतो. उदा. स्व-समूहकेंद्रीयवाद स्वरूप धार्मिक अल्पसंख्यांक समूहामध्ये अधिक प्रमाणात दिसते.

६.४ सांस्कृतिक सापेक्षवाद (CULTURAL RELATIVISM)

सांस्कृतिक सापेक्षवादाचा अर्थ योग्य अयोग्यता, नीती-अनीतीच्या, चांगले-वाईटपणाचा कल्पना असते असा अर्थ समजला जातो. एखाद्या समाजात जी नियमने व मूल्ये असतात त्यापेक्षा अगदी वेगळी नियमने व मूल्ये दुसऱ्या एखाद्या समाजात असू शकतात. एखाद्या समाजाने निश्चित केलेल्या नियमने आणि मूल्ये ही दुसऱ्या समाजात चुकीचे समजून येतात. कोणते वर्तन योग्य कोणते वर्तन अयोग्य. नैतिक अनैतिक याविषयीच्या कल्पना ह्या त्या समाजापुरत्या मर्यादित असतात. अशा प्रकारला सांस्कृतिक सापेक्षवाद असा अर्थ घेतात. उदा. काही समाजात दारु पिणे योग्य समजले जाते तर काही समाजात दारु पिणे अयोग्य समजले जाते.

सांस्कृतिक सापेक्षवाद या संकल्पनेचा अर्थ असा की, प्रत्येक संस्कृती गुण तो ज्या संस्कृतीचा घटक आहे त्या संस्कृतीच्या चौकटीतच अर्थपूर्ण असतो. त्याचा अर्थ त्या संस्कृती संदर्भातच घेतला जातो कारण तो गुण त्या विषिष्ट समूहापुरताच मर्यादित असतो. याचा अर्थ वर्तकृता अभिव्यक्ती आणि व्यवहाराच्या संदर्भात स्पष्टीकरणाच्या व विश्लेषणाच्या स्तरावरती अभ्यासली जाते.

भारतीय समाजव्यवस्थेत विवाहापूर्वी संतती जन्मास घालण्यास समाज स्वीकारत नाही. त्यामुळे समाजात गर्भपाताचे आणि अनाथ मुलांचे प्रमाण अधिक वाढते. पण फिलिपाईन्स देशातील बोंटोक (Bontoc) या आदिवासी जमाती मध्ये विवाहपूर्व गर्भधारणा मान्य केली जाते. या जमातीमध्ये विवाहपूर्व तरुण तरुणींना लैंगिक संबंध ठेवण्याची अधिमान्यता देण्यात आली आहे. त्यामुळे विवाहपूर्व गर्भधारणेतून होणाऱ्या अपत्याला समाज मान्यता देतो. ज्या मुलींना मुले होत नाहीत त्यांची लग्ने होणे अडचणीचे होऊन बनते या संस्कृती अभ्यासामध्ये सापेक्षवाद हा वर्तन व्यवहाराचे चांगला वाईट अर्थ निश्चित केला जातो. त्या संस्कृतीनुसार श्रद्धा, आचार-

विचार, मूल्य, परंपरा, रुढी, नीती व व्यवहार यांचे निश्चितीकरण केले जाते. ही व्यवस्था चांगली किंवा आदर्श म्हणून व्यक्ती त्याचा स्वीकार करत असतो. त्याची समाजाच्या दृष्टीने उपयुक्तता लक्षात घेऊन इतर समुदायाच्या संस्कृतीचा व्यवहार समजून घेता येईल.

आपली प्रगती तपासा :

- १) स्व-समूह केंद्रीयता संकल्पना सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) सांस्कृतिक सापेक्षवादाची संकल्पना म्हणजे काय ?

६.५ सांस्कृतिक धक्का / भिषणता (CULTURAL SHOCK)

संस्कृतीच्या प्रकारामध्ये सांस्कृतिक धक्का भिषणता या संकल्पनेचा समावेश केला आहे. प्रत्येक समाजामध्ये स्वतःची अशी सामाजिक संस्कृती असते. आपल्या संस्कृतीनुसार व्यक्ती, श्रद्धा, परंपरा, रुढी, ज्ञान, आचार-विचार पद्धती, नीती, नियमने, मूल्य यांचे आचरण करत असतो. पण ही व्यवस्था विभिन्न भिन्न समाजामध्ये पाहण्यास मिळते. या सांस्कृतिक भिन्नतेमुळे एखाद्या समुदायातील व्यक्तीला अचानक दुसऱ्या समाजामध्ये जाऊन त्याची सांस्कृतिक वर्तन प्रकार शिकावे लागते. तेव्हा जुन्या अगोदरच्या परंपरा सोडून नवीन संस्कृती पद्धती स्वीकारावी लागते तेव्हा सांस्कृतिक धक्का भिषणता म्हणता येते.

त्या मूल्य परंपरा अशा रुढी नियमाशी व्यक्तीला स्वीकाराव्या लागतात. त्यावेळी त्या सर्व गोष्टी नव्याने स्वीकाराव्या लागतात. उदा. भारतीय व्यक्ती अमेरिकन देशामध्ये गेल्यानंतर त्या व्यक्तीला अमेरिकेन पद्धतीचे सांस्कृतिक आचार-विचार मूल्य परंपरा श्रद्धा प्रथा नियमांचे पालन करावे लागते तेव्हा त्याला भारतीय सांस्कृतिक व्यवहाराप्रमाणे जीवन जगता येत नाही त्यांना त्या गोष्टी सोडून नवीन गोष्टी स्वीकाराव्या लागतात तेव्हा त्याच्या जीवनात अचानक सांस्कृतिक जीवनात बदल होतो हे स्वीकारताना सांस्कृतिक भिषणता धक्का निर्माण केला जातो ही संकल्पना इतर संस्कृतीशी एकरूप न होणाऱ्याच्या बाबत वापरलेली आहे. कारण परदेशी संस्कृतीशी कोणीही सहजासहजी एकरूप होताना आढळून येत नाही. त्यामध्ये व्यक्ती समुदायातही नवीन पद्धतीचे सांस्कृतिक जीवन जगावे लागते. उदा. फॅशन मध्ये दिवसेंदिवस बदल होताना पाहावयास मिळते. तेव्हा व्यक्तीला फॅशनच्या विविध प्रकारचा स्वीकार सांस्कृतिक पातळीवरती करावे लागतात.

६.६ संस्कृती गुण विशेष (CULTURE TRAIT)

संस्कृतीची रचना निर्माण केलेली असते. तिचा संबंध हा परस्पर घटकावरती आधारभूत असतो. ती विभिन्न घटकापासून निर्माण करण्यात येते हे घटक सांगणे त्यांचे वर्णन

संस्कृती रचना मध्ये पहावे लागते. संस्कृतीक रनचेमधील महत्वाचा घटक म्हणून संस्कृती गुणाकडे पाहिले जाते. HobeI यांच्या मते, “संपादित वर्तनप्रबंध किंवा भौतिक वस्तू यांचा सर्वात लहान घटक म्हणजे संस्कृती गुण होय.” संस्कृतीच्या भौतिक स्वरूपामध्ये असणारे घटक हे गुण म्हणून ओळखले जातात. उदा. पुस्तक, शाळा, वाहन यासारखे अनेक भौतिक वस्तू व गुण म्हणून ओळखतात. तर अभौतिक घटकामध्ये विश्वास श्रद्धा, करुणा, मैत्री, प्रज्ञा, मूल्य या सर्व घटकाचा अभौतिक गुण म्हणून समावेश होतो.

प्रत्येक संस्कृती अनेक गुण असतात यांचा परस्पर संबंधातून गुणाचा मिळालेला पुंज म्हणजे संस्कृती संकुल (Cultural Complex) होय. जेव्हा अनेक संस्कृती गुणविशेष व्यवस्थितरित्या एकत्र येतात, एकमेकांशी गुणबद्धरित्या संबंधित असतात व एकत्रितपणे विशिष्ट कार्य एकत्रितपणे पार पाडतात तेव्हा त्या संस्कृती गुणविशेषाच्या समूच्याला संस्कृती संकुल (Cultural Complex) म्हणतात. उदा. शाळेच्या निर्मितीमध्ये विद्यार्थी शिक्षक वर्ग, फळा, नकाशा, पुस्तके खडू इत्यादी घटकांचा समावेश एकत्र आल्याने होतो. शाळेमध्ये शिक्षक अध्यापनाचे कार्य करत असतो. तसेच विद्यार्थी ही अध्ययन करण्याचे काम काम करतो असे विविध संस्कृतीचे संकुल समाजामध्ये संस्थात्मक पातळीवर निर्माण केले जातात. त्यामधून समाजातील व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात.

समाजामध्ये संस्कृती संकुलनाच्या माध्यमातून एकत्रित येऊन एक नवीन संस्कृती विशिष्ट रूप धारण करते. तेव्हा संस्कृतीच्या त्या रूपास सांस्कृतिक प्रतिमान (Cultural Pattern) असे म्हणतात. या संस्कृतीच्या रचने मधून विशिष्ट संस्कृती इतरापेक्षा वेगळेपण स्पष्ट करत असते. ही संकल्पना रुथ बेनडिक्ट यांनी Patterns of Culture या ग्रंथामध्ये मांडली. त्यांनी विभिन्न आदिवासींच्या संस्कृतीचा अभ्यास करून संस्कृती प्रतिमान संकल्पना मांडली. त्यांनी मेलॅनेशियातल डोबुयन, न्यू मेक्सिकोतील अुनी आणि व्हकुव्हर बेटावरील कबकिअन इंडियन या समाजाचा सविस्तर अभ्यास केला.

६.७ सांस्कृतिक सार्वत्रिकता (CULTURE UNIVERSALS)

विभिन्न समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या संस्कृतीचे वास्तविक स्वरूप पाहण्यास मिळते असे असले तरी प्रत्येक समाजातील संस्कृती भिन्न असली तरी सामाजिक संस्था रचना व्यवस्थामध्ये साधर्म आढळते. कारण ती प्रत्येक मानवी समूहात आढळून येते. तसेच समाजातील व्यक्तीच्या मुलभूत स्वरूपाच्या गरजा समान प्रमाणात दिसून येतात. या मुलभूत गरजाची पूर्ती करण्यासाठी सामूदायिक पातळीवरती सामाजिक संस्थाची निर्मिती करण्यात आली. ह्या गरजा भौतिक आणि अभौतिक पातळीवरील सामाजिक संबंधामधून पूर्ण केल्या जातात. प्रत्येक संस्कृतीमध्ये परंपरा, रुढी, प्रथा, विश्वास, श्रद्धा, नीती, नियमने, भाषा इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे प्रत्येक समाजात भौतिक, संस्कृती असते. त्यामध्ये अगदी सुईपासून आधुनिक तंत्रज्ञानापर्यंत वस्तू व सेवांचा समावेश केला जातो. या दोन्ही संस्कृतीच्या माध्यमातून मानवी गरजा पूर्ण करण्यात येतात. या गरजा करण्याचे माध्यम म्हणून सामाजिक संस्थांची निर्मिती करण्यात आली. उदा. कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था, शिक्षणसंस्था असा अनेक संस्थांची निर्मिती करण्यात आली आहे. ज्यामधून मानवी गरजा पूर्ण केल्या जातात. यामध्ये विशिष्ट प्रकारचे जीवन जगण्याची पद्धती स्पष्ट केली आहे. त्याला

सांस्कृतिक सार्वजिकता असे म्हणू शकतो. कारण संस्कृतीच्या व्यवहाराचे सार्वत्रीकरण झालेले असते, त्यानुसार जीवन जगण्याची पद्धत रुढ झाल्याचे स्पष्ट दिसून येते.

६.८ सांस्कृतिक परिवर्तन / बदल (CULTURE CHANGE)

समाजामध्ये सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सातत्याने चालू असते. सद्यस्थितीमध्ये समाज अनेक श्रद्धा व्यवस्था आणि संस्कृती व्यवहाराणी बांधणी करण्यात आला आहे. ज्यांना शास्त्रीय आधार प्राप्त झालेला नाही. यामध्ये अनेक श्रद्धा मिथक आणि अंधश्रद्धा यांचा समावेश होतो. त्या संस्कृतीची आचार विचार वर्तन व्यवहार पद्धती विभिन्न आहेत. याचे स्वरूप जातीव्यवस्था आणि संयुक्त कुटुंबामध्ये पाहण्यास मिळते. या सांस्कृतिक परिवर्तनामध्ये शिक्षण, राजकारण आणि राजकीय क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची आहे. मानवाने निर्माण केलेल्या अशा भौतिक आणि अभौतिक गोष्टींचा समावेश यामध्ये होतो. संस्कृतीच्या कोणत्याही घटकात होणारा बदल म्हणजे सांस्कृतिक परिवर्तन (Cultural Change) होय. उदा. मानवाने निर्माण केलेली वस्तू, यंत्र, इमारती, तंत्रज्ञान, वाहने इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. त्याचबरोबर सांस्कृतिक कार्यक्रम भाषण, गायन, वादन, नृत्य प्रकार, वेशभूषा, कपडे या घटकांचा समावेश सांस्कृतिक घटकांमध्ये सामाजिक परिवर्तन आणि सांस्कृतिक परिवर्तन यांच्या संबंधाची व्यवस्था परस्पर संबंधीत असली तरी सांस्कृतिक परिवर्तन सामाजिक परिवर्तन होऊ शकत नाही. उदा. नवीन तंत्रज्ञान शोध हा सांस्कृतिक परिवर्तनाचा भाग असतो. उदा. संगणकाच्या शोधाने अर्थ व्यपित्य सेवा क्षेत्रे यामध्ये बदल घडून आले आहे. ऑगर्बन यांनी तंत्रज्ञानाच्या परिवर्तनाचा परिणाम सार्वत्रिक जीवनावरती होताना पाहण्यास मिळतो. त्याचे चांगले व वाईट परिणाम असू शकतात.

सांस्कृतिक परिवर्तनाचे प्रसारण अधिक प्रमाणात येताना दिसतात. कारण नवीन विकासात्मक तंत्रज्ञान आणि प्रसारमाध्यमामध्ये प्रचंड प्रमाणात बदल होत आहे. त्यामूळे दैनंदिन जीवनामध्ये सांस्कृतिक बदलाचा परिणाम सांस्कृतिक प्रसारणामधून अधिक प्रमाणात परिणाम करतो. त्यामधून अध्यावत स्वरूपाची संस्कृती निर्माण होते. Fast food, Rock music, Coca Cola, Pizza या सारख्या खाण्यापिण्याच्या पद्धती बदल जाताना दिसतात. विशेषतः प्रसारमाध्यम गतिशिलता अधिक प्रमाणात असल्याने माहिती व तंत्रज्ञानचा प्रसार अधिक गतिशील वापर संस्कृतीच्या प्रसारात हातो. नवीन फॅशन सवयी क्षेत्रे आणि ठिकाणे यामध्ये बदल दिसून येतात.

सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या संदर्भात अनेक संकल्पना आणि सैद्धांतिक पद्धतींचा वापर करण्यात येऊ लागला. या सांस्कृतिक परिवर्तनामधून नवीन आयाम संस्कृतीच्या संदर्भात निर्माण होत आहेत. विल्यम ऑगर्बॉन निमकॉक यांनी संस्कृतीच्या रेंगाळण्याची (Cultural lage) ची संकल्पनात्मक सिद्धांत स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते संस्कृतीच्या भौतिक घटकात वेगाने परिवर्तन घडवून येते आणि अभौतिक सांस्कृतिक अतिशय मंद गतीने परिवर्तन घडवून येत असल्याने ती परिवर्तनात मागे राहते म्हणून या स्थितीचे निर्देशन करण्याला सांस्कृतिक प्रस्थापन रेंगाळणे (Cultural lag) अशी संज्ञा वापरली आहे.

ऑगर्बर्न यांच्या मते तंत्रज्ञानात्मक प्रगती वेगाने घडून येते. पण त्यामानाने नियमने, मूल्ये, श्रद्धा, धर्म आणि दैनंदिन जीवनातील वर्तन पद्धती नियंत्रित ठेवण्यासाठी अभौतिक

संस्कृती बाब मात्र मंद गतीने बदलत असते. तंत्रज्ञानाच्या बदलामुळे नवीन सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्था प्रस्थापित केली जाते. या सर्वांमधून नवीन ताणतणावाची व विसंवादाची परिस्थिती निर्माण होते. समाजामध्ये अटळता निर्माण होते. त्यामधून सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रियाला सामोरे जावे लागते.

६.९ पर-संस्कृति केंद्रियवाद / पर-संस्कृति केंद्रियवाद (XENOCENTRISM)

पर-समूह केंद्रियवाद हा स्वसमूहवादाच्या सांस्कृतिक संकल्पनेपेक्षा भिन्न स्वरूपाचा आहे. पर-समूह श्रेष्ठतावाद म्हणजे इतर समुहाच्या संस्कृतीला श्रेष्ठतावाद देऊन आपली स्वतःची संस्कृती कमी समजणे असा होतो. आपल्या समाजाचे सांस्कृतिक जीवन पद्धती जगत असतो त्याही पेक्षा वेगळी पद्धतीचे इतर संस्कृती जीवन जगत असतात. त्यामध्ये त्याचे आचार विचार परंपरा श्रद्धा मूल्य खाणपाण, केशभूषा, वेशभूषा, पूजा-अर्चा इत्यादींचा समावेश होतो. ही एक मनोभावना आहे की जी उत्पादन पद्धतीची संकल्पना ह्या आपल्या समुहाचे संस्कृतीवेद श्रेष्ठता देण्याचे काम केले जाते. याचे उदाहरण म्हणून १८ व्या शतकामध्ये युरोपामध्ये Primitive movement म्हणून Noble Savage ही संकल्पना कलेच्या संदर्भामध्ये समोर येताना दिसते. या संकल्पनेचा वापर स्वयमकेंद्रियवादाची संकल्पना तपासण्यासाठी केला जातो. व्यक्ति पातळीवरती स्वसमूहकेंद्रियवादाची चिकित्सा करण्याच्या दृष्टिकोनातून पाहिली जाते. पर-संस्कृतीक केंद्रियवाद ही परकीय सांस्कृतिक व्यवस्थेला महत्त्व देण्याचे काम करते. त्यामुळे साहजिकच स्वसमूहकेंद्रियवादाच्या विरोद्धामध्ये अभ्यासता येते. ज्यामध्ये स्वतःच्या उत्पादन पद्धती ही इतरांच्या श्रेष्ठतेहून कमी समजली जाते. ही संकल्पना विकसनशील आणि अप्रगत राष्ट्रांच्या जनतेमध्ये दिसून येते. ही काही कारणाने निर्माण होते. पहिले अप्रगत आणि प्रगत राष्ट्रातील आर्थिक सामाजिक तफावत दूसरे स्थानिक बाजारपेठेच्या अभावी बंद पडणारे उद्योग तिसरे विकसनशील आणि अप्रगत राष्ट्रांवर प्रगत राष्ट्रातील व्यक्तीचे असणारे वर्चस्व. उदा. अमेरिकन देशाचे अविकसनशील देशावरील वर्चस्व या संकल्पनेचा वापर स्वसमूहाच्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी इतर समुदायाच्या सांस्कृतिक मूल्याचा आधार घेतला जातो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या संकल्पनेची व्याख्या स्पष्ट करा.
- २) पर समूह श्रेष्ठतावादाची संकल्पना सविस्तर लिहा.

६.१० सारांश (SUMMARY)

संस्कृती या शब्दाचा अर्थ समाज किंवा समूहाच्या मूल्य व्यवस्थेचा संदर्भात वापरला जातो. याचा भाग भौतिक आणि अभौतिक व उपसंस्कृती या प्रकारातून समजून घेता येतो. ही सामाजिक वास्तवाची विश्लेषणात्मक बाब आहे. यामध्ये सांस्कृतिक पार्श्वभूमी निर्माण करण्याचे काम संस्थात्मक पातळीवरती संघटनात्मक स्वरूपात केले जाते. ही मानवनिर्मित बाब आहे जी मानवी सक्षमतेची निर्मिती आणि शिकण्याची प्रक्रिया आहे. ती प्रतिकांच्या माध्यमातून परस्पर संबंधीत बाब म्हणून समोर येते. यासाठी प्रतिकात्मक संवाद म्हणून भाषेचा वापर केला जातो. ही भाषा नवीन संकल्पनात्मक मांडणी करते. या विषयाचा अभ्यास समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र या सामाजिक अभ्यास शाखामध्ये वर्तन व्यवहाराची बाब म्हणून समोर येते. याचाच प्रकार म्हणून स्वसमूह केंद्रीयवाद, पर समूह केंद्रीयवाद सांस्कृतिक रेंगाळणे या संकल्पना मधून संस्कृती प्रकार समोर येतो. या सामाजिक मानसशास्त्रीय प्रक्रिया आहेत. प्रत्येक संस्कृती ही विशिष्ट भौगोलिक परिस्थिती मध्ये निर्माण होत असते. त्यामध्ये विभिन्न व्यवहारामध्ये साध्यर्म व वैधर्म्य स्वरूपात दिसून येतात त्याचे स्वरूप अनेक घटकात विभागले जाते. ज्यामध्ये प्रभूत्वकारी संस्कृती उभारताना दिसून येते. ती बहुसंख्य समूदायाला आपल्या वर्तनाच्या पद्धती स्वीकाराव्या लागतात. त्यातून सांस्कृतिक वर्चस्व आधारित समाज उभारताना पाहण्यास मिळतो. त्याच्या विरोधामध्ये प्रतिसंस्कृती निर्माण केली जाते. ही दैनंदिन जीवनात घडणारी बाब आहे. संस्कृती ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे.

६.११ अभ्यासाचे प्रश्न (QUESTION PATTERN)

१. संस्कृती म्हणजे काय सांगून संस्कृतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. संस्कृतीचे घटक सविस्तर लिहा.
३. संस्कृतीची स्व-समूहकेंद्रियता ही संकल्पना सविस्तर लिहा.
४. सांस्कृतिक परिवर्तन - टीप लिहा.

६.१२ संदर्भ सूची

1. Abraham Francis M. (2010) Contemporary Sociology : An Introduction to Concept and Theories, New Delhi, Oxford University Press.
2. Giddens Anthony (2001) Sociology (4th Edition) Polity Press.
3. Macionis John (2005) Sociology (10th Edition) Prentice Hall.
४. सांख्ये सर्जेराव २०१३ समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, पुणे प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हॉऊस.
५. खैरनार दिलिप २००८ समाजशास्त्र परिचय, पुणे डायमंड पब्लिकेशन.

घटक - ७

मिडिया - नवीन सामाजिक माध्यमे (NEW SOCIAL MEDIA)

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ समाज माध्यमाचा अर्थ
- ७.३ समाज नेटवर्किंग / मिडिया
- ७.४ सामाजिक माध्यमाचे प्रकार
- ७.५ समाज माध्यमांचा नकारात्मक परिणाम
- ७.६ समाज माध्यमांचे सेवांचे वैशिष्ट्ये / गुण
- ७.७ सारांश
- ७.८ अभ्यासाचे प्रश्न
- ७.९ संदर्भ सूची

७.० उद्दिष्टे

---

१. नविन समाज माध्यमांची ओळख करून देणे.
२. नविन समाज माध्यमांची विविध प्रकाराचा परिचय करून देणे.
३. समाज माध्यमांचा समाजावर होणारा नकारात्मक आणि सकारात्मक परिणामांची माहिती करून देणे.
४. समाज माध्यमाचा नविन सेवे संबंधी गुण वैशिष्ट्यांचे अवलंबन होण्यासाठी मदत करणे.

७.१ प्रस्तावना

आधुनिक काळात नविन नविन पद्धती यंत्र आणि तंत्राचे संशोधन केले जात आहे. यामधून मानवी सेवेसाठी यांचा विकास आणि संपूर्ण जगात प्रसार ही केला जात असतो अशा माहितीच्या प्रसारणासाठी पारंपारिक प्रसार माध्यमे पुस्तके, वर्तमानपत्रे, चित्रपट, नाटके, दूरदर्शन, रेडियो वगैरे साधने उपयोगात आणली जात होती परंतु अशा पारंपारिक समाज माध्यमांवर विशिष्ट उच्च प्रभुत लोकांचीच मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. आधुनिक काळात माहिती प्रसार तंत्र ही बाब अतिशय महत्त्वाची बनली आहे. याचाच फायदा घेऊन नविन माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासातून एक नवीन संकल्पना निर्माण झाली ती म्हणजे समाज माध्यमे होय. मोबाईल आणि संगणकाच्या मदतीने जागतिक वेबला जोडून कोणती व्यक्ती आपली माहिती

प्रसारित करू शकते आणि दुसऱ्याची माहिती मिळवू शकते यासाठी एका संकेत स्थळावर आपले खाते खोलावे लागत असते.

समाजाच्या हातातील इलेक्ट्रॉनिक प्रसार माध्यम म्हणजे समाज माध्यम होय. समाज ही माध्यमे पाहिजे तसे आणि हवे तसे वापर करू शकतात आणि या माध्यमांचा वापर करण्याची पद्धती अगदी सुलभ आहे. आज सर्वांकडे स्मार्टफोन सहजतेने उपलब्ध आहेत. हा स्मार्टफोन आपले विचार आणि संदेश आपल्या नेटवर्क मध्ये जलद आणि प्रभावीपणे प्रसारित करू शकतो. मग ते फोटो असो किंवा विडियो जर सदर पोस्ट किंवा मजकुर चांगला असेल तर वाइरल (प्रसार) होण्यास वेळ लागत नाही. पण या सर्व प्रस्तुतीकरण आणि वेळ टाइमिंग खूप महत्त्वाची असते.

समाज माध्यमातील प्रमोशन :

एकाच वेळी बऱ्याच सोशल साईट्स वरती जेव्हा आपण कॅम्पेन / प्रचार करतो आणि जेव्हा लोक ती पोस्ट (मजकुर) आपल्या नेटवर्क मध्ये शेअर करतात आणि जेव्हा आपोआप आपल्या व्यवसाय किंवा विचारांचे प्रमोशन होते. हा समाज माध्यमांचा सर्वात मोठा उपयोग आहे. जो पारंपारिक माध्यमांतून करणे शक्य नाही. यामध्ये आपल्या पोस्टचे “सेल्फ लाईक” जास्त असेल तर ती पोस्ट कायम राहत असते म्हणजे जो पर्यंत ती साईट अस्तित्वात आहे अगदी कमी खर्चात आपण जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत सहज पोहोचू शकतो. म्हणूनच अनेक NGOs आणि सरकारी संस्था समाज माध्यमांचा अधिक उपयोग करतात.

जनसंपर्क घडवून आणणारे क्रांतीकारी साधन म्हणजे समाज माध्यमे होय. जगातील बहुसंख्य लोकांची जीवन या समाज माध्यमांनी व्यापून टाकली आहे. भारतासारख्या देशामध्ये तर या नविन समाज माध्यमांचा वापर वाढत आहे. एका सर्वेक्षणानुसार जगातील सर्वात अधिक समाज माध्यमांच्या वापर करणाऱ्या यादीत भारताच्या प्रथम क्रमांक लागत आहे. परंतु यामुळे व्यक्ती जीवन संकुचित बनत चालले आहे. सामाजिक जीवना संबंधी आभासी आणि चुकीची चित्र रंगवली जात आहे का ? नैराश्य वाढत चालले आहे का ? द्वेषभाव वाढत चालला आहे का ? अशा अनेक प्रश्नांचा विचार करण्याची वेळ आलेली आहे.

७.२ समाज माध्यमाचा अर्थ

नव सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य घटक बनलेली फेसबुक, व्हॉट्सअॅपचा वापर म्हणजे समाजमाध्यमे होय. समाजमाध्यमे अभासी विश्वात वावरत असल्यामुळे सामाजिक विचार-आचार संकुचित मानसिकता निर्माण होत आहे. असे काही समाजशास्त्री अभ्यासकांच्या लक्षात येत आहे. कारण बहुत समाजमाध्यमे वापरकर्ते आपल्या विचारांची साम्य असलेले विचार, लेख, बातम्या आणि चित्रांचा शोध घेत असतात.

समाज माध्यमांमुळे जनसमूह, आपले लोक आपल्या विचारांचे मुद्दे यांच्यामध्ये समतोल राखणे आणि त्या संबंधी चर्चेत सहभागी होण्याची सर्वांना संधी मिळत आहे, पण त्याच बरोबर सामाजिक सलोखा बिघडवणे, हिंसक कृत्य करण्याची, चुकीचे वर्तन करण्याच्या प्रवृत्ती बळावत

आहे. शिवाय वैयक्तिक स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्नही केला जात आहे. म्हणून समाजमाध्यमे ही फायदा पेशा नुकसानच अधिक करणारी ठरू लागली आहेत.

समाज माध्यमांमुळे मानवांची संकुचित विचारधारा आणि मानसिकता बनू लागली आहे. असे समाजशास्त्री अभ्यासकांचे मत आहे. अनेक समाजमाध्यमांचे वापरकर्ते आपल्या विचारांशी जुळणाऱ्या विचारांच्या बातम्यांचा शोध घेत आहेत. समाजमाध्यमे समाजाला एकमेकांपासून वेगळे करू लागली आहेत. सामाजिक भेदभाव वाढीस मदत करू लागली आहेत. या शिवाय अपुरा किंवा चुकीचे समज पसरवण्यासाठी समाज माध्यमांची मदत होत आहे. असे अभ्यासवृत्ती पाहिल्यास दिसून येत आहे.

अमेकरिकेतील बोस्टन विद्यापीठातील एक संशोधन :

सूचना आणि कटकारस्थान या दोन मुद्यांवर आधारित संशोधन करण्यात आले आहे. यानुसार फेसबुकचे काही वापरकर्ते विशिष्ट प्रकारचीच माहिती निवड करून इतर लोकांशी शेअर करतात म्हणजे बाकीच्या बाबी दुर्लक्ष करताना दिसून आले होते. सोशल मिडियाच्या वापर करणाऱ्या लोकांत ही बाब स्पष्टपणे दिसून आली होती. बहुसंख्य समाज माध्यम वापरकर्ते आपल्या विचारांशी साम्य असलेल्या विचारांशी संबंधीत मजकुरांच्या शोधात असतात.

नैराश्यग्रस्त समाज :

समाजमाध्यमाच्या वापर केल्यामुळे पाच पैकी एक व्यक्तीने सांगितले होते की, समाजमाध्यमाच्या वापरा नंतर नैराश्य येते. यामध्ये ३० वर्षांपेक्षा कमी वयोगटातील वापरकर्त्यांचे प्रमाण अधिक होते. तरुण वयातील व्यक्तींच्या आयुष्यात समाजमाध्यमे एक महत्त्वाचा घटक निर्माण झाली आहेत. असे लोक स्मार्टफोन्स शिवाय इतरांशी संवाद साधण्यास असमर्थ होऊ लागली आहेत. या लोकांना स्नॅपचॅट, इन्स्टाग्राम आणि फेसबुक पाहणे आणि नेहमीच प्रत्येक गोष्टीत दैनंदिन अपडेट माहिती टाकण्याची सवयी या वर्गांना लागल्या आहेत. ही बाबी समाजाच्या दृष्टीने धोक्याची घंटा आहे हे प्रत्येकांनी लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.

जीवनात चुकीचे चित्र :

समाज माध्यमांचा समान उपयोग केल्यामुळे चिंताग्रस्त, एकलकोंडेपणा, आणि आत्मविश्वासाचा अभाव वाढण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस बळावत आहे. शिवाय झोप कमी येण्याची समस्या ही निर्माण होऊ लागली आहे. समाजमाध्यमात आपल्या समुहाबरोबर ऑनलाईन राहून आपल्या जीवनाचे अभासी चित्र रंगवले जात आहे. अशा अभासी काल्पनिक विश्वात आपल्या अपेक्षा वाढत आहेत. परिणामी आपल्या फोटोला किंवा पोस्टला लाईक, शेअर्स किंवा कमेंट कमी मिळाल्यास काहीतरी कमतरता आपल्यात आहे असे वाटत असते.

चिडचिड व्यक्ती स्वभाव :

समाज माध्यमांतून वापरकर्ते आपल्या वैयक्तिक अनुभवांना अनोळखीच्या व्यक्तीसमोरही खुलेपणाने मांडत असतात. आजकाल ट्विटर व फेसबुक सारख्या माध्यमांचा उपयोग एक-दुसऱ्यांच्या उखाळ्या-वाकाळ्या काढण्याचे प्रभावी साधन निर्माण झाले आहे. आज अनेक महिलांना वाईट दृष्टिकोनातून लक्ष केले जात आहे. आज अनेक तरुण फोनवरील संदेश वाचण्यात आणि त्यावर विचार करण्यात अनेक वेळ घालवत असतात. समाजमाध्यमे सर्वांसाठी खुली असल्यामुळे कोणीही फोटो, मेसेज, आणि कमेंट्स करीत असतात. सर्वांनाच संभाषण

करणे किंवा संवाद साधण्याची संधी असते. यामुळे किशोरवयीन मुले स्वतःची निर्णयक्षमता हरवून बसतात म्हणजे डिसिजन पॅरालिसिसचे शिकार होत आहेत. कारण समाजमाध्यमांमुळे असंख्य पर्याय उपलब्ध असल्यामुळे मेंदुला निर्णयाची निवड करण्यात संभ्रम अवस्था निर्माण होत आहे.

द्वेष भावनेची वाढ :

समाज माध्यमांच्या मदतीने एकमेकांना अभासी पद्धतीने जोडलेले असते. अशा लाखोंच्या गर्दीतून काही सकारात्मक दिशा तर काही नकारात्मक दिशाचे विचार पुढे येत असतात. यात दुःखाची बाब अशी आहे की अदृश्य स्वरूपात एक-दुसऱ्याशी जोडलेल्या गर्दीला काही स्वार्थीवृत्ती किंवा गैरसमज आणि पुर्वग्रह दुषित भावनेतून समाजात संघर्ष निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. समाजमाध्यमांचा वापरकर्ता आपला विरोधी विचारांच्या व्यक्ती विरुद्ध दुष्प्रचार आणि द्वेष पसरवण्यासाठी वापर करत असतात. बहुधा एखाद्या व्यक्तीबाबत कोणताही खटला न चालवता सत्य-असत्य न तपासता त्या व्यक्तीची बाजू न ऐकता समाज माध्यमातून अशा व्यक्तींना गुन्हेगार ठरवले जात आहे. यासाठी समुह भावनेचा प्रभाव असतो. काही व्यक्ती कोणताही आधाराशिवाय वक्तव्ये करत असतात. अशा वेळी खोट्या बाबींना ही सत्य मानले जात असते. परंतु अशा प्रसार समाज माध्यमात होणाऱ्या बदनामीमुळे अनेक लोकांची आयुष्ये उध्वस्त होत असतात.

कोणाचीही सुटका नसते :

समाजमाध्यमांतून द्वेष पसरवणारे लोक कोणालाही माफ करत नाहीत. कोणालाही देशद्रोही, देशभक्त, हुशार, मुख, समाजकंटक करवून मोकळे होत असतात. जसे की आपण जन्मजात अधिकार मिळाला आहे अशा भावनेत कृत्ये करत असतात. समाजमाध्यमांच्या निर्मितीचा असा वाईट उद्देश नक्कीच नव्हता. समाजातील लोकांच्या मुक्त संवाद व्हावा तसेच त्यांच्यामध्ये सहकार्यभावना विकसित करण्याची प्रभावी माध्यम म्हणून यांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

जगातील जनमाणसातील संवादाचे अंतर कमी करण्याच्या उद्देशांनी या माध्यमांची निर्मिती केली होती. विश्वातील सर्व समाजाला जवळ आणण्याची हे एक उत्तम साधन आहे. परंतु समाजातील दृष्टविचारांमुळे समाज माध्यमांचा घातक स्वरूपात वापर केला जात आहे.

आजच्या समाजात सायबर बुकिंग, सायबर स्टॉकिंग, इंटरनेट ट्रॉकिंग, अपमान, अश्लील पोस्ट, बालकांचे शोषण केले जात आहे. याशिवाय काही समाज माध्यमांच्या वापरकर्त्यांच्या ओळखीची खात्यावरील माहिती चोरी केली जात आहे. समाजात कलह निर्माण करून जातीय व धार्मिक दंगे घडवले जातात. यामुळे समुह भावना भयभीत होते. काहीवेळा दहशतग्रस्त वातावरण निर्माण केले जात असते. तर काही वेळा निर्दोष व्यक्तीलाच गुन्हेगार ठरवले जात असते.

आज समाज माध्यमातून अनियमित पद्धतीने मत व्यक्त करणारे संदेशावर कसे नियंत्रण मिळवावे तसेच शिस्त कशी लावावी या राज्यव्यवस्था आणि कायदा व्यवस्थे समोरील गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. यामुळे समाज सुप्त स्वरूपातून अराजकतेकडे जात आहे अशी भिती अभ्यासक व्यक्त करत आहेत. समाजमाध्यमे ही प्रसार आणि प्रचाराची एक प्रभावी शक्ती

आहे. परंतु समाजमाध्यमांतील अनिर्बंध आणि अविवेकी विचारांच्या वापरामुळे समाजाची अपरिमिती हानी होत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजमाध्यमांचा अर्थ सांगा.

समाज माध्यम स्वरूप :

समाज माध्यम हे एक अपारंपारिक माध्यम आहे. समाज माध्यम आभासी विश्व निर्माण करते जे इंटरनेटच्या माध्यमातून प्रवेश करू शकते. समाजमाध्यमे हे मोठे जागतिक विश्व नेटवर्क आहे. ज्या माध्यमात संपूर्ण जगातील समाजाला जोडले जात असते. हे समाजाच्या संवादाचे उत्तम साधन आहे. या मधून माहितीचे सुलभ आणि जलदगतीने देवाणघेवाण करणे शक्य असते. यामध्ये प्रत्येक क्षेत्रातील माहितीचा समावेश असतो. सामाजिक माध्यमे सकारात्मक भूमिका बजावत असतात. म्हणजे समाजातील कोणतीही व्यक्ती, गट, संघटना, शैक्षणिक आणि राजकीयदृष्ट्या समृद्ध केले जाऊ शकते. सामाजिक माध्यमातून देशाच्या लोकशाहीला समृद्ध करण्यासाठी अनेक विकासात्मक योजनात्मक कार्यक्रम केले जात असतात. ज्यामुळे कोणत्याही देशाचे ऐक्य, अखंडत्व, देशभक्ती, धर्मनिरपेक्षता, समाजवादी गुण विकसित केले जातात.

- १) भारतातील भ्रष्टाचार मुक्ती आंदोलनात अण्णा हजारे यांच्या विचाराला समाज माध्यमांनी लोकांसमोर जाऊन एक व्यापक 'जन आंदोलन' बनवले होते. यामुळे राज्यव्यवस्थेत याची दखल घेणे भाग पडले होते.
- २) २०१४ च्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत समाज माध्यमांची मदत घेऊन राजकीय पक्षांनी जनजागृती घडवून आणली होती. या निवडणुकीत मतदानाची टक्केवारी ही वाढवण्यात समाजमाध्यमांचे योगदान मोलाचे होते. तसेच तरुण वर्गात जागृती निर्माण केली होती. दिल्ली निर्भया बलत्कार केसमध्ये न्याय मिळवून देण्यासाठी मोठ्या संख्येने तरुणवर्ग समाज माध्यमामुळेच रस्त्यावर आला होता. ज्यामुळे राज्यव्यवस्थेला एक नविन प्रभावी कायदा करण्यास भाग पाडले होते.
- ३) लोकप्रियतेसाठी समाजमाध्यमे हे एक प्रभावी माध्यम आहे. येथे व्यक्ती स्वतःची किंवा त्याच्या उत्पादनाची जाहिरात करून लोकप्रियता मिळू शकते. आज चित्रपटांचा ट्रेलर, टीव्ही कार्यक्रमांची जाहिरात पण समाजमाध्यमातून केली जात आहे. समाजमाध्यमातून व्हिडियो आणि ऑडियो चॅटची व्यवस्था आहे. ज्यामध्ये फेसबुक व्हाट्सअप इन्स्टाग्राम सारके प्लॅटफॉर्म उपलब्ध आहेत.
- ४) समाजमाध्यमे सकारात्मक भूमिका बजावत असतात. तर काही व्यक्तीकडून याचा दुरुपयोग केला जातो. माध्यमांचा गैरवापर करून काही लोक वाईट विचार पसरविण्याचा

प्रयत्न करतात. दिशाभूल करणारा आणि नकारात्मक माहिती समाज माध्यमातून प्रसारित केली जाते. ज्यामुळे समाज मनावर वाईट परिणाम होत असतात.

- ५) समाज माध्यमांच्या गैरवापरा बद्दल सरकारलाही कठिण समस्या वाटू लागली आहे. जम्मू-काश्मिर सारख्या राज्यात दहशतवादी माध्यमांचा गैरवापर करत असतात म्हणून बंदी घालणे गरजेचे आहे.

दैनंदिन जीवनावर समाजमाध्यमांचा प्रभाव :

माहितीचे वहन करणारे समाजमाध्यमे हे एक वेगवान साधन आहे. माहितीचा भरपूर प्रमाणात साठा करणे शक्य झाले आहे. सामान्य विषयाला ही बातमी स्वरूप देता येते. समाजातील सर्व वर्गासाठी याचा वापर करणे शक्य आहे. फोटो, व्हिडियो, माहिती, दस्तऐवज वगैरेसाठी सहजपणे प्रसारित करणे शक्य झाले आहे.

विविध स्वरूपाची माहिती प्रसारित करत असल्यामुळे वापरकर्त्यांच्या मनात गोंधळ होतो. कोणत्याही पद्धती माहिती प्रसारित करून ती पुसलीही जाऊ शकते. कोणतीही माहिती प्रत्यक्षात बदलू शकत नसलो तरीही त्याच्या प्रत्यय बदलू शकतो. कोणती माहिती सामग्री मुळ स्वरूपात नसते तसेच सामग्रीची मालकी नसते. गोपनीयता पूर्णपणे नष्ट होते. वादग्रस्त मजकूर प्रसारित करून समाजात दंग निर्माण होऊ शकतो. समाज माध्यमांमुळे सायबर गुन्हेगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- १) समाजमाध्यमांचे स्वरूप स्पष्ट करा.

७.३ समाज नेटवर्किंग / मीडिया

सोशल मीडियाने विचार, लेखन व प्रतिक्रिया या सर्वांत बदल केलेला आहे. सोशल मीडियाने सामान्य माणसावर (स्त्रि-पुरुष दोघांवरही) अशा प्रकारे छाप पाडली आहे की, ज्यामुळे सामान्यांना आपले मत, विचार व्यक्त करण्यासाठी एक महत्त्वाचे माध्यम मिळाल्याची खात्री झाली आहे. आपण जणू समक्षपणे आपले अस्तित्व सोशल मीडियाद्वारे कायम करू शकतो, असा विश्वास निर्माण झाला आहे.

सोशल मीडिया म्हणजे समाजाचे असे माध्यम आहे की, ज्याद्वारा मानवी समाज अधिक सामाजिक बनून योग्य संवाद सुरु करू शकेल, असे माध्यम होय.

सोशल मीडियामुळे व्यक्ती आपल्या मनात असणाऱ्या भावना, विचार त्याच्याजवळ असणाऱ्या नेटवर्कद्वारे अधिक लोकांजवळ पोहोचवू शकतील. यासाठी एखादे चित्र, मत, व्हिडियो किंवा आपण वाचलेली एखादी गोष्ट रेकॉर्ड करून तया आधारे स्वतःला व्यक्त करू शकतात. अशाप्रकारे सोशल मीडियाने माणसांवर सर्वांगीण प्रभाव टाकला असून संपूर्ण मानवी जीवन व्यापून टाकले आहे. त्यामुळे सोशल मीडियाचा मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनावर सर्वव्यापी परिणाम झाला आहे.

आज याचा साक्षीदार आहे की, २००४ च्या अध्यक्षीय निवडणूकीत बराक ओबामा यांनी अमेरिकेत सोशल मीडियाचा अत्यंत प्रभावीपणे उपयोग केला. त्यासाठी त्यांना टेकनोसॅव्ही टीम आपल्या हाताखाली नोकरीला ठेवली होती. टीमने सोशल मीडिया SKL, NASS, फेसबुक, ट्विटर, कोरम यांद्वारे आपले विचार ओबामा यांनी सर्व दूर पोहोचविण्याचे काम केले.

आपण सर्वांनी बघितले आहे की, सोशल मीडिया नव्या पदार्पण करणाऱ्याचे प्रतीक बनला आहे. कारण निवडणूक तज्ज्ञ जसे निर्माण केले तसेच उमेदवार जाहिर करणे, निवडणूक निकाल जाहीर करणे, राजकारण्यांना त्यांच्या चुकीच्या वर्तनाचा जाब विचारणे, उघडे पाडणे तसेच जमिनीवर आणणे (चुकीची जाणीव करून देणे) हे काम सोशल मीडिया करते.

सोशल मीडिया लोकांना एकत्र येण्याला अशाप्रकारे भाग पाडतो की, त्यामुळे अनेक अयोग्य गोष्टींविरुद्ध एकत्र आवाज उठविणे सोपे जाते. सोशल मीडिया हा लोकांचा आवाज बनून जातो. उदा. दिल्लीत घडलेल्या निर्भया बलात्कारानंतर सर्व देशभर आवाज उठविला गेला व शासनाला या आवाजाची तातडीने दखल घेऊन बलात्कार कायद्यात कठोर बदल करावे लागले. 'अण्णा हजारेचे भ्रष्टाचार विरोधी आंदोलन' हे याचेच उदाहरण आहे. जागतिक पातळीवर जागतिक, आर्थिक कोरम (वर्ड इकोनॉमिक कोरम) च्या बाहेर झालेल्या पर्यावरण धोरणाविरुद्ध निदर्शने अशा अनेक समस्यांवर मीडिया राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घटनांना ऑनलाइनद्वारे एका प्रकारे मोठ्या प्रमाणात प्रचाराची भूमिका सोशल मीडिया पार पाडतो. सर्वमत तयार करण्याचे अन्यायाविरुद्ध एकत्र येण्यास प्रोत्साहित करण्याचे, निदर्शनासाठी एकत्र आणण्याचे काम सोशल मीडिया करत असतो. सोशल मीडियाद्वारा असे महत्वपूर्ण बदल घडून येतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) सामाजिक नेटवर्किंग म्हणजे काय ?

७.४ सामाजिक माध्यमाचे प्रकार

१) फेसबुक (Facebook) :

फेसबुक हे एक लोकप्रिय सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळ आहे. सर्वसामान्यतः १३ वर्षाहून मोठ्या कोणालाही फेसबुकवर सदस्य म्हणून नोंदणी करता येते. सदस्यांना आपल्या ओळखीच्या व फेसबुक सदस्य असलेल्या इतर व्यक्तीच्या खात्याशी मित्र / मैत्रिण म्हणून जोडणी करता येते. आपल्या मित्रमंडळींना संदेश अथवा फोटा पाठविणे, सर्व मित्रमंडळींना दिसेल अशा रीतीने एखादी घोषणा करणे व इतर अनेक सोयी फेसबुकवर उपलब्ध आहेत. फेसबुकवर प्रवेश करताच पहिले पान उघडते ते म्हणजे होम पेज. या पानावर सदस्याच्या मित्रमंडळीनी प्रकाशित केलेल्या घोषणा व फोटा सर्वांकरिता प्रकाशित केले तर त्या सदस्याच्या सर्व मित्रमंडळींना त्यांच्या मुखपृष्ठावर त्या घोषणा दिसतात. सदस्याच्या फेसबुकवरील मित्रमंडळीची सूची फ्रेन्ड्स या पानावर दिसते. तर सदस्याच्या मित्रांनी सदस्याकरिता लिहिलेले संदेश वॉल या पानावर दिसतात. फेसबुकमध्ये सदस्याचे नाव, जन्म, तारीख, निवासस्थान, राजकीय कल, आवडी, सदस्याचे फोटो इ.उपलब्ध आहे.

२) व्हॉट्सअप (Whatsapp) :

व्हॉट्सअप हे एक लोकप्रिय सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळ आहे. संदेश, प्रतिमा, ऑडिओ किंवा व्हिडियो इंटरनेटचा वापर, संदेश पाठविता येतात. व्हॉट्सअपवर संदेश पाठविण्यासाठी इंटरनेटचा वापर आवश्यक ठरतो. व्हॉटअपचा वापर खर्च आवडलेल्या पुस्तकांच्या / विषयांपेक्षा लक्षणीय कमी आहे. हे गट गप्पा मारणे. आवाज संदेश आणि स्थान शेअर वैशिष्ट्येसाठी लोकप्रिय आहे. व्हॉट्सअप अंदाजे ७०० दशलक्ष लोक वापरतात. यासाठी एप्रिल २०१३ मध्ये भारती Soft Bank १६ ऑगस्ट, २०१६ रोजी ८१७५ दशलक्ष वाढ असण्याचा नेतृत्व. निधीत एक नवीन टप्पा Tencent आणि Foxcom या फेरीत बदलता नंतर वाढ ८१.४ अब्ज मूल्यांकन गाठली. पुढील काही महिन्यांमध्ये, तर अनुप्रयोग आपण मुक्त मजकुर संदेश कुठेही भारतात सादर, गप्पा सुधारित स्टिकर्स, लपलेले गप्पा आणि निर्मितीवर भर, वापरकर्ता इंटरफेस ऑगस्ट २०१४ मध्ये वाढ ३५ दशलक्ष वापरकर्ते दावा आणि निधी एक मोठा टप्पा असण्याचा ८६५ लक्षलक्ष - The Tiger ग्लोबल नेतृत्व वाढ मॅसेंजर कॉल वापरकर्त्यांसाठी नावारुपाला येत आहेत.

३) ब्लॉग (Blogs) :

एक ब्लॉग एक चर्चा किंवा माहितीची आहे. वेबसाइटवर प्रकाशित वर्ल्ड वाईड वेब अलग, अनेकदा अनौपचारिक होणारी डायरी मजबूर नोंदी टिप्पणी पोस्ट करा. विशेषत सर्वात अलीकडील पोस्ट, प्रथम दिसते जेणेकरून वेब पृष्ठाच्या शीषस्थानी, उलट सामान्य क्रमाने प्रदर्शित होतात. २००९ पर्यंत ब्लॉग सहसा एकच व्यक्ती काम करत होते. कधी-कधी एक लहान गट, आणि अनेकदा एकाच विषय किंवा विषय झाकून इ.स. चे २०१० च्या दशकामध्ये, मल्टि लेखक ब्लॉग (MABS) लेखक मोठ्या प्रमाणावरील यांनी लिहिलेले लेख विकसित केले आहे आणि कधी-कधी व्यावसायिक संपादित केला आहे. MABS पासून वर्तमानपत्र इतर मीडिया आऊटलेट, विद्यापीठे, टाक्या विचार, पुरस्कार गट व समान संधी ब्लॉग रहदारी वाढत प्रमाणात साठा आहे. उदय ट्विटर आणि प्रमाली ही बाब मीडियामध्ये MABS आणि एकमेव

लेखक ब्लॉग समाकर्षित करण्यात करते. ब्लॉगदेखील राखण्यासाठी किंवा ब्लॉग सामग्री जोडण्यासाठी अशा एक क्रियापद म्हणून वापरले जाऊ शकते टर्म वेबलॉगद्वारे होते.

४) गूगल प्लस (Google +) :

गूगल प्लस हे एक लोकप्रिय सोशल नेटवर्किंग दृष्टिकोन ठेवून एक मार्ग उपयुक्त स्रोत असू शकते. ब्लॉग सामग्री समुदाय आणि उंच व्यक्ती यांचा आढावा आणि ब्रँड उत्पादने आणि सेवा शिफारशी शेअर जेथे प्लॅटफॉर्म आहेत. व्यवसाय टॅप करा आणि ग्राहक आणि विपणन उद्देशांसाठी सोशल मीडिया निर्माण अभिप्रेय विश्लेषण करण्यास सक्षम आहेत. या अर्थाने सोशल मीडियाचे तुलनेने स्वस्त स्रोत आहे. बाजार गुप्तधर ट्रॅक आणि प्रतिसाद विक्रेते आणि व्यवस्थापकांची वापरले जाऊ शकते.

उदा. इंटरनेट, व्हिडियो आणि हवासा वाटणारा फोन हात दबाव भ्रष्टाचारी जाऊ शकते. आयफोन ६ बॅंड चाचणी चित्रे त्यामुळे तशीच आयफोन नवीन गायन सुरु महिन्यासाठी थांबली ग्राहकांनी मागे संभ्रम मागे संभ्रम निर्माण तथापि ऍपल तातडीने समस्या अत्यंत दूर्मिळ होते की, एक निवेदन जारी आणि कंपनी मोबाइल डिव्हाइसची बाबतीत मजबूत करण्यासाठी अनेक पावले घेतला होता. अशा सर्वेक्षणा, विशेष लक्ष्य गट, आणि डेटा खप म्हणून पारंपारिक बाजार संशोधन पद्धती वेळ घेणारी आणि महाग आहेत आणि विश्लेषण आठवडे किंवा महिन्यात जे विपरित विक्रेत्यांना भेट किंवा प्राप्त करण्यासाठी सामाजिक मीडियाचा वापर करू शकता. वास्तविक वेळ बदल माहिती, ग्राहक वर्तणूक आणि एक कंपनीच्या ब्रँड किंवा उत्पादनावर मते हे अत्यंत गतिमान इ.स. २०१० चे दशक प्रतिस्पर्धी जलद पेस आणि जागतिक बाजारात उपयोग असू शकते.

५) सक्रिय दृष्टिकोन :

सामाजिक मीडियांचा वापर केला जातो. जनसंपर्क आणि भेट विक्री साधने परंतु सोशल मीडिया प्रभावी आणि सामाजिक मीडिया व्यक्तिमत्त्व म्हणून प्रभावी अतिशय विशिष्ट प्रेक्षकांना लक्ष्य बनवित संवाद माध्यमे म्हणून ग्राहक प्रतिबद्धता साधने इ. अशा प्रसारण टी.व्ही. सोशल मीडिया तंत्रज्ञान आणि वर्तमानपत्र देखील जाहिरातदार बऱ्यापैकी लक्ष्य प्रेक्षकांना क्रीडा खेळ प्रसारण दरम्यान किंवा वृत्तपत्र खेळ विभागात ठेवलेल्या जाहिरात क्रीडा चाहते इत्यादीची शक्यता आहे की, दिलेल्या प्रदान करू म्हणून जानेवारी २०१५ च्या व्हॉट्सअॅपवर सध्या बाजारात सर्वात मोठा ऑनलाइन दूत अनुप्रयोग आहे. तसेच कर्मचारी हे लहान स्मार्टअॅप म्हणून सुरुवात केली. फक्त काही महिन्यात २,५०,००० वापरकर्त्यांनी मध्ये स्थापन केली. २०१४ मध्ये व्हॉट्सअॅपवर व फेसबुक खरेदी केला. व्हॉट्सअॅपमुळे आपल्याला खूप माहिती मिळते.

६) ट्विटर (Twitter) :

ट्विटर हे एक ऑनलाइन लोकप्रिय व सोशल नेटवर्किंग आहे. संदेश नोंदणीकृत वापरकर्ते वाचू शकता आणि ट्विट पोस्ट, पण नोंदणी न झालेले आहेत. त्यांनी फक्त वाचू शकता, वापरकर्ते वेबसाइट इंटरकेस माध्यमातून ट्विटर प्रवेश एसएमएस किंवा संवाद म्हणून हा घटक सोशल मीडियाचा फायदा घेत आहेत. ट्विटरमुळे लोकांना आपापसात सामाजिक कनेक्शन प्रोत्साहन देते. जगभरातील संवाद त्यांच्या की एक घटक म्हणून सोशल मीडियामधून सकारात्मक आणि नकारात्मक विकल्प ट्विटर वाढते. ट्विटरवर आपण चर्चा, अभ्यास गट, पोस्ट, मित्र, नातेवाईक यांच्याशी संपर्क होतो. ट्विटरवर सामाजिक मीडिया विविध प्रकारे

योगदान करू शकता. परवानगी देते, ट्विटरवर काही पोस्ट खूप लोकप्रिय आहे. फायदेशीर धोरण, लोकप्रिय ट्रेंड, पोस्ट आणि घटना बदल ट्विटरवर व्यक्ती सूचित करतात.

७) व्हॉट मेसेंजर (Hike) :

व्हॉट मेसेंजर खूप लोकप्रिय आहे. क्रॉस प्लॅटफॉर्म इन्स्टंट मेसेजिंग सेवा स्मार्टफोनचा वापर इंटरनेट संपर्क मजकूर संदेशन व्यतिरिक्त वापरकर्ते प्रत्येक इतर ग्राफिकल, स्टिकर्स पाठवू शकतात. इमोटिकॉन, प्रतिमा, व्हिडीयो, ऑडिओ, फाइल्स, आवाज, संदेश संपर्क आणि वापरकर्ता स्थान, १२ डिसेंबर २०१२ रोजी वाढ झाली.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज माध्यमांचे प्रकार सांगा.

७.१ समाज माध्यमांचा नकारात्मक परिणाम (SOCIAL MEDIA NEGATIVE EFFECTS)

सामाजिक मीडिया किंवा नेटवर्क नकारात्मक परिणामामुळे एक ते व्यसन ठरत आहे. सामाजिक साइटवर अगणित तास खर्च विशिष्ट कामावर फोकस आणि लक्ष दूसरीकडे वळविणे. विशेषतः युवक आणि विद्यार्थी, लोक प्रेरणादायी पातळी कमी करत आहे. ते प्रामुख्याने तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटऐवजी दररोज जीवनात कमी व्यावहारिक ज्ञान आणि कौशल्यावर अवलंबून असतात. ते त्यांचा वापर करण्याची परवानगी असल्यास दोन लहान मुले मोठ्या मानाने या सोशल नेटवर्किंग साइटवर प्रभावित केले जाऊ शकतात. कारण कधी-कधी लोक, मुले आणि युवक यांचे वर्तन नुकसानकारक होऊ शकते जे हिंसा आणि लैंगिक समाविष्टित असते. सोशल मीडियावर फोटो शेअर होतात मुले आणि युवक गुन्ह्यासंबंधित कार्यात स्वतः सहभागी होतात. म्हणून एकूण समाजात नकारात्मक परिणाम होतात. सोशल मीडिया दुसरा down side आहे असे वापरकर्त्यांस शेअर खूप माहिती यांना धमक्या ठरू शकतो. आपल्या व्हिडियो किंवा चित्रे डाऊनलोड आणि कॉपी करणे सोपे काम आहे आणि क्लिक मध्ये केले जाऊ शकते.

फेसबुक किंवा ट्विटर यांच्या व्यसन लागल्या मुळे मानसोपचार तज्ञाची मदत घेण्याची वेळ येऊ लागली आहे. कारण या समाज माध्यमांचा वापर दिवसेंदिवस अतिरेकी स्वरूपाचा होत आहे. समाज माध्यमांमुळे संपूर्ण जग आपल्या मुट्टीत आले आहे असे वाटत आहे. आपल्याला हव्या त्या पद्धतीने व्यक्त करण्याचा स्वतंत्र समाज माध्यमांमुळे मिळाले आहे. आपण आपल्या मनातील भावना सहजरीत्या दुसऱ्यांकडे पोहचवण्यासाठी सोय झाली आहे. तसेच अनेकांना

सहभागी करुन घेण्याची समाज माध्यम एक व्यासपीठ निर्माण झाले आहे. यामुळे काही दुरोपयोग करुन सामाजिक दृष्ट्या काही तोटे ही सहन करावे लागत आहेत.

१) आभासी ओळख :

समाज माध्यमातील ओळख ही आभासी स्वरुपाची असते. अनेक वेळा खोट्या माहितीच्या आधारे अकाउंट चालू करुन माहितीचे देवाण-घेवाणकेले जात असते. यामुळे अनेक गुन्हेगारी वृत्तीचे लोक असे खाते चालू करुन लोकांची फसवणूक करुन अनेक प्रकारचे गुन्हे बिनधास्तपणे करत असतात.

२) व्यक्तीगत माहितीच्या गैरवापर :

फेसबुकवर आपण आपल्या संबंधीच्या आवडी-निवडी, पत्ते, फोटो वगैरेच्या माहिती संपूर्ण जगाला उघड करतो. या माहितीच्या गैरवापर करणाऱ्या अनेक टोळ्या तयार झाल्या आहेत. त्यात लहानांना पळवणे, खंडणी मागणे, बँक खाते लुटणे, वगैरे बाबी साठी गैरवापर केले जात आहेत.

३) समाज माध्यमांमुळे माणुसकीचा न्हास :

समाज माध्यम हे एक शस्त्र आहे. याचा वापर कसा केला जात आहे. यामुळे उपयोगा पेक्षाही घातकच अधिक ठरत आहे. अशा माध्यमामुळे आजची पिढी भावना हटकून बसली आहे. लोकांना मदत करण्यापूर्वी त्या गोष्टीचा फोटो काढून तो लवकरात लवकर शेअर कसा करता येईल याकडे अधिक कल असल्याचे दिसून येते. अपघात, संकट वगैरे घडत असताना हि बाब स्पष्टपणे दिसून येत असते.

४) सायबर दांडगाई (cyberbullying) :

समाज माध्यमांच्या मार्फत अनेक लोकांना बदनामीकारक मजकुर प्रसिद्ध करण्याचे धमकी दिली जात असते. समाज माध्यमातून अनेक फेक माहितीच्या आधारे खाते खोलून राजरीतपणे लोकांना धमक्या देण्याचे उद्योग चालू आहेत. काही चुकीचे संदेश पसरवून एखादी व्यक्ती समाज संघटन वगैरेची बदनामी केली तसे असे बदनामीचा धाक दाखवून खंडणी मागण्याचे प्रकारही समाज माध्यमांतून चालू आहेत.

५) हॅकींग (Hacking) :

समाज माध्यमातील वैयक्तिक माहिती सहज रित्या चोरी करुन सार्वजनिक केली जात आहे. उद्योगातील तोटे किंवा अपयश कौटुंबिक जीवनातील माहिती हॅकींग करुन समाज माध्यमातून प्रसारित केली जात आहे. फेसबुक ट्विटर खात्यातील माहिती चोरी करुन माहितीचा गैरवापर करुन झाल्याच्या अनेक घटना घडलेल्या आहेत. समाज माध्यमाचा वापर करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीसाठी हॅकींग हा सर्वात मोठा धोका आहे.

६) वाईट सवयी (Addiction) :

समाज माध्यमामुळे वापर ही एक वाईट सवय लागते आणि यामुळे वैयक्तिक जीवन विचलीत होत असते. लहान मुलांसाठी समाज माध्यमांचे व्यसन अतिशय वाईट. याचे वापर करणे समाजाला दुर्लक्ष करुन एकांत माध्यमातील गोष्ट हातळत असतात. यामुळे आपला

महत्त्वाचा वेळ समाजमाध्यमाच्या हाताळणीत अधिक वाया जात आहे. याचा दुष्परिणाम मुलांच्या अभ्यासावर आणि प्रौढीच्या उत्पादनावर वाईट परिणाम होत आहे.

७) फसवणूक धोका व कांड (Fraud & Scams) :

आपण सामाजिक जीवनात अनेक फसवणूक घोटाले ची उदाहरण पहातो. परंतु अनेक फसवणूक आणि घोटाले हे समाज माध्यमांच्या मदतीने ही केले जात आहेत. उदा. अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षच्या निवडणुकीसाठी फेसबुक माहितीचे वगैरे वापर केला होता.

८) संरक्षण प्रश्न (Security Issues) :

आजकाल सुरक्षा संस्था ही लोकांच्या वैयक्तिक माहितीचा उपयोग करत आहेत. यामुळे लोकांची वैयक्तिक जीवन सार्वजनिक होत आहे. आपण कोणत्याही कार्यालयात पुर्व परवानगी शिवाय भेट देऊ शकत नाही. यासाठी आपणांस इंटरनेटच्या माध्यमातून नोंदणी करावी लागते. यामुळे आपली सर्व माहिती सुरक्षित असलेच याची खात्री नसते.

९) ख्याती (Reputation) :

समाजमाध्यमे काही वेळ सहज एखाद्या व्यक्तीला ख्याती मिळवून परंतु काही वेळेतच बदनामी पण होत असते यामुळे व्यक्ती दर्जा ओळख निश्चित करते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज माध्यमांचा वाईट परिणाम कोणते ?

७.६ समाज माध्यमांचे सेवांचे वैशिष्ट्ये / गुण

इंटरनेटवर उपलब्ध असणाऱ्या विविध मानवाशी संपर्क साधून तो कायम साठवून ठेवणाऱ्या व्यवस्थेला सामाजिक माध्यमांचे नेटवर्क सेवा म्हणून ओळखले जाते. याला सामाजिक माध्यमांचे जाळे असे ही म्हटले जाते. यामध्ये समान विचारांची आवडीनिवडीची लोक एकत्रित येत असतात. यामधील लोक जरी प्रत्यक्ष भेटून संवाद न साधता ही इंटरनेटच्या सेवेमुळे ही अप्रत्यक्ष भेट प्रत्यक्ष भेटी प्रमाणे असते. अशी भेटीची सेवा इंटरनेटवरील विविध संकेत स्थळामार्फत पुरवली जात असते. अशा संकेत स्थळांनाच सामाजिक संपर्कचा जाळे म्हणून सामाजिक माध्यमांचे जाळे यात ओळखीच्या व्यक्तीबरोबर अनोळखी व्यक्तींचा ही समावेश असतो. सामाजिक संपर्क माध्यमे या शब्दात व्यापक अर्थ आहे.

समाज माध्यमातील संपर्क सेवेचा पाया म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला संबंध माध्यमांच्या संकेतस्थळावर जाऊन स्वतःची प्रोफाईल तयार करावी लागते. याला माहितीचे पान म्हणजे वेब पेज असे म्हणतात. या माहितीच्या पानावरून संकेत स्थळांना जोडलेल्या असंख्य व्यक्तींच्या प्रोफाईल बनवलेल्या असतात. अशा व्यक्तींशी ओळख करून मैत्री करून माहितीचे देवाणघेवाण करणे शक्य होते. आज फेसबुक सारख्या सामाजिक माध्यमात असंख्य लोक जोडले आहेत. लोक आपली भाषा, सीमा विसरून एकमेकांशी मैत्री भावनेने जोडली जात आहेत. तरी काही लोकांना आपले जुने मित्र मैत्रीणींशी संपर्क साधने सोपे झाले आहे.

१) प्रोफाईल किंवा माहितीचे पान :

सर्व समाजसंपर्क माध्यमांच्या संकेत स्थळांचा मुलभूत घट म्हणजे वेबपेज किंवा माहितीचे पान होय. या पानावर त्या संकेत स्थळाच्या सदस्यांची माहिती प्रकाशित केली जात असते. उदा. व्यक्तीचे नाव, वय, लिंग, व्यवसाय, निवासस्थान, आवडी-निवडी, वगैरेची माहिती असते. अनेक वेळा काही सदस्या माहितीचे वर फोटो देखील प्रकाशित करतात. अशी सर्व माहिती संबंधी संकेत स्थळावर संचय करून ठेवली जाते. जेव्हा कोणी त्या सदस्यांची माहिती शोधून असेल तर ते पान माहिती पुरवण्याचे काम करत असते. असे पानावर प्रोफाईल तयार करण्यासाठी किमान वयोमर्यादा असते. पण विविध संकेत स्थळानुसार ती वेगवेगळी असू शकते.

२) ओळख / संपर्क व मैत्री :

समाज माध्यम सेवेचा मुख्य उद्देश इंटरनेटवर संपर्क जाणे निर्माण करणे हा आहे. त्यामुळे सर्व समाज माध्यमांच्या संकेत स्थळांचा उपयोग प्रामुख्याने व्यक्तींच्या ओळखी आणि मैत्री निर्माण करण्यासाठी केला जातो. हा सर्व समाज माध्यमांच्या संकेतस्थळांचा महत्त्वाचा घटक आहे. ही संपर्क माध्यमे प्रत्येक संकेत स्थळांवर विविध नावानी ओळखली जात आहे. उदा. फेसबुक, ओर्कुटवर घ्यास फ्रेंड्स / मित्र असे म्हणतात. तर ट्विटरवर त्यास फॉलोवर्स / अनुयायी असे म्हणतात. अनेक वेळा विविध लोक अशा व्यक्तींशी ऑनलाईन मैत्री करत असतात. ज्यांची प्रत्यक्ष ओळख ही नसते. कधी भेटलेले ही नसतात. तरीही समाज माध्यमांच्या संपर्कामुळे त्यांच्या चांगली मैत्री असते. विविध सदस्यांच्या संपर्काचे जाळे तयार करणे हा प्रमुख उद्देश समाज माध्यमांचा असतो. एखाद्या समाज माध्यमांचा पाया म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने संकेत स्थळावर तयार केलेली प्रोफाईल होय.

३) घोषणा व संदेशाचे वहन :

समाज माध्यमात विविध व्यक्तींशी संपर्क साधण्याचे प्रभावी साधन म्हणजे घोषणा होय. प्रत्येक व्यक्ती कोणतीही घोषणा किंवा विधान प्रकाशित करू शकते. यास इंग्रजीत स्टेटस मेसेज असे म्हणतात. सदस्याने प्रकाशित केलेल्या घोषणा त्या व्यक्तींच्या संकेत स्थळावरील सर्व मित्रमैत्रीणींना सहज दिसतात. तसे हे मित्रमैत्रीणी त्यावर प्रतिक्रिया म्हणून आपले मत ही मांडू शकतात. त्याचप्रमाणे एकमेकांना संदेश पाठवण्याची सोय देखील येथे उपलब्ध असते.

४) संवाद :

समाज माध्यमांच्या संकेत स्थळांचा वापर संवाद म्हणजे चॅट करण्यासाठी पण केला जात असतो. समाज माध्यमे सुरु होण्यापूर्वी पण अशा प्रकारचे चॅटिंग इंटरनेटवर केले जात होते.

५) इतर तंत्रज्ञानाशी संबंध :

समाज माध्यमे ही समाजात अतिशय लोकप्रिय आहेत. विविध मोबाईल फोन कंपन्यांनी ही सेवा मोबाईलवर ही उपलब्ध करून दिलेली आहे. म्हणजेच समाज माध्यमांचा वापर आज संगणकाशिवाय करणे शक्य झाले आहे. मोबाईल फोन हे सुलभ साधन झालेले आहे.

६) ॲप्लिकेशन्स :

समाजमाध्यमांची महत्त्व पूर्ण वैशिष्ट्ये म्हणजे ॲप्लिकेशन्स होय. समाज माध्यमांच्या संकेतस्थळावर विविध व्यक्तींना ॲप्लिकेशन्स ही पुरवत असते. अशा ॲप्लिकेशन्सचा वापर करून आपले वेबपेज सजवता येत असते. आपल्या फोटोमध्ये बदल करणे, विविध खेळ खेळणे, अशी ॲप्लिकेशन्स प्रत्येक संकेत स्थळानुसार बदलतात. एखाद्या संकेतस्थळाच्या लोकप्रियतेवर याचा मोठा प्रभाव पडत असतो.

७) व्यावसायिक तंत्र :

अनेक व्यावसायिक कंपन्या व संघटना ह्या समाज माध्यमांचा उपयोग आपल्या कंपनी संबंधी माहिती लोकापर्यंत पोहचवण्यासाठी करतात. विविध कंपन्या समाज माध्यमांच्या संकेत स्थळावर आल्या. कंपनी संस्था आणि संघटनांची प्रोफाईल प्रकाशित करतात.

८) जाहिरात तंत्र :

समाज माध्यमांच्या संकेत स्थळांची लोकप्रियता व विस्तार पहाता अनेक व्यावसायिक कंपन्या व उद्योगधंदे या संकेतस्थळांचा वापर जाहिरातीसाठी पण करतात. उदा. बाजारातील नविन वस्तुच्या जाहिराती, नोकऱ्यांची जाहिरात वगैरे जाहिराती समाजमाध्यमातून केल्या जातात. अशा जाहिरातींना प्रचंड प्रतिसाद मिळतो आणि खर्चपण कमी असतो. यामुळे नफा कमवणे शक्य झाले आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज माध्यमांचे महत्त्व सांगा.

७.७ सारांश

आज स्मार्ट मोबाईल हा सामान्य व्यक्तीकडे ही सहजपणे उपलब्ध होत आहे. आजच्या बाजार भावानुसार रु. २००० पासून ४G मोबाईल उपलब्ध आहेत. यामुळे कोणत्याही व्यक्तीला असा मोबाईल खरेदी करून समाज माध्यमांच्या साईटना जोडणी करणे ही बाब सामान्य झालेली आहे. आज तरुण वर्गाला या समाज माध्यमांच्या साईटचे विशेष आकर्षण आहे. कोणतीही व्यक्ती

व्हॉट्सअप आणि फेसबुक सारख्या समाज माध्यमांच्या संकेत स्थळावर जाऊन आपले फोटोस संदेश सहज पण देवाणघेवाण करताना दिसतात. यामुळे सामान्य व्यक्तीला ही आपल्याला प्रसारित करण्याची ही एक संधी उपलब्ध झाली आहे. यामुळे अगदी सुलभ पद्धतीने आपले विचार आणि व्यवसायाचे प्रसार करण्यासाठी कोणताही खर्च न करता सुलभ पद्धतीने समाजासमोर मांडण्याचे साधन उपलब्ध झाले आहे. या माध्यमातून अनेक लोकांना आपल्या व्यवसायाच्या विकास करण्यास मार्ग मिळाला आहे. जगात अनेक नविन चळवळी ही या मार्फत निर्माण झाल्या आहेत. अनेकांना रोजगार ही मिळाले आहेत.

परंतु समाज माध्यमांवर माहिती प्रसारित करण्यासाठी कोणतेही निर्बंध किंवा नियंत्रण नसल्यामुळे खोटी, फसवी, अपमानजन्य, बदनामीकार, आणि हिंसाचार भडकवणारी माहिती प्रसारित करून समाजात अशांतता निर्माण होत आहे. सामाजिक ऐक्याला धोका निर्माण होत आहे.

थोडक्यात नविन समाज माध्यम ही दुधारी तलवारीप्रमाणे आहेत. यामुळे यांचा फायदा आणि तोटा वापर करण्याच्या मानसिकतेवर आधारित आहे. परंतु लवकरच अशा माध्यमांच्या वापरा संबंधी संहिता सांगणारा कायदा होणे काळाची गरज आहे.

७.८ अभ्यासाचे प्रश्न

---

१. नविन समाज माध्यमे म्हणजे काय? समाज माध्यमांच्या वापरा संबंधीची थोडक्यात चर्चा करा.
२. समाज माध्यमांची विविध प्रकारांची सविस्तर माहिती सांगा.
३. आधुनिक समाजमाध्यमांचा समाज होणाऱ्या परिणामाचे वर्णन करा.
४. समाज माध्यमांच्या गुण वैशिष्ट्यांची माहिती लिहा.
५. समाजमाध्यमांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
६. थोडक्यात टिपा लिहा.
  - अ) समाज माध्यमांचे नेटवर्किंग
  - ब) समाज माध्यमांचे महत्त्व
  - क) समाज माध्यमांचे नकारात्मक परिणाम

७.९ संदर्भ सूची

---

1. Julia Jary and D. Jary, 2005, Dictionarty of Sociology.
2. Shaili Chopra, The Big Connect Politics in the Age of Social Media, Random House
3. सर्जेराव बोराडे (२०१७) समाजशास्त्र निराली प्रकाशन, पुणे.

घटक - ८ अ

समाज माध्यमाचे आर्थिक परिणाम (ECONOMIC DIMENSION - SOCIAL MEDIA)

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ आर्थिक दिशा आणि समाज माध्यमे
- ८.३ समाज माध्यमे आणि विपणन
- ८.४ विक्री आणि जाहिरातील सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम
- ८.५ सारांश
- ८.६ अभ्यासाचे प्रश्न
- ८.७ संदर्भ सूची

८.० उद्दिष्टे

---

१. समाज माध्यमे आणि आर्थिक दिशा बदल माहिती मिळवण्यास मदत करणे.
२. समाज माध्यमे आणि विपणन संदर्भातील ज्ञान करून देणे.
३. विक्री आणि जाहिराती संदर्भात

८.१ प्रस्तावना

आधुनिक काळ समाज माध्यमाने मानवाचे सर्व विश्व व्यापून टाकले आहे. यामुळे आर्थिक आणि रोजगार क्षेत्र ही अपवाद नाही. आज आर्थिक क्षेत्राचा विकास करून नवनविन रोजगाराच्या संधी निर्मितीसाठी समाजमाध्यमे महत्त्वाची भूमिका ठरू लागली आहे. आज सामान्यत सामान्य उत्पादकाला आपल्या उद्योगाची जाहिरात करून ग्राहक मिळवणे समाज माध्यमांमुळे सहज शक्य होत आहे. आपल्या उत्पादना बदल लोकमत आजमवणे आणि जाहिरात करण्यात आज मोठ्या कंपन्यापासून सामान्य घरगुती कारागीरापर्यंत सर्वजण हा मार्ग वापरात आहेत. शहरी कारखान्या उत्पादना बरोबर ग्रामीण शेतमाल पण बाजारपेठ मिळवण्यासाठी समाज माध्यमे फार उपयुक्त ठरत आहेत. पर्यटन, हॉटेल, शेतीमाल, प्रवास सेवा मनोरंजन, कला वगैरे क्षेत्राच्या विकासा बरोबर नविन रोजगार पण निर्माण होत आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला आपला आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी रोजगार शोधावा लागतो. असे रोजगार पण मिळवून देण्यासाठी आज समाज माध्यमे महत्त्वाची ठरत आहेत.

या सर्व आर्थिक विकासाबरोबर काही समान विघातक व्यवसायाचा पण प्रचार आणि प्रसार समाज माध्यमातून केला जात आहे. मादक द्रव्य विक्री, वेश्या व्यवसाय, माहितीची चोरी करणे वगैरे बाबीत पण समाज माध्यमांचा वापर केला जात आहे. तसे अनेक नामवंत उद्योगाची बदनामी करणे विशिष्ट वस्तू व सेवा बदल गैरसमज पसरवणे यासाठी उपयोग होत नाही. म्हणून समाजमाध्यमे हे दुधारी तलवारीप्रमाणे आहेत. यामुळे आर्थिक देशाला नविन दिशा मिळते आहे.

८.२ आर्थिक दिशा आणि समाज माध्यमे

हल्ली बऱ्याचशा कंपन्या सामाजिक विषयांशी जोडलेल्या दिसतात. उदा. एड्स विषयि जागृती, मादक द्रव्य सेवनास प्रतिबंध, समलिंगी व्यक्तीचे हक्क, वांशिक सामंजस्य आणि संवर्धन या कृतीचे कार्यक्रमाचे वर्णन अनेक प्रकाराने केले जाते. उदाहरणार्थ, सामाजिक विषयांशी संबंधित विपणन मोहिम, सामाजिक समस्येविषयी विपणन, उद्योग समूहाचे सामाजिक विपणन, सामाजिक हेतूसाठी जाहिरात करणे इत्यादी. अशा जाहिरातीविषयी ग्राहकांना काय वाटते व त्यांचा प्रतिसाद कसा आहे याविषयी जरी संशोधन झाले असले तरी जाहिरात देणाऱ्या व्यवस्थापकांचा हेतू, त्यांची जाण किंवा त्यांचा दृष्टिकोन याकडे विद्वानांचे फारसे लक्ष गेलेले दिसत नाही.

मिनेट ड्रमराईट यांनी सामाजिक दिशा दर्शविणाऱ्या व्यवस्थापकांच्या मोहिमांच्या उद्दिष्टांचा अभ्यास केला. त्यामध्ये अशी मोहिमा उघडण्याची प्रक्रिया आणि त्यांच्या यशाला कारणीभूत असणारे घटक यांचा अभ्यास केला. या अभ्यासामध्ये २२ मोहिमांचा समावेश होता. त्यापैकी ११ सामाजिक कार्यासाठी होत्या आणि ११ मोहिमा त्यांच उत्पादनासाठी पण नेहमीच्या म्हणजेच असामाजिक होत्या.

१) जाहिरात :

जाहिरातीमध्ये सामाजिक विषयाचा वापर करण्यातून मोहिमेच्या उद्दिष्टांविषयी फारच थोडे ज्ञान होते. अशा प्रकारच्या जाहिरातीमध्ये काही केवळ आर्थिक व्यवहारांसंबंधी, तर काही फक्त सामाजिक हेतू डोळ्यांसमोर ठेवून केलेल्या असतात. सामाजिक विषयांसंबंधी केलेल्या जाहिरातीत त्या कार्याविषयी उत्तरदायित्व दिसून येते. काही बाबतीत उद्दिष्टांची सरमिसळ दिसते. म्हणजेच आर्थिक आणि सामाजिक हेतूंचे एकत्रीकरण आढळते. तेव्हा उद्दिष्ट मूख्यत्वे अल्पकालीन आणि आर्थिक असते. तेव्हा अशा जाहिरातींना क्वचितच प्रतिसाद मिळाल्याचे दिसून येते. जेव्हा आर्थिक ध्येये दीर्घकालीन असतात.

उदाहरणार्थ - विक्री खात्यातील मनुष्यबळ वाढविणे, त्यांचे मनोधैर्य वाढविणे किंवा महत्त्वाच्या खात्यांना कंपनीच्या अभियानाविषयी माहिती देणे तेव्हा सामाजिक उद्दिष्टांनी केलेल्या जाहिराती यशस्वी झाल्याचे दिसतात.

सामाजिक कार्यासाठी केलेल्या जाहिरातीमध्ये खूपच वैविध्य असते. उदाहरणार्थ - सामाजिक कार्यासाठी केलेल्या जाहिरातीत विक्री खात्यातील कर्मचारी आणि किरकोळ करण्याची विरोध असतो. अशा जाहिरातीबाबत सर्जनशीलता आणि जाहिरात तयार करण्याची प्रक्रिया दीर्घ काळ घेणारी आणि खूप गुंतागुंतीची असते. कार्याचे मूल्यमापन करताना सामाजिक

हेतूने केलेल्या जाहिरातीबाबत बरेच अडथळे येतात, त्यामानाने सर्वसाधारण जाहिरात मोहिमेत समस्या उद्भवत नाहीत. धोका जरी मोठ्या प्रमाणावर असला तरी सामाजिक कार्याबाबत केलेल्या मोहिमेतून बरेच वेळा फायदाच झालेला दिसून येते. उदाहरणार्थ - मनुष्यबळ व्यवस्थापनात अपेक्षित किंवा अनपेक्षित मार्गाने बरेच फायदे होतात. कंपनीला तिच्याशी संबंधीत असणाऱ्या संस्थांशी संबंध सुधारल्याचा अनुभव येतो. काही वेळा अशा संस्था, जाहिरातील मॉडेल्स आणि छायाचित्रकार सामाजिक कार्यासाठी आपला वेळ देतात.

हा अभ्यास करण्याआधी काही तज्ज्ञांची मते मुलाखतीद्वारा अजमावण्यात आली. त्यांचे असे मत होते की, आर्थिक आणि सामाजिक उद्दिष्टांची परस्परांत स्पर्धा असते.

त्यामुळे ती उद्दिष्टे एकमेकांत सामावलेले आढळून येतात. या अभ्यासाच्या अहवाल ड्रमराईटने सामाजिक आणि असामाजिक मोहिमांमधील बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करून भविष्यातील संशोधनाची दिशा काय असेल याविषयी मते मांडली आहेत.

२) व्यस्थापकीय परिणाम :

यात धोका मोठा असला तरी सामाजिक कार्यासाठी केलेल्या जाहिरात मोहिमांमधून निश्चितच मोठा फायदा होतो. त्यांच्या परिणामकतेवर प्रकाश टाकताना या अभ्यासातून अशा प्रकारच्या जाहिरातीद्वारे चांगला परतावा मिळवण्याची शक्यता आहे असे म्हटले आहे. उदाहरणार्थ - उद्दिष्टे दीर्घकालीन असावीत. त्यांचे स्वरूप कंपनीशी जोडलेले असावे, जाहिरात ज्या कारणासाठी केली आहे, ते कंपनी आणि तिच्या महत्त्वाच्या घटकांशी मिळतेजुळते असावे. कारण असे असावे की ज्यावर कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांच्या विश्वास बसेल. विक्री खात्यातील कर्मचारी, वितरण आणि किरकोळ विक्रेता यांना जाहिरातीच्या उद्दिष्टाविषयी आस्था असल्यास मदतच होते. त्यांना अधिक माहितीची जरूर असावी.

जाहिरातीचा विषय असावा की त्यातून एक सकारात्मक संदेश देता येईल. यात समस्येला प्रतिबंध करणारी जाहिरातसुद्धा वापरता येईल. उदाहरणार्थ - मादक द्रव्य सेवनातील धोका, रोगाचे लवकर निदान वगैरे, स्तनाचा कॅन्सर यावर निश्चितच उपाय आहे व रोगी वाचण्याची शक्यताही आहे हे सर्व तयार करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे हे अत्यंत अवघड काम आहे. सामाजिक जाणिवेसाठी केलेल्या जाहिरातींमध्ये अनेक उद्दिष्टे असतात. उद्दिष्टांचे स्वरूप विवादात्मकही असू शकते. अशा जाहिरातींचे मूल्यमापन विचारपूर्वक केले पाहिजे. इतर जाहिरातींच्या तूलनेत अशा जाहिरातींसाठी गूणवत्तेवर आधारित पद्धती वापरल्या जाव्यात. यासाठी नवा दृष्टिकोन विकसित केला गेला पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज माध्यमे आणि आर्थिक दिशा संबंध सांगा.

८.३ समाज माध्यमे आणि विपणन

सामाजिक मीडियामध्ये विपणनाचा वापर केला आहे. सामाजिक मीडिया प्लॅटफॉर्म आणि वेबसाइट उत्पादन किंवा सेवा प्रोत्साहन करणे या सामाजिक मीडिया प्लॅटफॉर्मवर बहुतेक प्रगती, यश आणि प्रतिबद्धता ट्रॅक कंपन्या सक्षम जे त्यांच्या स्वतःच्या अंगभूत डेटा विश्लेषण साधने आहेत. जाहिरात मोहिम कंपन्या वर्तमान आणि संभाव्य ग्राहकांना, वर्तमान आणि संभाव्य कर्मचारी, पत्रकार समावेश सामाजिक मीडिया विपणन माध्यमातून येणी भागधारक पत्ता ब्लॉगर्स सामान्य एक मोक्याचा स्तरावर सामाजिक मीडिया विपणन एक अशी विपणन मोहिम अंमलबजावणी व्यवस्थापन समावेश शासन व्याप्ती आणि एक टणक इच्छित सामाजिक मीडिया संस्कृती आणि स्थापना सेट प्रभावीपणे सामाजिक मीडियाचा वापर कंपन्या ग्राहक आणि इंटरनेट वापरकर्त्यांसाठी पोस्ट करण्याची परवानगी शिकले. सामाजिक मीडिया विपणन अनेकदा कंपन्या संबंधित आहे. तर २०१६ च्या म्हणून श्रेणी नाही. नफा संघटना आणि सरकारी संस्था त्यांच्या कार्यक्रम किंवा सेवा सामाजिक मीडिया विपणन अडकत आहेत.

नीती

१) निष्क्रिय दृष्टिकोन (Passive Outlook) :

सोशल मीडियाचा बाजार माहिती आणि ग्राहक आपण वय, लिंग, उत्पन्न, नोकरी, स्थान, नातेसंबंध स्थिती आणि बरेच काही करुन सूचित जथे आपण कार्यासाठी गेलो. आणि घरी आपण कोणत्या प्रकारे आपल्या मालकीचे असलेल्या फेसबुक मोहिम आहे. आम्ही कमी खर्चात त्यांच्या अचूक लक्ष्य बाजार व्यवसाय कनेक्ट करण्यासाठी हा डेटा कायदासह आणि १०० पेक्षा कमी आम्ही आमच्या ग्राहकांसाठी १०,००० संबंधित लोक पोहोचण्याचा शक्य झाले आहे. आमच्या ग्राहकांच्या सर्व आम्हाला बंद ठसा दर खर्च क्लिक किमान २००% कमी आणि परिवर्तनाचा फेसबुकवरील जाहिरात पाहिले आहे.

२) ट्विटर जाहिरात (Twitter Advertisement) :

आम्ही ट्विटर जाहिरात कसे वापरावे झटपट वेबसाइट रहदारी माहिती ट्विटरवर कारण प्लॅटफॉर्म शेअरिंग, निसर्ग महान आहे. कोणीतरी ते ट्विटरवर गंमतीशीर काही पाठवले तर ते त्यांचे मित्र सामायिक होईल. आम्ही मध्ये व्याज दर्शविण्यासाठी शक्यता लीक ट्विटरवर आणि वाढ वेबसाइट जाहिरात फेसबुक विवरित आम्ही ते अनुसरुन शोध घेतात. कीवर्ड आणि पृष्ठे आधारित लोक लक्ष ठेवू शकतात. आम्ही कोणाला काही विशिष्ट विषय ट्विट किंवा काही पाने खालील तर ते आपल्या उत्पादन खरेदी शक्यता होईल गृहीत धरतात. आम्ही वेगाने ट्विटर जाहिरात माध्यमातून वाढण्यास आपल्या ब्रँडचा की संधी शोधण्यासाठी सखोल अंतर्दृष्टी वापरा.

३) करा जाहिरात (Make Advertiser) :

सर्वात रोमांचक जाहिरात प्लॅटफॉर्म आहे. तो त्याच्या लवकर टप्पाटप्पाने जे खर्च नेहमीपेक्षा कमी आहेत. याचा अर्थ असा की अजूनही आहे. त्याच्या वापरकर्त्यांची एक बहुतांश माहित आहेत आणि त्याचे वापरकर्त एक चांगला भाग उच्च उत्पन्न मानले जातात. करा जाहिरात सर्वात जास्त आहे की ब्रँड त्याच हितसंबंध लक्ष केंद्रित असतील या आरोग्य, घरगुती, वस्तू, अन्न, सूती कपडे, फॅशन ट्रेंड केस आणि अधिक समावेश आहे. हे एक स्वास्थ्य आधारित आहे. सामाजिक नेटवर्क मालकीचे आणि चालविणे जाते की Google सेवा, सोशल नेटवर्किंग,

गूगलच्या त्याच्या सुरुवातीच्या वर्षात वाढीचा अनुभव वापर आकडेवारी बदललेली आहे. जरी सेवा कशी व्याख्या आहे. तीन Google कार्यावर नोव्हेंबर २०१५ मध्ये पुनर्रचना अग्रगण्य खास बदल घडून आलेला आहे जी सेवा ज्यांच्यावर आहे. २०१६ माजी फेसबुक कर्मचारी पुस्तक, मते काही नेते फेसबुक कंपनी एक गंभीर धोका म्हणून सामाजिक नेटवर्किंग आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज माध्यमातून संबंधी उद्योग क्षेत्रात आहे का ?

८.४ विक्री आणि जाहिरातील सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम - सामाजिक माध्यमाची जाहिरात आणि मार्केटिंग (SOCIAL MEDIA ADVERTISEMENT AND MARKETING)

आमचे सोशल मीडिया जाहिरात सेवा सोशल मीडियावर परिणाम मिळून जलद मार्ग आहे. आम्ही हजारो लोक त्यांना स्वारस्य असू शकते. कोणतेही आपली उत्पादके किंवा सेवांची जोडणी करा. आमचे सोशल मीडिया जाहिरात सेवा वापरून फायदे वाढ वेबसाइट रहदारी, आघाडी पिढी आणि प्रभाव विक्री असते. आमच्या एजन्सी आपल्या वेबसाइटवर प्रगत सामाजिक जाहिरात तंत्रज्ञान नीती आणि अत्यंत कमी खर्च संपादन, क्लिक निर्माण साधते, आणि धर्मांतर वापरते.

सोशल मीडिया जाहिरात आपल्या व्यवसाय मदत करण्यासाठी तीन गोष्टी आहेत.

- आकर्षक सामाजिक मीडिया जाहिराती तयार करा.
- लेझर - लक्ष्य
- डेटा, A/B चाचणी विश्लेषण आणि जाहिरात अनुकूल

उदा. फेसबुक जाहिरात - फेसबुक जाहिरात वापरून त्या डेटा आणि कमी खर्च हा फायदा होतो. फेसबुक आपण कोणत्याही सामाजिक मीडिया प्लॅटफॉर्मवर वापरता येते. आपले अचूक खरेदीदार ती जाहिरात चांगली लक्षात ठेवतात.

समाज माध्यमातून जाहिरात करून विक्री करण्यासाठी समाजमाध्यमे महत्त्वाची ठरत आहेत. आज विविध क्षेत्रात जाहिरात करून आपल्या उत्पादनाला ग्राहक मिळवून विक्री वाढवणे हा एक उद्योग क्षेत्राचा महत्त्वाचा भाग असतो. पूर्वी पारंपारिक माध्यमातून जाहिराती करून ग्राहकांना आकर्षित केले जात असते. पण आधुनिक काळात समाजमाध्यमांची भूमिका आणि वाढते महत्त्व लक्षात घेऊन विपणन क्षेत्रात या माध्यमांची वापर करण्याची स्पर्धा निर्माण झालेली

आहे. फेसबुक, ट्विटर, व्हॉट्सअप वगैरे सारख्या माध्यमांतून सरास आणि मोफत जाहिराती केल्या जात आहेत. यातून ऑनलाईन विक्री आणि खरेदी ची नवीन पद्धत पुढे आली आहे. तसे आपण खरेदी केलेल्या वस्तूच्या बदल प्रतिक्रिया समान माध्यमातून दिल्या जात असतात. या प्रतिक्रिया चांगल्या बरोबर नकारात्मक पण असतात. यामुळे उद्योगांना आपल्या मालाची प्रतवारी सुधारणा करत असतात. अशा या समाज माध्यमाची जाहिरात आणि विपणनासाठी केलेल्या व्यापाराची काही फायदे आहेत. तसेच काही तोटे पण आहेत. या संदर्भातील माहिती पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येते.

समाजमाध्यमांचे विक्री आणि जाहिरातील उपयोग किंवा वैशिष्ट्ये :

१) असंख्य प्रेक्षक (Large Audiences) :

समाज माध्यमात असंख्य प्रेक्षक असतात. यामुळे व्यावसायिक जाहिराती करण्यासाठी हा एक उत्तम मार्ग आहे. हजारो लाखो लोकांना एखादी पोस्ट किंवा संदेशाद्वारे आपल्या व्यवसायिक किंवा विक्रेत्याला आपल्या वस्तू किंवा सेवांची माहिती देणे सहज शक्य झाले आहे. प्रसाधन साधना पासून घर उपयोगी वस्तू पर्यंत विविध स्वरूपाच्या वस्तूची जाहिरात करणे शक्य झाले आहे.

२) मोफत प्रसारण (Free to Create) :

समाज माध्यमातून एकदा आपण मोबाईल किंवा संगणक सारखे उपकरण खरेदी केले की इंटरनेट जोडणी करून अगदी सुलभ पद्धतीने हवी तशी जाहिरात करता येते. यासाठी विशेष खर्च लागत नाही. जाहिरात हवी तेवढा वेळा प्रसारित करणे शक्य आहेत. याचा फायदा मोठमोठ्या उद्योगापासून सामान्य विक्रेत्या पर्यंत सर्वच लोक करत आहेत. याचा फायदा अनेक लोकांना मिळवता आला आहे.

३) उत्साही सहभाग (Encourages Sharing) :

समाज माध्यमाचा उपयोगकर्त्यांमध्ये अती उत्साह असतो. याचा फायदा घेऊन विक्रेते आणि जाहिरातदार विविध स्वरूपाची जाहिरात करून आपल्या वस्तू व सेवांची जाहिरात करतात. यामुळे वस्तूचा अधिक खप झाल्याची असंख्य उदाहरणे आहेत. तरुण वर्गात समाज माध्यमांचा वाढता कल लक्षात घेऊन तरुणांशी संबंधित वस्तू व सेवांची जाहिरात केली जात असते. यामुळे बाजारपेठ आणि उद्योगाचा विकास होताना दिसत आहे.

४) वाढता विश्वास (Increases Brand Loyalty) :

पुर्वी उद्योगाची जाहिरात केवळ मोठ्या आणि प्रतिष्ठित नावाजलेल्या वस्तूचीच केली जात होती. यामुळे नवीन उद्योजकाला बाजारात प्रवेश करण्यास संधी अधिक प्रमाणात नव्हती. पण आज समाजमाध्यमांचा वापर करून कोणताही व्यक्ती आपल्या वस्तू व सेवांची जाहिरात करून अगदी अल्प काळात ब्रँड किंवा प्रसिद्धी मिळवू शकतात. त्यामुळे बाजारपेठ स्पर्धेचे वातावरण निर्माण झालेले. पुर्वीचे ब्रँड आज चालतील असे नाही. नविन कंपन्याही आपला ब्रँड तयार करत आहेत. यासाठी समाज माध्यमे वरदान ठरली आहेत.

५) दुरदृष्टी मुल्य (Uncovers Valuable insights) :

समाज माध्यमाच्या वापरासाठी एकदा उपकरण खरेदी केले ते अनेक काळासाठी फायदेशीर ठरते. थोडक्यात एक वेळा गुंतवणूक करून मोबाईल किंवा संगणक संच खरेदी केल्यास आपण अनेक वर्षे आपल्या वस्तू व सेवांची जाहिरात करू शकतो. समाजातील विविध वर्गांमध्ये आज समाज माध्यमांच्या वापराची क्रेज निर्माण झालेली आहे. यामुळे आपल्या उद्योग विकासाच्या दृष्टीने ही गुंतवणूक फायद्याचे ठरू लागली आहे.

समाज माध्यमांचा उद्योग व्यावसायावरील प्रतिकूल परिणाम :

१) नकारात्मक प्रतिक्रिया (Negative Feedback) :

समाज माध्यमातून आपला उद्योग व्यवसायाची जाहिरात करण्यासाठी नव्याने आलेल्या उद्योजकांना काही वाईट अनुभव येतात. समाज माध्यमातील असंख्य वापरकर्ते हे विविध आवडी-निवडी आणि विचाराचे असतात. यामुळे आपली वस्तू किंवा सेवा त्यांना पसंत पडेलच असे नाही. परंतु काही वापरकर्ते नकारात्मक प्रतिक्रिया देत असतात. त्याचा परिणाम नविन उद्योगजकांसाठी चांगला नसतो. त्यांना प्रोत्साहनाची गरज असते पण त्यांची संदेश पाहून अनेक उद्योजक व्यवसाय करणे सोडून देत आहेत.

२) लज्जपद अनुभव (Potential for Embarrassment) :

समाज माध्यमातून जाहिरातीमध्ये स्त्री-पुरुष सर्वजण आपल्या वस्तू आणि सेवांचे प्रमोशन करत असतात यामध्ये विशेषता स्त्री जाहिरातील वाईट अश्लील प्रतिक्रिया दिल्या जातात. सामान्य माणसाला लज्जा निर्माण होईल असे संदेश पाठवले जातात. यामुळे उद्योगाची जाहिरात बाजूला राहते बेअब्रू करणारे संदेश दिले जात असतात. यावर कार्यवाही करण्याचा प्रयत्न केल्यास असे वगैरे वर्तन करणारे खाते फसवे आणि खोट्या नावाने चालवली जात असतात.

३) वेळेचा अपव्यय (Time Intensive) :

समाज माध्यमातून आपल्या वस्तू आणि सेवांची जाहिरातील मिळालेले अल्प प्रतिसाद आणि नकारात्मक आणि अश्लील संदेशामुळे अनेकांना वाटते आपले वेळ अपव्यय होत आहे. यापेक्षा अधिक खर्च करून पारंपारिक माध्यमातून जाहिरात केलेली योग्य आहे. असे मत अनेक जाहिरात कर्त्यांचे आहे

४) ठोस उद्देशाचा अभाव (Unsetconcrete goals) :

समाजामध्ये विविध विचार आणि प्रवृत्तीचे लोक असतात यामुळे समाज माध्यमाचा वापर करणारे लोक कोणताही ठोस उद्देश न करता केवळ समाज माध्यमाचा संकेत स्थळाचा वापर करत असतात. यामुळे जाहिरातीच्या तत्त्व समजून घेण्याची मानसिकता नसते. म्हणून केवळ प्रतिक्रिया द्यावी म्हणून कशीही प्रतिक्रिया देत असतात. त्यामुळे मिळालेला प्रतिसाद सकारात्मक आहे की नकारात्मक हे ठरवणे अशक्य असते. म्हणून उद्योजकांनी आपल्या वस्तू सेवांची जाहिराती बद्दल लोकांचे योग्य मत समजलेच असे नाही.

५) सामाजिक गटांची निर्मिती (Create a Social Team) :

समाज माध्यमात आपल्या विचार, जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, व्यवसाय पक्ष संघटना मित्र वगैरे सारखे गटांची रोजच्यारोज निर्मिती केली जात आहे. यामुळे बहुतांशी लोक केवळ आपल्या अनुकूल गटालाच प्रतिक्रिया देतात. इतर संदेश दुर्लक्ष करत असतात. यामुळे ज्या उद्देशाने जाहिरात केली जात असते तो साध्य होत नाही. परिणामाने उद्योगाच्या विकासावर होत असतो.

६) मार्गदर्शक तत्वाचा अभाव (Unset Guidelines) :

समाज माध्यमाच्या संदर्भात कोणत्याही तत्त्व किंवा नियमांची निर्मिती झालेली नाही. परिणामी उद्योग विकासाच्या दृष्टीने केलेली जाहिरात सफल होत नाही. विविध प्रकारचे नकारात्मक संदेश पाठवून संदेश पाठवले जातात. समाज माध्यमांचे वापरकर्ते आपले विचार मांडण्याचे मुक्त आणि सैराचारी आहेत. ही बाब उद्योगाच्या दृष्टीने योग्य नाही. म्हणून लवकरच मार्गदर्शन तत्त्व प्रमाण निर्माण होणे गरजेचे आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) उद्योगातील जाहिरातीवर होणारा परिणाम सांगा.

८.५ सारांश

आज असंख्य कंपन्या समाज माध्यमांचा वापर करत असतात. सामाजिक जनजागृतीचे नविन मार्ग म्हणून समाज माध्यमांकडे पाहिले जाते. मादक पदार्थांच्या सेवनास विरोध, मानवी हक्कांचे संवर्धन, मुलगी बचाव वगैरे सारखी अभियाने चालवली जात असतात. या बरोबरच व्यापार आणि उद्योग बाजारातील वस्तू व सेवांची जाहिरात केली जात आहे. नविन कंपन्या बरोबर सामान्य गृहउद्योगातील वस्तू व सेवांची जाहिरात करणे समाजमाध्यमामुळे शक्य झालेले आहे. प्रतिष्ठित कंपन्याही आपली जाहिरात समाज माध्यमातून करण्याकडे वळू लागल्या आहेत. याचा फायदा अनेक व्यावसायिक वर्गांना झालेला आहे. यामुळे ग्राहक आणि उत्पादक यांची प्रत्यक्ष देवाणघेवाण करणे शक्य झालेले आहे. यामुळे नवनवीन रोजगार रोज विकसित होत आहे. पर्यटन, मनोरंजन, गृहउद्योग, हस्तकला, वगैरे क्षेत्रात रोजगार विकसित होत आहेत. यामुळे देशाचा अर्थव्यवस्थेला नविन दिशा मिळू लागली आहे असे म्हणून चुक ठरणार नाही. परंतु समाज माध्यमातून येणारे वाईट स्वरूपाचा अनुभव आहे. नकारात्मक प्रतिक्रिया ही एक वेगळीच समस्या आहे. अनेक वेळा एखाद्या वस्तू व सेवेसंबंधी बदनामीकार संदेश ही पाठवले जात आहे. यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. म्हणून समाज माध्यमातील संदेश व जाहिरातीवर एक नियंत्रण कायदा असावा अशी प्रतिक्रिया सर्वत्र निर्माण झाली आहे.

८.६ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) समाज माध्यमांचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम काय आहे ? याचे उदाहरणासह स्पष्ट करा.
- २) विक्री आणि जाहिरात क्षेत्रात समाज माध्यमांचा कसा उपयोग केला जातो ते स्पष्ट करा.
- ३) आर्थिक विकासाला समाज माध्यमांचा मार्ग फायदेशीर ठरत आहे चर्चा करा.
- ४) टिपा द्या.
  - अ) जाहिरात आणि समाजमाध्यमे
  - ब) आर्थिक विकास व समाजमाध्यमे

८.७ संदर्भ सूची

---

1. Macionis John (2005) Sociology (10th Edition) Prentce Hall.
2. Schaeffer and lamn (1998) Sociology, McGraw
3. सर्जेराव बोराडे (२०१७) समाजशास्त्र निराली प्रकाशन पुणे.

munotes.in

घटक - ८ ब

समाज माध्यमांचे राजकीय परिणाम

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ राजकीय क्षेत्रातील समाज माध्यमांचा वापर
- ८.३ राजकीय प्रचारातील समाज माध्यमांची भूमिका
- ८.४ राजकीय निवडणूकांचे स्वरूप
- ८.५ समाज माध्यमांच्या राजकारणातील वापरांचे फायदे-तोटे
- ८.६ सारांश
- ८.७ अभ्यासाचे प्रश्न
- ८.८ संदर्भ सूची

८.० उद्दिष्टे

१. राजकीय क्षेत्रातील समाज माध्यमांच्या वापरांची माहिती करून देणे.
२. राजकीय प्रचारातील समाजमाध्यमांची भूमिकांची ओळख करून देणे.
३. आधुनिक राजकीय निवडणूकांचे स्वरूप विशेष करून सांगणे.
४. समाज माध्यमांचे वापराचे फायदे तोटे स्पष्ट करा.

८.१ प्रस्तावना

अनेक राजकीय पक्षांकडून समाज माध्यमासंबंधी कार्यशाळा (Workshops) आयोजन करून निवडणूका जिंकण्याचा व्यवसाय निर्माण झाला आहे. यासाठी नवनविन विषयांच्या संदर्भात गंभीर गोष्टी रंगवल्या जातात. बाररूम संकल्पना, चित्तमुक्त, कणखर, शुद्ध सफेद बिछाना, तक्कथ असा रुबाबदार पक्ष संभाचा दरबार पद्धतीने व्यवस्था करणे या सर्व जून्या पद्धती बाद आहेत. आधुनिक काळात सामाजिक तंत्रज्ञान माध्यमांच्या साधनांवर भर दिला जातो. गूगल हंगआऊट स्वरूपाचे कॉल्स आणि फेसबुक ग्रुप निर्माण केले जात आहेत. भेटी आणि सभा घेण्याची संस्कृतीला समाजमाध्यम तंत्रामुळे ब्रेक दिला आहे. चर्चा वादविवाद निवडणूक तंत्राला बदल झाला आहे. प्रत्येक राजकीय नेत्याकडे स्मार्ट फोन असणे संभाव्य झाले आहे. यामुळे समाजातील विविध प्रसंगी जनतेला टिवीट करतात. समाजमाध्यम आणि तंत्रज्ञानामुळे राजकीय नेत्यांना विविध गुप्त संदेश ही पाठवणे शक्य झाले आहे. समाज मन उत्सुकता निर्माण करण्यासाठी सतत संदेश आणि चित्र पाठवून आपल्या मतदारांना गुंतवून ठेवणे

या तंत्रामुळे शक्य झाले आहे. जनजागृतीच्या जून्या उपयोगात आणले जात आहे. भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत या तंत्राचे शिक्षण दिले जात आहे. कॉम्स्कोअरच्या नविन अहवालानुसार भारत हा जगातील इंटरनेट वापरणाऱ्या लोकसंख्येत तिसरा देश ठरला आहे.

जपानमध्ये १७.६ मिलियन लोक नेट वापरणारे आहेत. मतदारांना आकर्षित करणारे समाजमाध्यम हे एक नविन तंत्र उदयास आले आहे.

राष्ट्रीय नेते, उमेदवार आणि सरकारी संघटना हे समाज माध्यमात विविध तंत्रा संबंधी कार्यशील असतात. भारतात नेत्यांना ही समाजमाध्यमे उपयोगी ठरू लागली आहेत. सरकारी यंत्रणेकडून ही आपल्या दैनंदिन व्यवहारासाठी या नवीन प्रणालीलाच उपयोगात आणले जात आहे. माजी प्रधानमंत्री मनमोहन सिंह हे पण फेसबुक आणि टिवीटर वर अनेक संदेश देत होते. आज पंतप्रधान नरेंद्र मोदी ही रोज समाज माध्यमातून लोकांशी संवाद साधताना दिसतात. या माध्यमातून राजकीय आणि राष्ट्रीय गोष्टींचा आढावा घेतात. नियोजन आयोगाची वेबसाईट वा चांगल्या प्रकारे वादविवाद केले जातात. त्या वेळच्या नियोजनाची चर्चा उत्तर पद्धतीने केली होती. गुगल हंगऊट संदर्भात सरकारी समिती निर्माण केली होती. राष्ट्रीय काँग्रेस पार्टी, आम आदमी पार्टी, भारतीय जनता पार्टी, समाजवादी पार्टी आणि बहुजन समाजवादी पार्टी हे राजकीय पक्ष टिवटरवर सक्रिय असतात. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी दिल्लीचे मुख्यमंत्री अरविंद केजरीवाल, अरुण जेठली सूष्मा स्वराज, शशी थरु जय पंडा, अकिलेस यादव, मायावती यांच्या सारखे अनेक राजकीय नेते टिवटरच्या माध्यमातील लोकांशी संवाद साधत असतात. यातील विविध नेते समाजमाध्यमात सतत सक्रिय राहून माहिती शेअर करत असतात.

बॅला वर्कर राजशे लालवाणी म्हणतो की, भाजप व आदमी पार्टी सारख्या पक्षांनी माध्यमा संबंधीत वर रुढ स्वरूपाचे संघटन निर्माण केले आहे. यामुळे जनआधार बांधताना दिसत आहे. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि इतर पक्षांनी हे लवकर समजून घेतले नाही याचा परिणाम लोकसभेच्या २०१४ च्या निवडणूकीत पराजयाला सामोरे जावे लागले.

समाजमाध्यमातील चर्चा व वाद विवादाचा शासकीय आणि राजकीय संघटनासाठी अधिक जलद गतीने माहिती पुरवण्यासाठी उपयोगी केला जात आहे. देशातील नागरिकांना वस्तू मूल्य माहिती देण्यासाठी महत्त्वाचा माध्यम निर्माण झाले आहे. प्रधानमंत्र्यांच्या माहिती तंत्रज्ञान सल्लागाराच्या या नविन माध्यम तंत्राच्या उपयोगावर नारे दिला आहे. आज जगात सर्वात अधिक भारतीय लोक समाजमाध्यमांशी जोडलेले आहे. भारतीय नविन तंत्रज्ञान व समाजमाध्यमांना जोडण्यासाठी सर्वात मोठी समस्या ही दारिद्र्याची आहे. ज्यामुळे शासकीय योजनांच्या सेवांची माहिती समाजमाध्यमातून देण्यास प्रारंभ झाला आहे. जागतिक दर्जाचे वेब ॲप्लीकेशन उदय झाल्यामुळे नागरिकांच्या लोकांना आवडी-निवडी, रस्ते, खडे, रहदारीची समस्या अतिआवश्यक सेवेची माहिती, जोडणी, महिला, सुरक्षा, आणि इतर विविध समस्यासाठी आवाज उठवण्यासाठी ही माध्यमे महत्त्वाची आहेत. बंगलोर शहरांत नागरी पुढाकारातून एक संघटना निर्माण झाले आहे.

www.ipaidabribe.com सरकारी कार्यालवाजी भ्रष्टाचार

संदर्भात चर्चा करणारा विचारमंच निर्माण झाला आहे. स्थानिक स्वराज संस्थेतील समस्यांवर या माध्यमातून भर दिला आहे. फेसबुक टिवटर आणि यूट्यूबच्या माध्यमातून भ्रष्टाचाराच्या विरुद्ध सामान्य लोकांनी आवाज उठवला जात आहे.

८.२ राजकीय क्षेत्रातील समाज माध्यमांचा वापर

राजकारण :

प्रत्येक गटाच्या सर्व सदस्यांचे अर्ज अशी निर्णय प्रक्रिया आहे आणि नीट निरखून तो साध्य आणि पोजिशन्स व्यायाम संदर्भात शासन-एक नवीन मानवी समाज विशेषतः नियंत्रण आयोजित राज्याशिवाय राजकारण दिलेल्या समूहातील अभ्यास किंवा शक्ती आणि संसाधने वितरण सराव तसेच परस्परांचे संबंधीचे समूदाय दरम्यान आहे. विविध पद्धती किंवा प्रसार लोकांमध्ये एक स्वतःच्या राजकीय मताबाबत Forcing ज्यात राजकारणामध्ये तैनात करण्यात आहे. चर्चा व इतर राजकीय विषय बनविण्यासाठी कायदे आणि आयाम शक्ती यांचा समावेश युद्धविरोधी कार्यात केला.

सामाजिक मीडियाचा राजकीय सहभागात वापर (Social Media and Politics Use) :

राजकीय मोहीम कुठे आणि ज्यांच्याशी ते त्यांच्या पैसे गुंतवणूक अधिक जाणून झाले आहेत. कारण इंटरनेट आणि सामाजिक मीडिया मूलतः मोहीम कशी बदलली आहेत. तंत्रज्ञान आणि डिजिटल जाहिरात हे निर्णय वाहनचालक आहेत. धोरण ठरविण्यासाठी आणि आपल्या मतदारांना संपर्क करण्यासाठी उमेदवार - पुरस्कार गट व कार्यकर्त्यांनीही योग्य संदेश करणे योग्य वेळी, योग्य व्यक्तीसमोर मिळविण्यासाठी नेहमीपेक्षा अधिक दबाव आहेत. खरेतर Borrcell व सहयोग २०१६ राजकीय जाहिरात खर्च शीर्ष की ८ अब्ज सह १ अब्ज डिजिटल जाहिरात फक्त अंदाजे इत्यादी खाली डिजिटल आणि सामाजिक मीडिया, जाहिरात, राजकारण या चार मार्गांनी बदलत आहे.

१) स्रोत (Webpage FX) :

एक ऑनलाइन हजेरी कायदेशीरपणे निर्माण होते. इंटरनेट कुठेही जात नाही व तंत्रज्ञान फक्त पुढील समाजात एकत्रित जाईल. सुमारे प्रौढांपर्यंत दोन तृतीयांश सामाजिक मीडियाचा वापर आणि अनेक बातम्या आणि माहिती मिळविण्यासाठी प्रथम स्रोत आहे. ऑनलाईन जाहिरात केवळ bolgerig प्रयत्न करून वीज स्थितीमध्ये मोहीम ठेवले नाही, पण एक वाढत्या कैद केलेल्या संबंध बातम्या व संदेश संवाद साधण्यासाठी एक सोपा मार्ग पुरवतात. एक ऑनलाइन हजेरीचा अभाव आहे. फार चांगले की उमेदवार किंवा कारणे मतदार दृष्टीने अस्तित्वात नाही.

२) सामाजिक मीडिया ड्रायव्हर्स कारवाई :

एक मोहिमेत व्यस्त एक मतदार सर्वात सोईस्कर मार्ग ऑनलाइन आहे. मतदान पूर्ण एक इव्हेंटसाठी RSVP किंवा त्यांच्या समर्थनार्थ ठेवावे. ट्विटर (Casbtage) एक ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आहे. जे वापरकर्त्यांना ट्विटरद्वारे राजकीय मोहीम किंवा कारणे थेट ही सांगण्यास परवानगी दिली आहे.

३) राजकीय क्रांती (Politics Revolution) :

राजकीय क्रांती ही बहुधा सशस्त्र उठाव व युद्ध यांच्या ओघातच घडून येते. सशस्त्र उठावावाचून राजकीय तत्वज्ञ सामाजिक क्रांती घडू शकते. असा विचार क्रांतीचा सर्वश्रेष्ठ

तत्वज्ञ कार्ल मार्क्स याला त्याच्या युद्धाच्या शेवटी सूचला होता. तो लिहितो की, इंग्लंडमध्ये सशस्त्र उठावावाचून शांततामय उपयानीच समाजवादीची स्थापना होऊ शकेल. निःशस्त्र क्रांतीचा पूरस्कार भारतीय स्वातंत्र्याचे नेते राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी प्रामुख्याने मांडला आणि भारताने स्वातंत्र्य व लोकशाही संघराज्य हे एका अर्थी सत्याग्रहाच्या आंदोलनाने सशस्त्र युद्धावाचून निर्माण झाले. हे जरी खरे असले तरी जगातील आजपर्यंतच्या राजकीय क्रांत्यांचा इतिहास हा मुख्यतः युद्ध आणि हिंसा यांनी भरलेला दिसतो. पूष्कळ वेळा प्रस्थापित राज्यसंस्थेतील सत्ताधारी हे क्रांतिकारक आंदोलनाला आळा बसण्याकरिता पोलीस व सैन्य यांचा वापर करतातच. त्यामुळे क्रांतिकारक आंदोलनाचे युद्धात रुपांतर होते. नंतर सशस्त्र क्रांती झाली त्यानंतर प्रतिक्रांती व क्रांति यांची मालिका लागली ती बांगलादेशाच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात दिसते. म्हणून असे निश्चित म्हणता येते की, भारतातील शांततामय लोकशाही क्रांती हा जगाच्या इतिहासात एक अपवादच ठरतो व हा अपवादी एका अर्थी ब्रिटनच्या जागतिक राजकीय धोरणाचाच परिणाम होय.

राजसंस्था ईश्वराच्या संकेताने निर्माण झाली आहे. अशी श्रद्धा राज्यसत्तेच्या मूळाशी हजारो वर्षे होती. परमेश्वर काही निवडक माणसांना राजकीय सत्तेचे वरदान देतो आणि तो माणसे त्या वरदानाच्या आधारे सनदशीर शासनाची स्थापना करून वंशपरंपरागत राज्ये चालवितात. वज्रोह, बंड, कायदेभंग इत्यादी कृती यामुळे आधार सापडतो. नवीन उदयास येणारा व्यापारी वर्ग आणि सूस्थितीतील मध्यम वर्ग वरचढ होऊ पाहतात. तेव्हा त्यांना सरदारवर्ग राजाश्रयाच्याद्वारे ठेवतो. कारण त्यांनाही राज्य बळकावण्याची किंवा स्वसत्ता वाढविण्याची इच्छा असते. तसेच राजाला कायदे करण्याचा आणि कायद्याची अंमलबजावणी करण्याचा व जनतेवर सत्ता चालविण्याचा नैसर्गिक व दैवी हक्क आहे. या श्रद्धेला उखडून टाकले. राजाच्या विरुद्ध जाणे व राजसत्तेला नष्ट करणे.

४) निवडणूकांचे राजकीय स्वरूप :

निवडणूकांचा अभ्यास हे बूद्धिप्रधान काम आहे. त्यात निवडणूक काळातील प्रक्रिया म्हणजे प्रचार, मतदान, निकाल घोषित करणे आणि नंतर सरकार बनविणे यांचा समावेश होतो. यामध्ये लोकशाहीचा अभ्यास अंतर्भूत आहे. या अभ्यासातून प्रतिनिधिक लोकशाहीची यंत्रणा कशी चालते यावर भर दिला जातो. प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या अभ्यासातून त्यातील ठळक विषय नजरेसमोर येतात. या विषयांचे राजकीय क्षेत्रातच नव्हे तर शिक्षणक्षेत्रातही परिणाम झालेले दिसून येतात. सन १९८० पासूनच्या भारतीय निवडणूकांविषयी प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याचा आढावा घेऊन त्याचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे यावर या अभ्यासात जोर दिलेला आहे. हा लेख लिहिणाऱ्यांचे असे मत आहे की, निवडणूकांचा अभ्यास हा खरे म्हणजे विज्ञान आणि राजकारण यांच्यामध्ये कोठेतरी आहे. म्हणूनच त्यांचा संदर्भ घेणे महत्त्वाचे आहे.

जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीच्या निवडणूकांचा अभ्यास करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. देशाचा आकार आणि लोकसंख्या लक्षात घेता भारतातील सार्वत्रिक निवडणूका ही जगातील सर्वात मोठी निवडणूक प्रक्रिया ठरते. सन १९५२ मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूका झाल्या तेव्हापासून हे लक्षात आलेले आहे. भारतातील राजकीय, भाषाविषयक, जात आणि धर्म यातील वैविध्य लक्षात घेता आणि भारतातील अध्यक्षीय पद्धती लक्षात घेता. निवडणूक प्रक्रिया ही अधिकच गुंतागुंतीची ठरते. ही एवढी प्रचंड राजकीय घटना सूरळीतपणे पूर्ण व्हावी व त्याचा अभ्यास करता यावा म्हणून कोणत्या उपाययोजना केल्या गेल्या आहेत ?

निवडणूक अभ्यासात कोणते विषय येतात? याविषयी कोणत्या प्रमुख लेखकांनी लिहिले आहे? कोणत्या पद्धतीने हे अभ्यास प्रसिद्ध होतात आणि कोणत्या प्रकारचे वाचक असे अभ्यास वाचतात? हे प्रश्न मनात ठेवून सध्या उपलब्ध असणाऱ्या साहित्याचे बदल दर्शविण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. याचा अर्थ व परिणाम समजून घेण्यासाठी या क्षेत्रातील काही तज्ज्ञांच्या मुलाखती घेतल्या गेल्या आणि वाचनात समोर आलेले काही अर्थ लक्षात येऊ लागले. १९८० सालापासून भारताच्या सार्वत्रिक निवडणूकाबाबत प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याचा आढावा घेऊन वैज्ञानिक आणि राजकीय चर्चाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

निवडणूकांच्या अभ्यासाविषयी वर दिलेली व्याख्या मर्यादित आहे. प्रातिनिधिक लोकशाहीची मध्यवर्ती संस्था म्हणजे निवडणूका. म्हणून त्या राजकारणाच्या सर्व विभागांशी निगडित आहेत. तरीही निवडणूकांचा अभ्यास हा लोकशाहीच्या अभ्यासातील एक स्वतंत्र उपविषय आहे. या अभ्यासाचा भर यंत्रणेवर जास्त असून त्यातील मूलतत्त्वावर कमी आहे. हा उपविभाग जास्त ठळकपणे समोर येतो. आणि त्याचे परिणाम फक्त शिक्षण क्षेत्रावरच नाही तर राजकीय क्षेत्रावरही झालेले दिसून येतात. या चिकित्सक आढाव्याचा हाच मुख्य विषय आहे.

भारतातील निवडणूकांविषयी केलेल्या वेगवेगळ्या अभ्यासाचा या लेखात आढावा घेतलेला आहे. निवडणूकांच्या अभ्यासाविषयी बरेच प्रश्न आणि चर्चा यांचे विश्लेषण येथे केले आहे. यातून राजकीय आणि वैज्ञानिक गुंतागुंतीचे स्वरूप नजरेसमोर येतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) राजकीय क्षेत्रातील समाज माध्यमांचा वापर लिहा.

८.३ राजकीय प्रचारातील समाज माध्यमांची भूमिका

मोठे आणि आपण विचारांपेक्षा लहान दुर्देवाने सामाजिक मीडिया निवडणूक या शेवटच्या कॅनेडियनल फेडरल निवडणूक दलाली जगातील सर्व मोहीम प्रत्यक्ष गोष्टींशी तूलना करू शकत नाही. कोणतेही मीडिया आपल्यासाठी हे फक्त मतदार कोणत्याही परिस्थितीत जेथे पाहिजे तेथे बदल करून एक निवडणूक होतील असे स्पष्ट झाले आहे की उशिरा निकाल होता तरी अद्याप सोशल मीडियाची मदत होते.

१) लीड अप :

सामाजिक मीडिया, हे अक्षरक्ष: जटिल आहे. पहिल्या भागात देशभरातील मोठा पक्ष डेटा अधिक विसंबून आहेत मोठे डेटा हार्परच्या प्रथा सुरु केले आहे की लवकर २००० चा मार्ग परत मतदार प्रतिबद्धता सॉफ्टवेअर संदर्भित मतदारांना माहिती सिंग, गोळा आणि पक्ष त्यांचा

कायदा त्यांना सूक्ष्म आणि सरकार शेवटी १० वर्षे मदत करण्यासाठी पक्ष सक्षम ही प्रणाली होती. मतदान करण्यासाठी त्यांच्या मतदान वर्तन निग्रहपूर्वक पुन्हा सांगणे, मित्र, कुटूंब, बातम्या आऊटलेट्स आणि सामाजिक मीडिया त्याऐवजी करणे.

२) उदारमतवादी सामाजिक मीडिया यशस्वी :

सोशल मीडिया निवडणूक येत आहे की, परिणाम सिद्ध या मोहीम take a ways आहेत. उदारमतवादी पक्षाचे आणि जस्टीन इलियट यूट्यू या अभियानामध्ये प्रभावीपणे सोशल मीडियाच वापर शेअर्समध्ये पक्षाचे आणि मोठा प्रतिसाद प्रदान करत आहे आणि रिअल मागे आणि पुढे प्रतिबद्धता खालील किती मोठ्या ट्विअलच्या तो फक्त सल्ला नाही आहे. जस्टीन इलियट यूट्यू मतदार चित्र प्रदान असावे. सामाजिक मीडिया पोस्ट प्रकाश पाहिले तर ते दिसत नाही. सोशल मीडिया असू शकते कसे प्रभावी कठीण आहे.

३) राजकीय मोहीम सामाजिक मीडिया वापरून (Politics and Social Media Use) :

सामाजिक मीडिया एक राजकीय मोहिम वेबसाइट आहे. त्यात अलीकडील पोस्टच्या गूल होणे खालील एक उमेदवार वेब उपस्थिती इमारत महत्त्वाच्या आहेत. ऑनलाइन जाहिरात साधणे आणखी एक पैलू वेधून भिन्न ऑनलाइन साधने शेकडो सोशल मीडिया म्हणून वर्णन केले जाऊ शकते की शब्दशः आहेत. सामाजिक मीडिया आपण भेटू आणि गट माहिती ऑनलाइन शेअर करण्यास परवानगी देते. कोणत्याही वेबसाइट किंवा इंटरनेट कार्यक्रम आहे. अधिक सोशल मीडियावर काही ट्विटर, फेसबुक ज्यात माहितीचा आपण जवळजवळ निश्चित ऐकले आहे. ज्यात अनेक माहितीचा समावेश आहे. प्रत्येक सामाजिक मीडिया साइट आपण विविध प्रकारे आणि साहित्य मित्र आणि सहकारी गतीन वाढवण्यात या माध्यमाचा मोठा वाटा आहे. समकालीन भारतीय राजकारण विकासाविषयी समज आणि इतिहासातील योगदानाविषयी गैरसमज निर्माण करण्याभोवती आकार घेत आहे. त्यामूळे या माध्यमाच योगदान हे आत्ताच्या राजकारणाचं कॅरेक्टर आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) निवडणूकीत समाज माध्यमांचा उपयोग सांगा.

८.४ राजकीय निवडणूकांचे स्वरूप

अ) अमेरिकेतील सार्वजनिक निवडणूक :

अमेरिकेच्या काही महिन्यापूर्वी पार पडलेल्या निवडणूकीत फेसबुकचा एकाच वेळी एकाच यंत्रणाकडून दुहेरी वापर झाला. ज्यांनी दूसऱ्यांच्या बदनामीच्या जाहिराती दिल्या. त्यांनीच

स्वतःच्या कौतुकाचा जाहिराती दिल्या. त्यामुळे नियंत्रण नसणे आणि ते ठेवणे अतिशय कठीण असणे हे या माध्यमाची जाणीव आहे.

या माध्यमाच्या मुख्य बलस्थानाचा राजकारणाला जेवढा उपयोग आहे. त्याहीपेक्षा या माध्यमाच्या उपद्रव्य क्षमतेचा उपयोग अधिक आहे. अस म्हणायला आपल्या देशात वाव आहे. कारण हे माध्यम जेवढे ज्ञान देते, तेवढेच अज्ञान परंतु जेव्हा आपण राजकारणाचा या माध्यमाशी संबंध जोडतो तेव्हा अर्थातच त्याच्या सर्व बाजू समजून घ्याव्या लागतात. मूळात समाजातील जवळपास सर्वच घटक या माध्यमाने आपलेसे केले आहेत. या माध्यमाने माणसाच अस्तित्व अन चारित्र्य तपासण्याची पद्धत देखील जन्माला घातलेली आहे. पूर्वी गाव, तालुका, जिल्हा किंवा जातीच्या लिंकवरून नात लावण्याचा प्रयत्न केला जात होता. आता फेसबुकच्या म्यूच्यूअल फ्रेंडलिस्टवरून नात ठरतं आणि पोस्टवरून त्याच आलन आवाका अन आकर्षण याचा बांधला जातो म्हणून हे माध्यम राजकारण या मानवी व्यवहाराला आपल्या कवेत घेण्यात यशस्वी झालेले आहे. समाजात ज्या ज्या गोष्टीचा प्रभाव असतो त्या गोष्टी राजकारणाला अन राजकारण्यांना वर्ज्य करता येत नाहीत. त्यामुळे सोशल मीडिया उपयोगी असो वा उपद्रवी त्याचा प्रभाव असल्यानं समकालीन राजकारण त्या भोवती कटिबद्ध आहे.

जास्त आहे अर्थात त्यातले सगळेच तसे असतात किंवा सगळेच खोटे आहेत असं नाही या माध्यमावर काही लोक एकमेकांशी एकमेकांवर लक्ष ठेवण्यासाठी जोडलेले असतात. त्यामुळे हे माध्यम माणसांना संख्यात्मक बाजुनं एकत्र करत असलं तरी त्यात गुणात्मकता मात्र फारशी नाही. अर्थात माणसांमध्ये काहीशी आपूलकी हे माध्यम वाढवत आहे. पण त्यात आभासीपणा जास्त आहे. जातीपातीच्या भिंती ओलांडण्याच काम हे माध्यम करत नाही. अस असल तरी हे माध्यम संकूचित आहे असही नाही. या माध्यमाला कुठल्याही चौकटीत गूफण अवघड आहे. मात्र अस असल तरी आजच्या राजकारणाचा गाभा अन आवाका घडवण्यात या माध्यमाचा मोठा वाटा आहे. आजच राजकारण बेभरवशाचं होण्यातही याच माध्यमाचा मोठा हातभार आहे. अर्थात ते सामाजिक प्रतिबिंब आहे. माध्यम तिथे निमित्त मात्र आहे.

ब) भारतातील २०१४ ची सार्वत्रिक निवडणूक :

मोदी सत्तेवर येण्यापूर्वीच आपल्या देशात सोशल मीडिया लोकप्रिय झालेला आहे. सुरुवातीच्या काळात हे माध्यम उच्चशिक्षित मध्यमवर्गाकडे होते. अण्णा हजारे यांच्या आंदोलनात सर्वप्रथम हे माध्यम दखलपात्र झाले कारण अण्णांच्या आंदोलनात ज्या समूहान झटकत क्रांतीची स्वप्न पाहिली, त्याच वर्गानं हे माध्यम स्वयम घोषित क्रांतीच्या नादात कवेत घेतलेले होत. तत्कालीन काँग्रेस सरकार अन त्या सरकारमधील महत्त्वाच्या नेत्यांना यथेच्छ बदनाम करण्यात या माध्यमाचा रोल राहिला. त्यामुळे भारतीय राजकारण भ्रष्टाचार मूक्तीसाठी या माध्यमातून जेवढे प्रबोधन झाले त्यापेक्षा अधिक उपयोग सत्ताधारी पक्षाच्या बदनामीसाठी झालेला आहे. अगदी आत्ताही हे माध्यम तेच काम नेटानं पार पाडत आहे.

या माध्यमाने अण्णांचे आंदोलन राजकीय अर्थानं यशस्वी केले. कारण त्यातून आपलं राजकीय भवितव्य घडवू इच्छिणाऱ्या केजरीवाल्यांचा पक्ष जन्माला आला. त्याच आंदोलनात काँग्रेस पुरेशी बदनाम झाल्यानं मोदींच्या स्वप्नाला पंख फुटले अन ते पंतप्रधान झाले. मोदी प्रणीत भाजप यशस्वी होण्यात सोशल मीडियाचा मोठा वाटा आहे.

हे माध्यम ट्रेंड निर्माण करण्यात कमलीच यशस्वी झालेल आहे. पण या माध्यमावर एकाच वेळी परस्परविरोधी ट्रेंड निर्माण होत असतात. त्यामुळे या माध्यमानं जन्माला घातलेले अन वाढवलेले पक्ष असोत वा नेते त्याची विश्वासार्हता ट्रेंड सारखीच आहे. मोदी सत्तेवर आल्यानंतरचा काळ सगळ्याच बाजूंनी सोशल मीडियाच्या जंजाळात अडकलेला आहे. अन तो ट्रेंडभोवती आहे. देशात कोणत्या विषयावर काय भूमिका घ्यायची इथपासून कोणत धोरण कसं असाव इथपर्यंत सगळं काही सोशल मीडियावर घडवलं गेल आहे. ज्यांना या माध्यमान बळ दिल, मोठ केल, आधार दिला; त्यानाच आता हे माध्यम कायद्याच्या कचाट्यात आणून संवादी रूप थांबवावसं वाटत हेच या माध्यमाचं बलस्थान आहे आणि हीच त्याची मर्यादाही आहे. राजकारण अनिश्चित असत अस म्हटलं जात, ते अधिक खरं करुन दाखवण्याची जबाबदारी सोशल मीडिया पार पाडत आहे. म्हणून त्याला समजून घेणं अधिक महत्त्वाच आहे.

त्यातच आपले पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना सोशल मीडियाच प्रचंड आकर्षण आहे (काही दिवसांनी होत म्हणाव लागेल की, काय असं वाटाव इतक्या झपाट्यानं या माध्यमान मोदींना चिंताग्रस्त केलेलं दिसत) पंतप्रधानाच्या आवडीच्या विषयाला राजकीय महत्त्व असणं स्वाभाविक आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरु यांना लहान मूल खूप आवडायची अस म्हणतात खर तर लहान मुल आवडणं अतिशय स्वाभाविक गोष्ट. पण तीच गोष्ट राष्ट्रप्रमुखांना आवडते, तेव्हा त्याचं महत्त्व निराळ असत. अशा मोठ्या नेत्याच्या आवडीनिवडीच देखील एक राजकारण असत. सोशल मीडियाचं अगदी तसच आहे. आत्ताच्या आपल्या पंतप्रधानांना सोशल मीडिया आवडत असल्याने त्याचं राजकीय महत्त्व अन त्याचे राजकीय परिणाम असणे स्वाभाविकच म्हणाव लागेल.

हे प्रस्थापित व्यावसायिक माध्यम मालकीला अप्रत्यक्षपणे आव्हान देणाचा भाग म्हणूनही जन्माला आलेल आहे. तसच माध्यमांच्या प्रस्थापित मालकीला आव्हान देण्याबरोबर या माध्यमानं अनेक प्रस्थापित मूल्यांना देखील आव्हान दिल आहे. एकूण प्रस्थापित मानसिकतेला या माध्यमानं आव्हान दिलेले आहे. त्यामुळे प्रस्थापित मानसिकतेच्या राजकारणाला कलाटणी देण्यात या माध्यमाचा मोठा वाटा आहे. गावच्या राजकारणापासून देशाच्या राजकारणापर्यंत या माध्यमाचा प्रभाव आहे. कारण सार गाव या माध्यमावर येऊन बसलं आहे. म्हणून आत्ताच्या राजकारणाचा एक कंगोरा सोशल मीडिया भोवती गुरफटलेला आहे.

आत्ताची तरुण पिढी मोठ्या प्रमाणात वर्तमानात रमते. तिला इतिहास महत्त्वाचा वाटत नाही. कारण वर्तमान आपल्या हातात असतो. तो हवा तसा घडवता येतो. आपल्याला हव्या त्या दिशेनं वळवता येतो. त्यात इतिहासाचं दडपण नसतं हा बदल आहे. इथ बदलाची बाजू कितीही आकर्षक असली तरी ती धोकादायक आहे. राजकारणासाठी तर हा धोका अधिक गंभीर आहे. इतिहास नाकारणाऱ्या काळाच आव्हान आपल्या समोर आहे ते आव्हान वाढवण्यात सोशल मीडियाचा मोठा वाटा आहे. त्यातच जेव्हा आपण राजकारणाच्या अनूषंगानं बघतो. तेव्हा इतिहास महत्त्वाचा असतो. पण मूळात इतिहासाचं देण-घेण नसेल तर बाकी मूल्यांना कुठे महत्त्व? आपण समाज म्हणून मूल्यात्मक बाजूनं जेव्हा इतिहासाशी फारकत घेतो. तेव्हा मात्र आपलं वर्तमान चिंतनीय असतं आत्ताचा काळ तसाच काळ आहे.

इतिहासाची मोडतोड हा आपल्यापूढ्या धोका आहे. तो आपल्या देशात आता निर्माण केला जातोय. त्यात भाजपचा वाटा आहे. हा धोका पसरवण्यात सोशल मीडियाचा मोठा आधार घेतला जातो.

आपल समकालीन राजकारण (भाजपच्या पुढाकारानं) इतिहास, मुल्य संस्कृती याची नव्या राजकारणासाठी फेरमांडणी करण्यात गर्क आहे. त्यात सत्य अन वास्तव हे गौण मुद्दे आहेत. सोशल मीडियाचा अशा फेरमांडणीला अवास्तव महत्त्व देण्यात हातभार आहे.

हे माध्यम व्यक्तीच आहे. या माध्यमाला प्रसाराच्या मर्यादा आहेत ही आणि नाहीत ही. कारण सर्वसामान्यपणे हे माध्यम आपापल्या मित्र परिवारापूरतं बंधिस्त ठेवता येते. आवश्यकता असल्यास जाहिरात देऊन हव्या त्या लोकांपर्यंत पोहचताही येतं, त्यामुळे राजकीय नेत्यांना आपल्या भूमिका अन भावना लोकांपर्यंत पोहचवता येतात. त्यामुळे हे माध्यम जिथे जिथे निवडणुकाचं राजकारण व्यक्तीस्वातंत्र्याला महत्त्व देत तिथे तिथे महत्त्वाचं आहे.

हे माध्यम गतिशील असल्यास त्याची परिणामकारकता तितकेच गतिशील आहे. ज्या गतीने ते एखाद्याला उंचीवर घेऊन जाते, त्याच गतीने खाली खेचते. हे माध्यम एकेकाळी ज्यांना आता त्याच्यावर बंधन घालावीशी वाटतात कारण एकच नियंत्रणाचा अभाव तसंच हे माध्यम कृणा एकाच्या मालकीच नसल्याने कुणा एकाबरोबर राहायला तयार नसते. त्यामुळे ते आज ज्याच्या फायद्याचं असते उद्या त्याच्या तोट्याचही ठरू शकत.

या माध्यमाने राजकारण कस बदललं आहे, हे पाहणं अधिक महत्त्वाचे आहे.

क) मोदी विरोधात समाज माध्यमाचा वाढता वापर :

आपल्या देशात मोदी सत्तेत आल्यानंतर या माध्यमाचा प्रभाव अधिक वाढला. मोदीप्रणीत भाजपन आपली बहुतांश शस्त्र याच माध्यमांद्वारे वापरली. विशेषतः विरोधकाची बदनामी करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर मोठ्या उपयोगिता वाढवलेली आहे. विशेषतः या माध्यमानं आता व्यक्तिगत रूप काहीस सोडलं आहे. त्यात व्यापक प्रगतीचा मुद्दा अस्तित्वाच्या प्रश्नामुळे शिरकाव करत आहे. कारण हे एका बाजूला ट्रोल करून बदनामीसाठी जसं वापरलं गेले, तसेच आता सरकारी धोरणाची चिकित्सा करण्यासाठी त्याचा उपयोग केला जात आहे. अर्थात त्यात अजून दोष आहेत. पण तरीही मर्यादित अर्थानं विश्वासाहता निर्माण करून काही व्यावसायिक संस्था हे माध्यम नीटपणे वापरत आहेत. सर्वच पक्षातील दीर्घकालीन भवितव्य असलेले नेतेही या माध्यमाचे प्रबोधनात्मक भूमिकांसाठी उपयोग करत आहेत.

सोशल मीडियामुळे महत्त्वाच्या मुद्याचं महत्त्व कमी होण अन नको त्या मुद्याचं महत्त्व वाढण्याचं काम चोखपणे पार पाडल जात. राजकीय पक्षांना किंवा नेत्यांना काही महत्त्वाच्या गोष्टीवरच लक्ष विचलित करण्यात जे राजकारण घडवायचं असत, ते काम सोशल मीडियाच्या मदतीन नेमकेपणाने पार पाडता येते. त्यातच नको त्या मुद्याचं अवास्तव महत्त्व वाढवण राजकारणासाठी आवश्यक असते. ते ही काम हे माध्यम चोखपणे पार पाडत समकालीन राजकारणाच्या बाजून पाहिलं तर गाईचे प्रेम हे राष्ट्रीय कार्य झाल अन गाय वाढवणारा शेतकरी मात्र दूय्यम झाला मात्र हे माध्यम कसं वापरायच हे जस सामान्य माणसाच्या, विशेषतः शेतकऱ्यांच्या हाती आल, तेव्हा मात्र हे माध्यम सार्वजनिक चर्चाविश्वाची दिशा निर्धारित करू

शकल. जिथ मूल्यात्मक सिद्धांत आहे त्यासाठी आग्रह धरणार कुणीतरी आहे. त्यात सातत्य आहे, तेव्हा अधोरेखित झाल तेव्हा मात्र या माध्यमाची भूमिका अधिक परिणामकारक दिसायला लागली.

सोशल मीडिया हे जागतिकीकरणानंतरच्या गतिमान युगाचं प्रतिबिंब आहे. माणसं व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या प्रेमात गुरफटत असताना सामाजिकतेचा सामूहिक आधुनिक अर्थ लावायला भाग पाडणं, हे या माध्यमाच फलित आहे. समाजाच्या रोज बदलणाऱ्या अपेक्षांचा दबाव निर्माण करणाऱ्या भूमिकाचं त्यात प्रतिबिंब आहे. आमच्या अपेक्षांची आभसी का होईना, पण दखल घ्या अस ज्या आजच्या काळात म्हटल जात आहे, अशा काळात हे माध्यम चौथ्या स्तंभाची आधुनिक पद्धतीची बाजू सांभाळण्याचा प्रयत्न करत आहे.

त्यातच माणसं आत्मकेंद्री झाली आहेत. त्यांच्यात चांगल्या गोष्टी घडवण्याचं समूहभान पूर्वीसारखं राहिलेल नाही, अस म्हणत असताना हे माध्यम प्रस्थापित होऊ पाहणाऱ्या प्रत्येकासाठी सुद्धा माणसांच्या अभासी समूहभानातून का कनेक्ट मदत करतो आणि आपल्याला ऑनलाइन You Tube व्हिडिओ लक्ष केंद्रित करतो.

आपण आपल्या राजकीय प्रचारात सोशल मीडियावर वापर कल्पना करण्यापूर्वी काही महत्त्वाच्या गोष्टींचा विचार याची पर्वा न करता आपल्या जिल्ह्यातील आकार, शक्यता अनेक अधिक्य संभाळण्यापेक्षा एक किंवा या सोशल नेटवर्किंग साइट त्या सामाजिक मीडिया समूदाय सहभागी होतात आणि आपली मोहीम स्वयंसेवक तसेच देणगीदार आणि मते शोधण्यासाठी त्यांचा वापर करण्यासाठी उमेदवार म्हणून असंख्य मार्ग आहेत.

सोशल मीडिया अधिक आणि अधिक लोकप्रिय निवडून अधिकार आणि संपूर्ण राजकीय उमेदवारांना होते. म्हणून देश आणि सर्व पातळी आहेत. इद्रियगोचर समर्थन पडघम की आश्चर्यकारक क्षमता लक्षात सुरु होत आहे. पहिल्या इंटरनेट आधी लांब निवडून आले अगदी कार्यालयधारक घटक आणि समर्थक पोहचण्यासाठी सुरुवात केली आहे. सामाजिक मीडिया उत्तम प्रकारे राजकीय मोहीम मदतीसाठी तयार आहे कारण हजारो समर्थक तत्काळ आणि भेट संपर्कात राहण्यासाठी सूलभ मार्ग कधीच नव्हते. पूर्वी राजकीय मोहीम, जाहिरात अशा मोठ्या प्रमाणावर मेल सूची आणि स्वयंचलित फोन कॉल मेहनती कामे सहभागी असताना, सोशल मीडिया तुम्ही बाहेर येणे काही कीस्ट्रोक्स आपल्या समर्थकांच्या प्रत्येक एक बाहेर पोहोचू देते.

सामाजिक मीडिया इंटरनेट दौऱ्यावर होता जरी ई-मेल listbuilding आपल्या Consituents नाडी वर बोट ठेवून आणि आपल्या राजकीय मीडिया आपण अधिक पैसे आणि आपल्या कल्पना एक इशारा समर्थन वाढविण्याची मदत करू शकतो. हे तो स्वतःच्या डोळ्यांनी आपण सांगू शकता. सुरुवातीला आपण आपल्या सामाजिक मीडिया खाली व्यवस्थापित करण्यासाठी दोन्ही मित्र संवाद करण्यासाठी याला तयार करण्यासाठी जाणून घेण्यासाठी थोडे काम ठेवले आहे आणि आपण पूर्णपणे आपण निवडणूक दिवशी विजय मदत करण्यासाठी एक साधन म्हणून सोशल मीडियाचा फायदा घेण्यासाठी राजकीय मोहीम वेबसाइट असणे आवश्यक आहे असे मला वाटत नाही. एक वेबसाइट डिझायनर भाड्याने घेऊ शकत नाही. राजकीय उमेदवारांनी प्रभावीपणे वापरले जाऊ शकते. भविष्यात लॅबमध्ये आम्ही फेसबुक, ट्विटर आणि यू ट्यूब विशिष्ट सामाजिक मीडिया साइट्स आपण मते मिळविण्यासाठी त्यांना

वापरुन बदल माहित असणे आवश्यक सर्व काही सांगून लक्ष केंद्रित करणारा आहेत तोपर्यंत या साइटवर भेट देऊन आणि त्यांच्या माध्यमातून नॅव्हिगेट करून आपल्या स्वतःच्या वेळी सामाजिक मीडिया बदल शिकणे.

संलग्न जाहिरात (Attached Advertisement) :

संलग्न जाहिरात कंपनी बी २ बी काही उद्योग कंपनी की कार्यावर लक्ष्यसाठी एक शक्तिशाली मंच आहे. व्यवसाय व्यावसायिक लॉग वर संलग्न प्रत्येक दिवस व्यवसाय आयोजित करणे, जाहिरात माध्यमातून आम्ही लगेच आज संबंधित हजारो लोक लक्ष ठेवू शकतो आम्ही जाहिराती आणि प्रायोजित माध्यमातून आपल्या ब्लॉग किंवा वेबसाईट रहदारी संलग्न जाहिरात वापरतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) अमेरिका आणि भारतीय निवडणुकीतील समाज माध्यमांची भूमिका सांगा.

८.५ समाज माध्यमांच्या राजकारणातील वापरांचे फायदे-तोटे

राजकारणी नेत्यांना सोशल मीडियावर असणं आत्ताच्या काळाची अनिवार्य गरज झाली आहे. तिथं नसणं काळाबरोबर नसल्याचं लक्षण मानलं जात. त्यामुळे काळाने निर्माण केलेलं हे माध्यम समाजाने आपलंस करणं स्वाभाविक आहे. हे माध्यम आत्ताच्या समाज मनाचा आरसा आहे. बदलत्या राजकारणाला समजून घेताना सोशल मीडियाला वगळून पुढे जाता येत नाही. सध्याच्या काळात एकूणच राजकारण अन समाजकारण अधिक समकालीन होत चाललं आहे अस एका बाजूला वातावरण आहे. तर दुसऱ्या बाजूला माध्यमाचं लोकशाहीतील स्थान व महत्त्व, राजकारणाशी आपले संबंध घट्ट करू ठेवण्यात हे माध्यम यशस्वी झालं आहे. लोकशाही ज्या देशात आहे, तिथं हि बाब संयुक्तिक मानायला हवी. त्यामुळे या दोन्ही क्षेत्रांचा गूढा समजून घेण्यात बदलत्या राजकारणाचा वेध दडलेला आहे.

१) राजकारण परिवर्तशील असतं, तसचं माध्यम देखील सतत बदलत असतात. सगळ्यात महत्त्वाची बाब म्हणजे राजकारणातील परिवर्तनात काळाची भूमिका माध्यम बजावत असतात. सोशल मीडिया हे अंतिमतः माध्यम आहे मात्र, मुद्दा एवढाच आहे की, राजकारण बदलत तशी माध्यम बदलतात का? माध्यम राजकारणाला बदलवतात का? या दोन्ही प्रश्नांची उत्तरं एकाच वेळी होकारार्थी अन नकारार्थी येतील.

२) आज राजकारणाचा एकूणच, केंद्रबिंदू जून्या मूल्यांपासून, प्रतीकांपासून व निष्ठांपासून दूसरीकडे सरकलेला आहे. त्या सरकारच्या मूळाशी सकारात्मक व नकारात्मक कंगोरे आहेत.

त्या दोन्ही संदर्भातून सोशल मीडियाचा प्रभाव आणि परिणामकारकता आजच्या राजकारणात कशी दिसते हे पाहण महत्त्वाच आहे.

सोशल मीडिया जसं काळाचं देणं आहे तसच ते समाजाच्या समकालीन प्रतिबिंबही आहे. यामये काळ ही गोष्ट प्रतीकात्मक अर्थाने आहे. कारण काळ ही अशी अगंतूकपणे जन्माला येणारी बाब नाही. काळ हे त्या त्या परिस्थितीतील सामाजिक आकलनातून आणि आकर्षणातून आकाराला येणारी अभासी संकल्पना आहे. सामूहिक कृतीची भावना प्रवाहपतित होते. त्यातून ज्या कशाचा जन्म हातो त्याला व्यापक अर्थानं काळ मानल जातं सोशल मीडिया हे प्रकरण अशाच पद्धतीनं जन्माला आलेलं आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पना सामाजिक मूल्यांपेक्षा सध्या वरचढ झाल्या आहेत. अशा काळात हे माध्यम जन्माला आलेलं आहे. त्यामुळे राजकारण समाजकारण यातून मूल्यांची फारकत आणि सोशल मीडिया मान्यता पावणं हे एकाच काळात घडलेलं आहे. सध्याच्या काळात बदलांचा वेग वाढत्या परिणामी आपसूकच बदलांची गुंतागुंत देखील वाढली. ते समजून घ्यायला अधिक समकालीन व्हाव लागेल. त्याचा एक प्रमुख भाग सोशल मिडिया आहे. तो सामूहिक आकर्षण अन कृतीचा दस्ताऐवज आहे. हे माध्यम जन्मानं परदेशी आहे मात्र ते आजमितीला इतकं देशी झालेल आहे की, जणू काही ते आपणच जन्माला घातलं आहे. या माध्यमानं आपल्या देशात जे काही चांगल्या अन् वाईट अर्थानं थैमान घातलेल आहे, ते पाहता, त्यातून राजकारण, उद्योग, करमणूक, आरोग्य कशी जवळपास सगळीच क्षेत्र पादाक्रांत केलेली आहेत. या सगळ्यांना सोशल मीडियाची गरज भासत आहे. किंबहुना माध्यम म्हणून त्याचा दबाव वाढत असल्यान ते अपरिहार्य आहे. या माध्यमानं एकाच वेळी समाजाच जेवढ प्रबोधन चालवल आहे, तेवढीच काहि घटकांची बदनामीही या माध्यमांच्या अनियंत्रित व्यवस्थेमुळे होत आहे. जगाच्या वेगाबरोबर अन बदलाबरोबर चालायचं असेल तर तूम्ही सोशल मीडियावर असलचं पाहिजे. भारत नावाचा देश बदलतोय. तो सतत बदलत आलेल्या आहे पण सोशल मीडियाच्या रेट्यानं तो अधिकच बदलतोय असं भासवलेलं आहे. कारण हे माध्यम जे घडतं, ते सांगण्यात प्रचंड यशस्वी झालेलं आहे. त्याचबरोबर जे घडत नाही ते देखील तितक्याच किंबहुना अधिक गतीनं सांगण्यात या माध्यमाना यश संपादन केलेलं आहे.

३) घडणाऱ्या गोष्टी अन न घडणाऱ्या गोष्टी यांना राजकारणात अतोनात महत्त्व असतं त्यातच राजकारणात वेळ ही बाबही खूप महत्त्वाची असते. सोशल मीडिया या दोन्ही महत्त्वाच्या गोष्टींना न्याय देण्यात तत्पर आहे जे घडत नाही ते सोशल मीडिया मोठ्या शिताफीनं पार पाडत असल्यानं हे आजच्या धोरणात्मक उपद्रवी राजकारणातील महत्त्वाचं माध्यम झाल आहे.

संकुचित राजकारणाला जे हवं आहे ते सोशल मीडिया देत असल्यानं या माध्यमाला अधिक महत्त्व आलेलं आहे.

सोशल मीडिया हे सर्वार्थान प्रभावी माध्यम आहे. यामध्ये फेसबुक, ट्विटर, व्हॉट्सअॅप ही सोशल मीडियातील लोकप्रिय उपमाध्यम आहेत. याशिवाय देखील अनेक नवनवीन प्रकार जन्माला आले आहेत, येत आहेत. या माध्यमानां एकाच वेळी अनेक कंगोरे आहेत यातल्या प्रत्येक माध्यमांची क्षमता अन उपयोगिता वेगवेगळी आहे. या माध्यमात मजकूर, व्हिडियो चित्र अन कार्टून सारखे विविध प्रकार वेगवेगळ्या पद्धतीनं हाताळता येतात.

४) फारसं विशेष नियंत्रण नसलेलं हे माध्यम आहे. एका बाजूनं हे माध्यम व्यक्तिगत आहे आणि समूहाचंही आहे. दूसऱ्या बाजूनं नियंत्रण अभावी हे माध्यम कूणाचच नाही. त्यामुळेच या माध्यमाची विश्वासाहता अडगळीत सापडलेली आहे. राजकारणाची विश्वासाहताही अशीच असते. या माध्यमातून फार पटकन आपलेपण साधता येत. तितकीच पटकन कटूतादेखील हे माध्यम निर्माण करू शकत. समज अन गैरसमज अधिक.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज माध्यमांचे राजकीय फायदे तोटे लिहा.

८.६ सारांश

आधुनिक काळात समाज माध्यमांचा वापर सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात केला जात आहे. त्यास राजकीय क्षेत्र ही अपवाद असणार नाही. आधुनिक काळात राजकीय क्षेत्रातील उमेदवारी देत असताना त्यांची समाज माध्यमातील किती मित्र आणि चाहते आहेत. तो किती सामाजिक माध्यमातील गटांशी (गृप) जोडलेला आहे. या बाबी पण इतर राजकीय पैलू प्रमाणे तपासले जात आहे. अमेरिकेतील ट्रम्प आणि हिलरी यांची निवडणूक दिल्लीतील अरविंद केजरीवाल यांनी संपादन केलेला विधान सभेतील विजय आणि नरेंद्र मोदी यांनी २०१४ ची जिंकलेली निवडणूक तसेच त्यांच्या राजकारभारावर होत असलेली टिका द्या. सर्व बाजू मध्ये केवळ समाज माध्यमांचा प्रचार आणि प्रसाराचा सहभाग आहे. लोकांना आपलेसे करण्यासाठी ज्या प्रमाणे राजकीय लोक डावपेच तयार करून समाज माध्यमांचा वापर केला जात आहे. तसाच राजकीय विरोधकांकडून सत्ताधारांना कोंडीत पकडण्यासाठी पण खर्च केला जात आहे. परंतू कधीकधी चांगल्या राजकीय नेत्यांच्या विरोधात प्रचारासाठी पण गैरसमज पसरवणारे संदेश पाठवले जात असतात. यामुळे अनेकांचे राजकीय करीअर संपवण्याचा डाव पण आखले जात आहेत. यामुळे राजकीय क्षेत्रातील सत्य आणि असत्य याचे वस्तुस्थिती स्वरूप समजणे कठिण होत आहे. समाज माध्यमे ही चांगले आणि वाईट विचार पसरवण्यासाठी वापरली जात आहे. पण जनतेने यासाठी डोळसपणे पाहूनच आपल्या राज्य किंवा राष्ट्राचा नेता निवड करणे काळाची गरज आहे.

८.७ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) समाज माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावात होणाऱ्या राजकीय निवडणूकांची थोडक्यात चर्चा करा.
- २) राजकीय मत बदल करण्यात समाज माध्यमांची वाढती भूमिका थोडक्यात सांगा.
- ३) राजकीय निवडणूकीतील समाजमाध्यमांचा वापराचे फायदे आणि तोटे सांगा.

- ४) टिपा लिहा.
अ) २०१४ ची लोकसभा निवडणूक
ब) अमेरिकेतील ट्रम्प आणि हिलरीची निवडणूक
क) राजकीय गैरसमजाचे प्रचार

८.८ संदर्भ सूची

---

1. Schaeffer and Lamn (1998) Sociology, McGraw Hill.
2. Macionis John (2005) Sociology (10th Edition) Prentce Hall.
3. Jalia Janu and David Jany (2005) Dictionary of Sociology Colline
4. बोराडे सर्जेराव (२०१७) समाजशास्त्र निराली प्रकाशन पुणे.

नमुना प्रश्नपत्रिका

सूचना : १) कोणतेही पाच प्रश्न सोडवा.

२) सर्व प्रश्नांना समान गुण आहेत (प्रत्येकी २० गुण)

१) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) समाजशास्त्रातील विविध दृष्टिकोनांवर चर्चा करा. त्यापैकी कोणता दृष्टिकोन तुम्हाला महत्त्वाचा वाटतो व का वाटतो ? हे स्पष्ट करा. (१० गुण)
- ब) एखाद्याची समाज आणि सामाजिक समस्या या बदलची समाज विकसित करण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन आणि सामाजिक कल्पना यांची कशी मदत होते याचे सखोल परीक्षण करा. (१० गुण)
- क) समाजशास्त्राचे समाजातील सर्वसाधारण महत्त्व, विशेषतः भारतीय समाजातील महत्त्व ठळकपणे स्पष्ट करा. (१० गुण)

२) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) सामाजिक संस्था म्हणजे काय ? त्याची वैशिष्ट्ये, कार्य आणि प्रकार स्पष्ट करा. (१० गुण)
- ब) एक सामाजिक संस्था म्हणून धर्माचे मूल्यमापन करा आणि तिचे घटक स्पष्ट करा. (१० गुण)
- क) वर्तमान काळात कौटुंबिक जीवनातील परिवर्तन आणि समस्या यावर चर्चा करा. (१० गुण)

३) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) संस्कृतीची व्याख्या सांगा. तिच्या वैशिष्ट्यांवर चर्चा करा. (१० गुण)
- ब) समाज आणि संस्कृती यांतील संबंध यावर चर्चा करा. (१० गुण)
- क) संस्कृतीचे घटक यावर चर्चा करा. (१० गुण)

४) कोणतेही दोन उपप्रश्न सोडवा.

- अ) समाज माध्यम म्हणजे काय ? माध्यमाचे सामाजिक महत्त्व किंवा पैलू स्पष्ट करा. (१० गुण)
- ब) समाज माध्यम आणि राजकारण यांच्यातील आंतरसंबंध दर्शवा. (१० गुण)
- क) विपणन आणि जाहिरातीकरण यासाठी समाज माध्यमाचा उपयोग कसा केला जातो, हे स्पष्ट करा. (१० गुण)

५) कोणत्याही दोहोंवर टीपा लिहा.

- अ) सामाजिक कल्पना (१० गुण)
- ब) स्व-समूहश्रेष्ठतावाद (१० गुण)
- क) राजकीय कक्षा (राजकीय स्पेक्ट्रम) (१० गुण)
- ड) समाज माध्यमाचा परिणाम (१० गुण)

